

роц. Євген Онацький

листка IV. Літери Ж - Й

Накладом Адміністрації
УАПЦеркви в Аргентині

Буенос Айрес - 1959

Євген

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

Дійсний Член НТШ і УВАН

**У К Р А Ї Н С Ь К А М А Л А
Е Н Ц И К Л О П Е Д І Я**

Л І Т Е Р И

Ж—Й

Накладом Адміністрації УАНЩ в Аргентині

БУЕНОС-АЙРЕС 1959

Тираж 1.000 примірників.

Друкарня «Чампіон» с. Mercedes 2165, Buenos Aires, Argentina

Ж

ЖАБА — безхвоста земноводна тварина, з якою в українському народі, як і в інших народів, в'яжеться багато забобонів.

Жабою називають у нас дві відмінні, хоча й дуже споріднені тварини — жабу земляну, або ропуху, і жабу водяну. Забобони й вірування, зв'язані з жабою, особливо ж забобонний страх, який вона викликає, відноситься властиво до великої жаби - ропухи, що ж до водяної жаби, то, якщо й вона несе на собі тягар не-симпатичних поглядів, а іноді й переслідувань, то завдячує це вона головним чином отій спільній назві, що змішує її з жабою - ропухою. Ця ж остання належить до найбридкіших створінь природи: має брудну й прищувату, склизьку шкіру й еліптичного поперечного чоловічка в очах. Якщо налякається, виділяє отруйну рідину. Голос її, ніби стогін, розбиває вечірню гармонію природи. Рухи мляві й несподівано кумедні. Вона потварна з самого свого народження: спершу має тільки голову та кумедний хвостик і живе в воді. Потім робиться рептилією і з травоїда перетворюється в м'ясоїда — якась невровуміла загадка, подивугідне явище. Чи ж дивуватися, що забобонні люди приписували здавна цьому, зрештою безневинному, і навіть дуже корисному в садах та городах, сотворінню несотворенні речі?

Давні натуралісти вважали, що її подих смертельний, її дотик небезпечний (у нас загально вірять, що від дотику жаби вискакують бородавки), її меланхолійний й глибовий погляд викликає смерть у муках і корчах. І в Галичині ще досі кажуть: »Не треба дивитися жабі в очі, бо вона скаче на християнина« (Етн. Зб. НТШ, V, ст. 80).

Для всіх бридка й огидлива, жаба-ропуха переховується в темних гушавинах, попід камінням, з'являючись на поверхню землі в ве-

чірній півтемряві, разом із совами, котами з наїрженою шерстю, з чорними псами, з вовкулаками, мишами і зо всією іншою демонічною зоологією. Тому, отже, не дивно, що вона фігурує у нас, як знаряддя, чи навіть утілення відьом та іншої нечистої сили: «Рипавки — то такі злі духи, що як наближаються до хати, або як зайде до хати, то — не добре!» (Знадоби до укр. демонології» II, в. I, ст. 13). У старовину вірили, що можна людині завдати великої шкоди, поставивши її під голову, як вона спить, горщик із жабою. Обвинувачення в таких злочинах зустрічаються в українських судових процесах XVIII ст. (Сумцов у К. Ст. 1890, X, ст. 55-57). У Галичині вірили, що в жабу перекидалися опириці, як ішли до чужої стаїні відбирати молоко від корів. (Етн. Зб. НТШ, V, 60). Забобонний страх перед жабою видно й з того, що при дитині, особливо проти ночі, заборонялося називати жабу (як і всяку іншу «нечисту силу»), а як кому таке слово з язика все-таки якось зривалося, треба було зараз же додати: — «Дитині часник під язиком!», — бо часник боронить від усякої нечистої сили (там же ст. 83). Те саме зареєстровано й на Буковині (Зап. Ю. Зап. Отд. II, 345). На Стрийщині казали, що жаби не можна називати — «бо мама вмре» (Етн. Зб. НТШ, V, 80), а на Херсонщині казали що «вмре батько, або мати» (Ястребов, Летонис, III, ст. 78). У Ястребова знаходимо й пояснення, що може бути одною з причин забобонного страху перед жабою: «Мертві жаби складають лапки, як руки у покійника». Ті що знають, як поводитися з нечистою силою вміють знайти засіб і проти жаби, щоб звільнитися від неприємної її присутності: кидають на неї приском та б'ють, як і всяку нечисту силу — «навідліг» (Знадоби укр. демон. II, в. I, ст. 13).

В Орельці вірили, що коли перед святом, або перед неділею, влізе жаба до хати, то це

хтось наслав її на злі чари (Етн. Зб. НТШ, V, 249). Кажали також, «як у снопі з збіжжям везе хто додому жабу, то віз із накладеними снопами буде дуже важкий і може легко перевернутися» (там же, ст. 172, 248).

У зашіптуваннях від волоса, його відсила-лося на жабу: — «Звідкіля ти взялося? Іди на ліси, на очерети та на луги, та на пуці, та на трапези, та влізь у гадюку, та влізь у жабу...» Дикарев, Твори, I, 37).

Ясно, що при таких віруваннях в жабу, як представницю нечистих сил, вона мусіла відо-гравати ролю в різних чаруваннях. Коли яка дівчина, чи жінка, бажаючи вийти заміж за вже жонатого чоловіка, зверталася до чарівника, щоб він зігнав з цього світу жінку того чоловіка, чарівник, поробивши відповідні чари та ви-мовивши примівки, випускав непомітно (звичайно з допомогою когось із родини) жабу. Вона скакала по хаті, а чарівник казав: «Бачиш, я вже вигнав душу з тієї жінки. Не журися, те-пер певно віддасися». (Етн. Зб. НТШ, V, ст. 47).

Наші молоді люди, коли хотіли викликати чийсь любов, вживали для чарування ЖАБ'Я-ЧУ КІСТОЧКУ. Добували її таким чином: кла-ли жабу в горщику з поробленими дірками в ко-машню, де муратки об'їдали геть чисто нещас-ну жабу. Тоді з її кістяка брали приворотну ві-гнуту кісточку (проф. Сумцов в К. Ст. 1890, X, 55).

Чепа (1760 - 1822) писав свого часу, що такого способу (повладення жаби в комашню) вживано у нас для здобуття ЖАБИНЦЯ — жа-б'ячого каменю, що був ніби добрий проти от-руї: якщо укусить кого гадюка, чи покусують бджоли, оси, шершні, досить потерти тим каме-нем вражене місце, як воно зараз же гоїлося. (К. Ст. 1892, I, 129).

Також, якщо коли кому доведеться побачи-ти, що гадюка, або вуж, впіймавши жабу, ча-вить її, треба ту жабу батоном, чи паличкою оборонити: потім, коли хто вчапатиме до шин-ку, або нещасливо захохається, треба вдарити його тією паличкою і промовити: «Як страшно жабі від гадюки пропадати, і вона утікає і бо-їться, так і ви б утікали від дівчини (чи від го-рілки)» (Чепа там же ст. 127). У Галичині казали, що тою палицею мусіла бути літоросль, себто прут, що виріс за одне літо — нею можна було користуватися щоб відганяти хмари. То-му, якщо хто хотів би стати градівником, по-винен був насамперед розігнати жабу й гадину, а потім посвятити той палик у церкві разом із іншим зіллям. — тоді зможе верувати хмарам (Етн. Зб. НТШ. XXXIV, ст. 219).

Вживали жаб і в народній медицині: поро-шок із утертих мух і з жаби вживали в Гали-чині для прискорення родива (Кузеля «Дити-на...» I, 20).

У народній символіці жаби не мали про-явів симпатії, навпаки, ця символіка все під-

креслює від'ємні риси характеру. Насамперед, жаба служить символом злости, нахабства, вла-дивості: «Не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву потолочила. «Жаба й на вола рот розз'яв-ляє...» «Влізла жаба на лім, та й каже, що то її дім», — кажуть про влізливу людину, що тіль-ки десь примістилася, а вже хоче старшувати..

Була жаба й символом безпідставної пре-тенсійності, зарозумілості: «Коня кують, а жа-ба ногу підставляє». «Не встигла жаба вилізти на берег, а вже квакає...» Дметься жаба, щоб бути як віл...» Цікаво, що й у давніх єгиптян нахабство невігласа символізувалося в гіро-гліфі жаби.

Коли жаба сниться, то буде якась обмова (Франко, «Прип.» III). Була жаба й символом людини з підлою задрісною вдачею, що не під-дається напаві: «Жени жабу дорогою, а во-на все в болото лізе» (там же II, 93).

Розмову жаб у воді український нарід так передає: «Кумо, кумо! Що-сте варили?

— Борщ, борщ, борщ, бураки-ки-ки-ки! Бураки-ки-ки-ки!».

Як жаби кричать у ставку, то буде дощ (Ястребов, «Летопис», III, 78). Як довго нема дощу, то жаби рахкають і просять дощу в не-ба (Етн. Зб. НТШ, V, 80).

ЖАБИНЕЦЬ — див. Жаба.

ЖАБКА ЗЕЛЕНА — мала жабка, що ла-зить по деревах. «Зелену жабку, як піймають, то цілують, щоб губи від вітру не зсідалися. Так само держать її в руках, щоб руки не зсідали-ся при жнивї». (Етн. Зб. НТШ. V. 174).

ЖАБОЇД — лелека, черногуз, див. БУСЕЛ. «Жабоїд прилетів — щастя приніс, геть під-нявсь —горе ввалило». (Донеччина в Словн. Б. Грінченка).

ЖАБОКРИЦЬКИЙ ДІОНИСІЙ ДМИТРО — український шляхтич, з 1695 р. єпископ луцький і острозький, що 1709 р. прийняв унію. Коли в 1709 р., після нещасливого бою під Полтавою, московські війська заляляли Пра-вобережну Україну, заняли вони, під командою Яковлева і майже всю Волинь. Жабокрицько-му закинули ширення унії та неприхильне ставлення до московської влади і вивезли до Дубна, де примусили його зректися всіх його нерухомостей на Волині, про що був уложений і підписаний спеціальний акт, а потім, протри-мавши ще місяць у київській в'язниці, вивез-ли до Москви. Тут він станув перед царським судом, який засудив його на заслання, де він, шість років пізніше, і помер, як жертва мос-ковської сваволі і насильства.

ЖАБОТИН — містечко над Тясмином, 53 клм. від Черкас. Звідси почалося гайдамацьке повстання 1768 р.

ЖАЙВОРОНОК — пташка з громади горобляків, трохи більша від горобця, живиться комашками і прилітає в Україну ранньою весною, — тому фігурує в українських піснях і приповідках, як вістун весни. У Галичині казали, що вже «на Стрітєння жайворонки обзирається, куди з вирію летіти в рідний край». (Ів. Франко «Припов.» III, 183). В українських веснянках співається :

Чом ти, жайворонку, рано з вир'я вилетів
Іще по горах сніженьки лежали,
Ой ще по долинах криженьки стояли...
— Ой коли пора прийшла, неволенька
вийшла,

Ой я тії криженьки крильцями розжену,
Ой я тії сніженьки ніжками потопчу.

(Чубинський, III, 110).

На «сорок мучеників» (9 березня ст. ст.) пекли в Україні пташків із тіста, ніби на вшанування жайворонків, що тоді прилітали з вирію. Це, — писав М. Грушевський, — «жертва весні, яка, в різних формах, була відома ще недавно в різних кутах слов'янства і у нас. Діти, розносячи печені «жайворонки», співають веснянки» («Іст. у. літ.» I, 166-67).

«Коли сниться жайворонки, то це — свобода і щастя» (Ів. Франко «Припов.» III, 134). Див. ПРОСТІР. Уже в давніх римлян жайворонки символізували людину, що радісно виконує своє завдання. Цезар, завоювавши Галлію, сформував з кращих гальських вояків легіон, якого всі воїни носили на шоломі фігурку жайворонка.

ЖАК — спільна громадська робота, напр., косовиця, при якій кожний отримує стільки продуктів, сіна, тощо, скільки успіває виробити в означений, рівний для всіх проміжок часу.

ЖАК — школяр, бурсак. Звідти — **БИТИЙ ЖАК** — бувала людина, що багато чого бачила й знав.

ЖАЛОБА — зовнішні знаки внутрішнього болю, завданого втратою когось із близьких. Смерть когось із кривих усе викликає глибокий біль, що виявляється назовні дуже різно, в залежності від доби і країни. Жиди, по смерті своїх батьків, а навіть і близьких приятелів, дерли на собі одіжку, посипали голову попелом, ходили босі, спали просто на долівці, били себе кулаками в груди, голили голову і рвали на собі волосся з бороди. Так само поводитися й єгиптяни, які ще й до того зголювали собі брови. У давніх греків чоловіки запускали собі довге волосся, а жінки, навпаки, його собі зовсім голили. Римляни виявляли свій жаль за покійником, утримуючись від усяких забав, вбирали чорну одіжку, переставали на деякий час голитися, і т. д.

У давній Україні, особливо за часів козацтва, символом жалоби був червоний кольор, що

зв'язувався з причиною смерті козака — з його пролітою червоною кров'ю:

...Козаченька вбито,

Ой, убито, вбито, затягнуто в жито,
Червоною китайкою личенько покрито...

Як ховали козака, то, хоч би смерть знайшла його дома, в ліжку, а не на полі бою, тіло його покривали, на знак жалоби, червоною китайкою. І в пізніші часи, як ховали кого з визначніших українців, прикривали їх тіло червоною китайкою. Червона барва при похороні затрималася подекуди і в народі: у бойків, до наших часів, коли ховали парубка, давали йому в руки червону хустку, і подушку під головою теж обгортали червоною хусткою (Зап. НТШ, т. 122, ст. 162).

Фон Дуун у розвідці «Рот унд Тот» («Червона барва й смерть»), видрукованій в «Архів фон Релігійонсгешіхт», 1906, IX, зібрав чимало матеріалу, який виказує, що червону барву з найдавніших часів зв'язувано зі смертю. Домовини у багатьох народів малювалися на червоно, мерців вкривано, як у нас, червоними покривалами, і в ямі вкривано шаром червоної охри. Особливо цікаві з цієї точки погляду т. зв. мальовані кістяки з передісторичної Європи, які знаходилися й на території України.

Грецька православна Церква також уважала червоний кольор за жалібний, але латинська Церква, йдучи за традиціями старого Риму, вбирала на жалобу все в чорні барви. І тепер в Україні, як і в усій Європі, жалібний кольор — чорний. Ми знаходимо його в Україні вже за княжих часів. Літописець, описуючи смерть кн. Володимирка, оповідає, що Ярослав, його син, приймаючи, по смерті батька, після кн. Ізяслава, сидів на престолі в чорному плащі і чорній шапці. Слуги, які зустріли посланця в сінях, теж були всі в чорних плащах.

Крім ношення чорної барви, маємо ще й інші форми жалоби. У с. Мшанці Старосамбірського пов. сини й доньки, по смерті батька або матері, не сміють гуляти до року. Також не вдягають яскравих барв, червоних пацьорок, тощо. Сини, по смерті батька, все ходили з непокритою головою, хоч би й ішли за справою в якесь далеке село, і був мороз, чи завірюха. У крайньому випадку обгортали голову хусткою, але шапки, ні в якому разі не вбирали. Так само поводитися й пасерби, онуки та приймаки. Лише після того, як тіло було зложено на цвинтарі до гробу, дозволялося, по повороті додому, вбирати шапку чи капелюха (Етн. Зб. НТШ. XXII, 218). Так само й на Карпатській Україні, поки покійник у хаті, всі родичі ходили без головного покриття. (там же, II, 24). На Косівщині, в Галичині, і чоловіки, втративши жінку, як сини, не вдягали капелюха, аж поки не поховали покійної (там же, XXXII, 263). Те ж саме й на Буковині (ст. 352). Жінки ж у таких ви-

падках ходили теж простоволосі, а дівчата розплітали собі коси (там же, ст. 352, 363).

Ніколи і ніде в нас жалоба не була довша від року. І воно й зрозуміло: життя вилікує найгірші рани, втишує найбільше горе і наказує піклуватися про сучасне й майбутнє, а не жалувати за минулим, якого однаково не повернеш...

Зрештою, багато жалібних обрядів, що ми їх приймаємо тепер за вияви горя, як от голення волосся, чи його запускання, перебирання в інші барви, тощо, служили в давнину в багатьох народів за засіб змилення духів, себто, в першу чергу, духу самого покійника (Перв Громмад. 1928, I, 42).

Знаки жалоби в пізніші часи, як зовнішній вияв внутрішнього болю, набрали значення й перестороги стороннім людям, щоб вони необережним рухом чи словом не роз'ятрили свіжої ще рани... (Див. також БІЛА БАРВА).

ЖАЛЬ — марне бажання направити заподіяне, повернути те, що вже не повернеться, звідци тавтологічний вираз — ЗАПІЗНЕНІ ЖАЛІ: жалі все бувають запізнені і тому марні й непотрібні. (Див. також СПІВЧУТТЯ).

ЖАЛЬНИК — поганське кладовище давніх слов'ян, де палили мерців на вогнищах. Плачки - жалібниці оплакували смерть небіжчика, кості збирано в глиняну попельницю - урну й ховали в могилі. У вогонь видали всякі жертви, та й у могилу клали поживу та всіляке знадіб'я, якого померлий міг потребувати в потусторонньому світі. По похороні відбувалася тризна, похоронний бенкет, при якому співано пісні, влаштовувано ігрища та приношувано в жертву померлому півнів.

ЖАРТ — спроба позабавитися чимось коштом. На жаль, «з жарту і біда часом буває» (Номис. 12665). І в Біблії сказано: «Як той, хто з засідки мече огонь, стріли й смерть, так і чоловік, що зрадливо шкодить ближньому своєму; а потім каже: «Я тільки жартував» (Припов. Солом. XXVI, 1819).

ЖАНДАРМ — з французького «людина зброї», перше був лицарем верхівцем, вояком лицарської тяжко озброєної кінноти, — вперше жандарми з'явилися в Франції, при королі Карлі VII коло 1450 р. З часу французької революції жандарми в Зах. Європі, а потім і в Росії, почали грати ролю політичної поліції, якої завданням було підтримувати й охороняти встановлений державний лад.

В Зах. Україні під Австрією «жандармами» називалися поліцаї сільської поліції:

Ой у полі, в полі береза стояла,
Береза стояла тонка, кучерява, —
Там жандарми стояли, коні годували,
Молодому Янку ніжки іскували...

ЖАНДАРМ ЄВРОПИ — царська Росія, яка отримала цю назву після здавлення національної революції в Угорщині 1849 р., поклавши тим кінець «весні народів» 1848 р.

ЖАР-ПТИЦЯ — казкова золота птиця соняшного царства. Вона часто виступає в казках, як символ літнього, чи весіннього сонця. Одного її пера досить, щоб освітити весь казковий сад. Чародій краде Жар-птицю, але не вбиває її, бо неможливо вбити сили природи, що постійно відроджується. Перше, ніж втратити свободу, Жар-птиця успіває знести яйце: вдягнене в тумани й хмари сонце представлялося золотим яйцем, що його поклала Жар-птиця. (Проф. М. Сумцов у «Києвс. Стар.» 1889, VII, 37).

В «Попелі Імперій» Ю. Клена Жар-Птиця, яку надто тяжко спіймати, стає символом визвольних змагань України. Ось-ось здавалося вже, що Петлюрі пощастить її спіймати, але — ні:

Стривай, бунчужний отамане!

Жар-птиці не піймаєш ти.

Вона полинула в тумани.

Не вмів ти птицю встеретти.

Але Жар-птицею засяєш

Ти сам над обріями днів

І буйним прапором замаєш

Над роздоріжжями років.

ЖЕВЧЕНКО ЮРІЙ (1883—?) — архієпископ УАПЦ з 1922 р. Син священника. Закінчив елісаветградську духовну семінарію і одеський університет. У рр. 1914-17 був військовим священником. Як єпископ, працював в рр. 1924-28 у Полтаві. З 1928 р. в Одесі, де його заарештовано 1. IX. 1929. Вісім років концентраку в Караґанді. Кілька місяців по звільненні архієпископ Юрій написав до НКВД прохання про дозвіл жити в Україні. У відповідь був знову заарештований і посаджений до концентраку на 20 років. Посадили його до камери кримінальних злочинців, які поламали йому ребра й повибивали зуби. В скорому часі після того про нього пропали всякі вісті. (Явдась «УАПЦ» Мюнхен, 1956, ст. 68-69).

ЖЕЗЛ — палиця, звичайно з металю, символ влади, — його носили володарі з найдавніших часів. В християнській Церкві жезл носять єпископи, — єпископський жезл називається іноді ПАТЕРИЦЕЮ, і означає «батьківську палицю». У західній Церкві єпископський жезл закручений на горішньому кінці в одну сторону, у східній розгалужується на дві сторони, причому ці розгалуження приймають форму двох вузлів, що означають розсудливість, як конечну прикмету тих, що тримають жезл. Коли єпископ бере в руки жезл, вимовляє: «Господь пошле скипетр твоєї сили з Сіону, — пануй поміж ворогами своїми» (Псалом 109).

ЖЕЗЛО ААРОНОВЕ — палиця Ааронова, що, суха, розквітла, на знак його вибраности від Бога (1V Мойсея, XVII, 8); в християнській символіці — емблема Богородиці. У «Толковій Псалтирі» 1697 р. в одному з 12 медальйонів, що оточують образ Божої Матері, знаходиться й жезло Ааронове, що відповідає словам про Богородицю: «Жезл тайний, цвіт неув'ядемий, процвітший», бо «вона народилася від неплідних батьків, і сама стала неблякюю квіткою, і, як сухе жезло Ааронове розквітло, так і вона народила Сина безнасінно» (Новицький в Зап. НТШ т. 144, ст. 149).

ЖЕЛЕХІВКА — правопис «Малорусько - Німецького Словаря» Е. Желехівського, що, походючи з кулішівки, був в одних випадках фонетичний, в інших історичний (етимологічний). Ліг в основу всієї шкільної ортографії, заведеної 1893 р. в усіх українських школах Галичини та Буковини.

ЖЕЛІГОВСЬКИЙ ЕДВАРД (1816 - 1864) — польський поет, що писав під псевдонімом АНТОНІ СОВА. Був із Брон. Залеським та іншими на засланні в Орську одночасно з Т. Шевченком, який у «подражаніє» йому написав поезію «Посаджу коло хати..»

ЖЕЛІЗО ЙОВ (1551 - 1651) — ігумен дубенського, пізніше почаївського монастиря. У Почаївській Лаврі збереглася книга, з його поученнями і в витягами з інш. письменників, зверненими проти сектантів. Був героєм славнозвісного канту про Почаївську Божу Матір «Ой зійшла зоря..»

ЖЕЛЬМАН див. ЗЕЛЬМАН.

ЖЕЛЯ — загадкова постать «Слова о Полку Ігореві». Після поразки Ігоревого війська «...Желя поскочила по Руській землі, смагу-жар кидаючи людям у полум'янім розі..» На думку Б. Кравцева. Желя «..визначає старояк-раїнську богиню померлих. Дуже можливо, що вона була і в нас, як і в герман, богинею смерти тих, що їх спалювали в давнину на вогні. Війна й поразка стають звичайно причиною смерти багатьох людей в нападених чи зайнятих країнах. Тому й, мабуть, після поразки над Каялою мчить Руською землею Желя, розкидаючи вогонь на людей із полум'яного рогу». («Мітологічний світ «Слова о Полку Ігореві»).

ЖЕМЧУГ — перли. Про жемчуг співається в колядках та в піснях для звеличення обстанови, в якій перебував той, для кого співається пісня:

А в лісі, лісі нерубаному,
Нерубаному, небуваному,
Ходило блужців сімсот молодців,
Приблудилося в тихому Дунаю,

У тихому Дунаю, в славному пану,
К славному пану, пану Івану:
Ой пане Іване, виведе ж ти нас
Із цього лісу нерубаного!
Станем же ми тооі в великій пригоді,
Виорем нивку чорними орлами,
Засієм нивку дрібним жемчугом,
Помостим мости все золотії,
Поставим стовпи щирозлотії,
Погатим гаті все вінковії,
Повісимо коври все шовковії:
Ой як будеш ти королівну вести,
Закричать орли в чистому полі,
Засяє жемчуг та на роздолі,
Забряжчать мости все золотії,
Засяють мости щирозлотії,
Замають коври все шовковії...

Зокрема **ЖЕМЧУЖНА ТРАВА** — образ чисто поетичного величання, в якому все приймає незвичайний вигляд:

...(пшениця) ізійде, як тихий Дунай,
Та вродиться нам жемчужний колос,
Жемчужний колос, золоте зерно...

Тому й на пасовиськах, де попасає герой пісні, гора

...зродила жемчужну траву,
Жемчужну траву, золоту росу

І вітри

..запуміли в жемчужній траві,
в золотій росі... (Грушевський, Іст. у. літ. I, ст. 222, 278).

Проф. М. Сумцов висловив був гадку, що «жемчужна трава», яку зродила Чорна Гора нашої колядки, відповідає Плакун-траві Голубиної книги та Сльозам Богородиці Данила Паломника, але М. Грушевський вважав це зближення цілком випадковим (там же IV, ст. 251).

ЖЕМЧУЖНИКОВ ЛЕВ (1828 - 1912) — російський маляр, офортист і гравер, захопився Україною і більшість своїх творів присвятив їй. Збирав українські етнографічні матеріали. Його розповіді й нотатки стали підставою для вміщеної в I томі «Записок о Южной Руси» П. Куліша праці «Сказки и сказочники». Віз високо підніс вартість української казки над московською. Такий підхід викликав згідливу критику з боку Пипіна на сторінках «Современника», що його редагував Чернишевський. Закоханість Жемчужнікова в українській старовині та в національно-етнографічних відмінностях українського народу особливо відбилася в його альбомі «Живописная Украина» із 42 картинами. За цей альбом знову накинувся на мистця «Современник», ущипливо запитуючи, чи не пора, мовляв, перейти до глибшого вивчення життя? «Пора нам перестати... захоплюватися пастушками, отарою овечок, чумацькою шапкою, якоюсь наміткою, або головним покриттям...» Натомість Т. Шевченко глибоко оцінив симпатичне ставлення Жемчужнікова до

українців. В його «Журналі» знаходимо такі рядки: «Який милий оригінал має бути цей п. Жемчужников! Як би я був щасливий побачити людину, що так щиро, неліцемерно полюбила мою рідну мову і мою прекрасну бідну батьківщину!»

Пізніше Т. Шевченко таки познайомився і сприяв із Л. Жемчужниковим, що був для нього «оригіналом». Бо ж дійсно, «чи знайдуться в російському суспільстві ще такі оригінали, що зовсім неліцемерно співчували б поневоленій Україні? Поет уперто шукає їх, інколи впадає в оптимізм щодо тої чи іншої особи, щоб незабаром, пізнавши ту особу глибше, розчаруватися...» (Ю. Бойко «Шевченко і Москва» 195,2 ст. 29-30).

ЖЕЛВЬ — так в літописі називаються **ЖОВНИ** (див.). Від желві помер 1276 р. київський вел. князь Святослав Ярославич: умер під час операції, маючи тільки 49 років.

ЖЕНИХ — парубок, що залицяється до дівчини з наміром женитися, і що користується взаємністю. Після формального сватовства, він уже називається **МОЛОДИМ**: «Ой то мені женишенько, що три годи ходить...» (Б. Грінченко «Словар...»).

ЖЕРЕБ — гра випадку, у давньому українському праві один із родів Божого суду, до якого приходили, коли всі інші засоби вирішити справу виявлялися марні: тоді видали жереб, і вища сила мала ствердити, чия правда. У пізніші часи під Росією жереб вирішував, кому з прикликаних парубків іти на військову службу: «Гей, збиралися в город наші парубки до призову — розбирати жеребки...» (А. Щоголев «Ворскло» 1883).

ЖЕРЕМ'ЯНА — боброві гнізда, яких доглядали за польських часів особні бобровничі. М. Грушевський «Іст. У. Руси» VI, ст. 149).

ЖЕРЕТІЯ — мітична страшна гадина. В «Енеїді» Котляревського:

...До його кралася змія
Крилатая, з сім'ю главами,
З хвостом в верству, страшна, з рогами,
А звалася — Жеретія (V, 44).

ЖЕРТВА — приноси богам і духам, щоб з'єднати їх прихильність, чи відвернути їх гнів. У Старому Завіті жиди приносили в жертву Богові деякі земні плоди (безкровні жертви) і так звані чисті тварини (криваві жертви), які спалювано на вогні. Жертва Нового Завіту — шпелічний хліб та виноградне вино, які перетворюються на літургії в Тіло й Кров Христову, повторюючи так безкровно Його криваву саможертву на хресті. (Див. **ЄВХАРИСТІЯ**).

Жертвоприношення мають на увазі або вияв пошани, своєрідного частування, в якому й сам жертводавець бере участь, або вияв покаяння, коли вірний намагається направити якийсь неповнний гріх, віддаючи богам, чи взагалі якимсь вищим силам щось йому дороге — худобину, власну дитину, або — в деяких випадках власну кров, як от у думі про Олексія Поповича. Але і в тому і в другому випадку фігурує невідмінно ідея дару, що віддається богам.

У жертві пошани, крім того, помітна й важлива ідея причастя: вірні беруть участь у бенкеті, влаштованому вищим силам. Певні частини жертви зарезервовуються богам, деякі інші — виконавцям жертвоприношення, решта — учасникам жертвоприношення, і тому вже і в Біблії жертвоприношення називається «бенкетом перед лицем Ягве». Бенкети, відбуті разом, витворюють ніби своєрідне споріднення, бо ж родичі — це ті, що мають одне м'ясо і одну кров. Однакова їжа витворює однакове м'ясо й однакову кров. На думку Робертсона Сміта, жертвенні бенкети мали на увазі витворювати споріднення межі богами й жертводавцями; людина в жертвенному бенкеті освячується не тільки тому, що сідає за спільний стіл із богами, але й тому, що споживає при цьому вже освячену страву.

Усі вістки, які збереглися в давніх письменників, починаючи від Прокопія і кінчаючи різними «учительними словами», що виголошувалися по церквах проти впертих залишків поганства, і що ганили наших предків за те, що вони «кумирську жертву їдять», згадують постійно про биків, овець, різних птахів, особливо ж про кури, мед, сир, хліби, короваї, вино, себто все те, що було їстівне, і що приносилося в жертву богам. Літописи згадують навіть і про людські жертви, що ніби приносилися в жертву ідолам у Києві, на горбі за княжим тереном. Від того всього в пізніших часах залишилися головню в весільному обряді жертвоування курей. Наші поминки, що відбувалися на могилках, мали теж характер релігійного бенкету, в якому брали участь і покійники, що виявлялося в відомій формулі: «Нехай це буде перед його (покійника) душею». (Костомарів «Собрание сочинений», V, ст. 359-60). Зрештою, **БРАТЧИНИ** та **СКЛАДЧИНИ** можна вважати також за пережитки давніх поганських жертвоприношень (Костомарів, там же).

Щодо покаянного жертвоприношення, то, крім вищезгаданої жертви власної крові (звичайно з мизинця), що нею Олексій Попович спокутував свою провину, у наших легендах та народніх оповіданнях часто зустрічаються зарки і потім покаянні жертви «на церкву», очевидно, майном. Іноді ж зустрічаються, особливо в казках, особливий рід словесного жертвоприношення, коли людина в небезпечі обіцяє комусь — звичайно нечистій силі — якусь невідому ще

її самій цінність, про яку проте добре знає та нечиста сила: »Дай мені те, що дома мавш, а про що ще не знаєш» (Чубинський «Труди...» II, ч. 5). Це — третій рід жертвоприношення, що його можна назвати вибавним, чи викупним, — він в'яжеться в значній мірі з покутним, бо звичайно людина буває примушена до цієї жертви, щоб врятуватися від небезпеки, в яку попала внаслідок власної вини.

ЖЕРТВЕННОСТЬ — готовість віддати своє на користь іншим, вияв і засвідчення великодушності та відданості вибраному ідеалові, практичний вияв любови до ближнього. Що більша жертвенність якого суспільства, тим вище його моральне життя, тим більша його внутрішня солідарність і можливість всебічного розвитку. Без жертвенності не був би можливий взагалі ніякий розвиток народів, позбавлених своєї держави: державні народи задовольняють свої потреби духового розвитку, використовуючи ті податки, що їх збирає держава з усіх своїх громадян, недержавні народи можуть задовольняти свої духові потреби тільки завдяки жертвенності свого громадянства, що своїми датками підтримує національні установи та підтримує боротьбу за національні ідеали, що вимагає нерідко й найбільшої жертви — життя самовідданих героїв. Михайло Грушевський, звертаючись в 1923 р. до американських українців, писав: «Кожний з вас і нас рад би був для себе і для своїх дітей стати членами вільної нації — суверенної української держави. Але в право на неї, очевидно треба, висловлюючись грубо, вкупитись. Одні вкуплюються, жертвуючи свою кров, інші ж свою творчу національну працю. Вам доведеться робити те, уділяючи все можливе з вашого заробітку. Віддайте ж, не отягаючись і не відкладаючи на інший час все, що можете, для рятування української людности від вимертя, української культури від загибелі, української молоді від занепаду!»

Українське громадянство, загалом кажучи, виявило себе досить жертвеним, бо ж жертвенність — чи не найчутливіший термометр, що вимірює, чиє серце дійсно горить любов'ю до батьківщини, а чиє захололо в байдужості, а чиє любить Україну тільки, за висловом Ів. Франка, »як кусень сала«. Але все ж та наша жертвенність далеко не може рівнятися з тою, що її вивляє наприклад жидівське громадянство, яке в самих тільки США збирає щороку сотні мільйонів доларів на різні гуманітарні й виховні цілі та потреби Ізраельської держави, тим часом, як у нас збірки на Національний Фонд та на інші культурні цілі далеко не відповідають ані чисельності нашої еміграції, ані її фінансовим спроможностям. Такий стан речей викликав гіркий коментар »Українського Слова« в Парижі (17. X. 1954 р.): »Ми всі говоримо про жертвенність із великої літери, про

абстрактну жертвенність у розумінні того, що, мовляв, як Україна нас покличе, ми готові душу й тіло віддати за нашу свободу... Але коли зійдемо з високих фраз, то побачимо, що з тою простою людською жертвенністю з малої літери, з жертвенністю малим у дрібних справах, які в суті речі мають створити підбудову для отієї великої справи, про яку ми так часто говоримо, з отією малою жертвенністю не все гаразд, і за маскою відданого патріота - ідеаліста часто можна побачити обличчя бюрократа, опортуніста, амбіціонера, або просто скупого і розвіжненого добробутом міщанина» («У. Слово» Париж, 17. X. 1954). Ці слова відповідають цілковитій характеристиці жертвенності, що її подав Христос у Євангелії: «Істинно кажу вам, що та бідна вдовиця поклала більше за всіх, що клали до карнавки: бо всі клали від достатку свого, а вона від убожества свого поклала все, що мала, весь прожиток свій...» (Марк. XII, 43-44).

ЖЕРТІВНИК — стіл, чи просто підвищення з каменю, дерева, чи металю, на якому приноситься жертву. В християнській Церкві на жертівнику приготавлиються св. Дари. В латинській церкві їх буває більше, в східній православної церкві тільки один. Він стоїть у вівтарі ліворуч від престола. Він символізує печеру Віфлеємську, в якій народився Христос. Замість золота, яке принесли в жертву волхви зі Сходу, стоїть на жертівнику святе начиння; замість ливану — фіміям; замість смири — покривці; замість поклоніння й славословія, які принесли були пастухи й мудреці, ереї й нарід приносять молитви і славословіє.

ЖЕСТ — рух руками, чи головою, а то й всім тулубом для вислову якоїсь думки чи почування. Наша мова тісно в'яжеться в жестах і МІМІКОЮ (рухами м'язів на обличчі), які передають усі наші емоції, всі наші найменші зворушення, — без них наша мова була б сува та мертва. Жести й міміка існують від початку людства й були ще до розвитку мови. Жести й міміка це властиво зорова мова, що за наших часів панує не тільки серед глухонімих, але й серед деяких менш розвинених народів. Жести сильніше розвинені й виразніші в простолюддя, що завжди доповняє ними свою мову, — в інтелігента ж жести спокійніші, але в нього більше розвинена міміка. (Проф. Ів. Огієнко в «Рідній Мові» 1938, ст. 465-56).

Давніші танці — це вдосконалене мистецтво жестів, що часто переслідувало також магичні цілі — сприяти ростові поживної рослинності, успіхові ловів на звірів, перемозі над ворогом. І так, як мова жестів випередила мову звуків, так мистецтво танку випередило всі інші мистецтва (Ален «20 лекцій про мистецтво», Б. Айрес, 1952, 38).

ЖИВЕ СРІБЛО. РТУТЬ — єдиний плян-

ний (при звичайній температурі) метал. Своїми незвичайними якостями він не міг не викликати забобонних вірувань. На галицькому підгір'ї, казали про живе срібло, що, «коли хто копає криницю, а не може трапити на джерело, повинен пустити у викопану яму трохи живого срібла: воно піде під землю, а чоловік, копаючи за його слідом, швидко докопається до води» (Етн. Зб. НТШ. V, 165). Живе срібло входить, як складник в амулет з горіха, який носять на собі гуцульські дівчата, щоб не заваготніти (Мат. у. етн. VIII, 12). У гуцулів казали також, що, коли посуха, треба вкинути в річку трохи живого срібла, то буде велика злива і повінь. (Мат. у. етн. НТШ. XI, 3). На Надвірнянщині у вечорі під Василя утинали корові первістці кінчик рога і запускали в дірку живого срібла. Дірку затикали кілочком. Це — проти відьом, щоб не відбирали молока. (Мат. у. етн. НТШ, XV, 25).

ЖИВИЙ ВОГОНЬ — див. ВОГОНЬ. На галицькому підгір'ї «вівчарі, вигонюючи вівці пасти в полонину, як виврутять живого вогню на Юрія, то він повинен горіти, не вгасаючи, аж до Покрови. Як би загас перед тим, то це віщувало б велике нещастя». (Етн. Зб. НТШ, V, 192.)

ЖИВНИЙ ЧЕТВЕР — четвер останнього тижня Великого Посту, його називають також чистим або **ВЕЛИКИМ ЧЕТВЕРГОМ**. Живним цей день називається тому, що цього дня, коли помирав Христос, горобці все кричали «жив, жив!» Кричали, коли Він був уже й мертвий. І за те горобці прокляті, що брехали на Христа (Зап. Ю. Зап. ОТД. 1874, II, 355).

Щоб бути чистим увесь рік, треба цього дня до схід-сонця встати і помитися. На Буковині купалися в річці того дня — «щоб не було нашірних хвороб» (там же). Купали того дня й худобу. Се саме було й на Надніпрянщині: «У чистий четвер, до схід - сонця, як ще нічого не рушено, як ще ворон дітей не купав, ходять купатися у річку, у копанки, а то й коло колодязя обливаються, а хто і в хаті теплої води наведе та в щалиці купаються від усякого лиха: од поганки, од корости, в кого що болить...» (Диварев, 100-01). Те саме й на Білорусі: «Ті, що терплять на чесотку, купаються в цей день». А крім того: «Щоб у хаті не водилися таргани, блощиці і т. п., жінки примушують дітей до схід - сонця оббігти тричі навкруги хати, цілком голими, але так, щоб ніхто не бачив» (Шейн, III, 165).

У Галичині (с. Озерянка) казали, що на живний четвер треба підкладати під квочки покладки, будуть вилуплюватися й добре водитися курчата, качата, гусята. Все це, очевидно, у зв'язку з пнем слова «жив». Корова, що отелиться живного четверга, даватиме багато молока, а теляткові також добре поведеться. Кому

худоба не ведеться, треба йому добути теличку чи лошичку, що вродилася цього дня, і тоді вже йому худоба добре поведеться (Ржегорж в Наук. Зб. 1927, т. XXVI, 136).

На Карпатській Україні жінки любили сповідатися на цвітну неділю, а чоловіки в живний четвер, а це на те, щоб жінки цвіли у здоров'ї, а чоловіки, щоб з чистим серцем могли їсти паску. Живний четвер вважали там за день, коли ворожки й взагалі всякі забобони мають найбільшу силу. На живний четвер звичайно волопили телята та поросята, бо вірили, що рана, завдана цього дня, скоро гоїться (Етн. Зб. НТШ, II, 5).

У Галичині того дня готували більшу вечерю, ніж звичайно. Вареники (які тут звуть «пирогамі») і голубці (з гречаної каші, загорненої в капустияне листя) мусять того дня бути на столі. Вечеря називалася «багатою», а господиня весь піст нагадувала хатнім, щоб не варили багато капусти, не вибирали головок та шанували олію, щоб стало того всього на «багату вечерю». (Наук. Зб. 1927 р. XXVI, 137).

У живний четвер, по відправі страстей, сходяться мертві до церкви. Вмерлий священник править для них Страсті. Не кожний може те бачити, тільки такі щасливі яким це вже так Бог дав (там же). «В живний четвер ходить Христос по всій землі, ходить, ходить, походить, всім на хліба догоджає...» (Мат. у. етн. НТШ. III, 42). Якщо в живний четвер іде теплий густий дощ, то буде врожайний рік (Наук. Зб. 1927, т. XXVI ст. 130).

ЖИВОКІСТЬ — зелеста ростишка, що росте в Україні по вогких лугах. Корінь живокости, варений на свяченій оліві і розтертий на масть, помагає злічувати переламану кістку в тілі (Етн. Зб. НТШ. V, 167). На Лубенщині давали живокости до купелі новонародженої дитини (Милорадович, в К. Ст. 1900, 20, і Мат. у. етн. ЕТН. VIII, 27).

ЖИВУЩА Й СЦІЛЮЩА ВОДА — казкова вода, що оживлює мертвих й вигоює рани: «От підпалив дрова, наймита спалив, углики сприснув живущою водою, — наймит знову ожив» (Рудч. II, 109). Також у Тар. Шевченка: «І немощну мою душу за світ посилаю сцілющої й живущої води пошукати...»

ЖИДІВСТВО — рід специфічної цивілізації. Між самими жидами довго точилася дискусія про те, що таке жидівство. Одні казали, що це раса. Але є жиди китайці, жиди етіопські цілком чорношкірі, жиди мексиканські, червоношкірі. Другі казали, що жидівство — це релігія. Але жиди, що не належать до юдаїстичної (жидівської) релігії теж вважають себе жидами. Треті казали, що жидівство — це нація. Але хоча всі західньо - європейські й американські жиди симпатизують новій Ізраельській державі, мало

Хто з них уважають її за свою батьківщину, і ми знаходимо жидів серед патріотів багатьох інших держав та націй. Саме тому видатний жидівський письменник д-р Мордохай М. Каплян визначив жидівство, як рід цивілізації, а жидів, як нарід, об'єднаний спільною історією, спільною релігійною мовою, спільною літературою і відчуттям спільної долі, що породжує велику жидівську солідарність. Згідно з жидівським правом, жид не заперестає бути жидом тому, що заперестає виконувати релігійні обряди, а все ж жиди загально вважають, що вони до кінця світової історії мають одне велике спільне завдання — свідчити проти ідолопоклонства, проти богів, пороблених людськими руками, проти ідолів пороблених не тільки з каменю та бронзи, але й з хибних ідей. Це їхнє завдання виявлене в першій заповіді Мойсеевій: »Я Господь Бог твій, нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене»:

Жидівство вбачає в людині парадокс — жменю глини з іскрою Духа Божого. Людина створена по образу Божому, і це значить в першу чергу, що вона — свободна; вона живе в постійному примусі вибору поміж злом і добром. Жиди вважають, що людина, як людина, не може уникнути гріха, але гріхопадіння Адамова не відчувається, як жахлива пляма, що спадково передається від батька до сина, як то вчать християнські теологи, — це скорше гріх, що повторюється постійно в наслідок людської недовершености, кволости людського духа. Жидівство, як релігія, тісно прив'язана до землі, — воно змагає до будучого життя, але скеровує свою увагу не стільки на приготування людини до того будучого життя, як на покермування нею в цьому житті. Життя не якийсь там тягар, від якого треба звільнитися, — ні, життя — це дарунок Божий, з якого треба повністю скористати, намагаючись сповнити волю Богу, відшукуючи її в усіх речах цього світу. В цих своїх шуканнях жидівство кермується ТОРОЮ, себто п'ятьма першими книжками Мойсея в Біблії, до якої інші книжки Біблії — корисне доповнення, і ТАЛМУДОМ, себто навчанням равинів. (Див. АНТИСЕМІТИЗМ).

ЖИЛАВИЙ ТИЖДЕНЬ — перший тиждень Великого Посту.

ЖИЛАВИЙ ПОНЕДІЛОК — понеділок першого тижня Великого Посту. Тоді в нас їли гіркі рослини, як от хрін, редьку, часник, цибулю (пампушки з часником і цибулею), а також спеціальну страву — ШУЛИКИ, пісні сухі коржі - опрісноки, подібні до жидівської маці (жильяники). Їли їх із маковим молоком. При цьому горілкою чи вином «прополоскувалися» вуста від усякої вчорашньої скоромини. На ті шулики та «полокання» любив запрошувати до себе наш славний Іван Котляревський. По обіді йшли звичайно до церкви «на поклони», щоб

вислухати прегарний формою та глибокий змістом канон св. Андрія Критського (В. Андрієвський, с. 30).

ЖИЛНИК — Жилавий понеділок.

ЖИЛЯНИКИ — коржі з неквашеного житнього хліба, — їх у нас їли, замість хліба, у перший понеділок Великого Посту. (На Київщині та Харківщині).

ЖИТІЯ — так називано в давній Україні життєписи святих. На Україну життєписи святих прийшли з Греції та з півд. Слов'янщини в величезних збірниках — Прологах, чи Синаксарах (житія на кожний день у році з поученнями), Мінеях — (читаннях на кожний день місяця) та Патериках (житія чудотворців). За грецькими зразками почали писати житія і українці, як чернець Яків та Нестор (насамперед «Життя св. Теодосія Печерського в XI в.»). У XIII в. з'являється й свій Патерик Печерський, що опісля доповнюється. У XVI і XVII вв. позначуються на житіях впливи західно - європейські. З кінцем XVII ст. почав писати свої славні Мінеї Дмитро Тупталенко (Ростовський), перший том яких був спалений московською церковною владою за численні українські слова і вирази, — після ж того, як мову було виправлено «згідно з великоросійською граматиною», твір цей було видано в XVIII в. у кількох великих томах.

ЖИТО — збіжжя, що походить із півд. України, або сумежних країв Азії, — його було культивовано в Європі вже з кінцем бронзової доби. Символ поживи взагалі, від пня — жити, служило на означення всіх хліборобських продуктів, тому цю назву прикладається у різних слов'янських народів до головного роду хліба, що споживає той народ: у західних слов'ян це слово означає те саме збіжжя, що і в нас, але в південних слов'ян воно означає пшеницю. У такого хліборобського народу, як український, жито було натуральним символом багатства і — посередньо — щастя. Тому, коли молоді приїздили до хати молодого, їм сипали (на Полтавщині) за комір жито — «щоб їм добре жилося» (Мат. у. етн. НТШ. XIX, 76). Деінде, їх просто обсипали житом, як казали, — «на щастя» (Дикарев, 9).

Коли будували хату, на чотирьох кутках наміченого під хату місця викопували ямки і клали в них трохи соли та пашні, головню — жита; бо жито, мовляв, символ життя, а сіль відганяє нечисту силу (Перв. Громад. 1926, 88). Коли виносили покійника з хати, посипали лавки житом, щоб ніхто більше не вмер (Записки НТШевченка, том. 88, ст. 163). Як сниться жито, то на довге життя (Дикарев 9). Те ж саме і в Галичині (Ів. Франко, Прип. III, 135). А на Стрийщині казали, що «як сниться жито — то щастя, а пшениця — нещастя» (Етн. Зб. НСШ.

V, 85). Коли б Ю. Липа знав краще українську народню символіку, то може був би обережнішим у своєму «Призначенні України», де він твердив, що «власне культура пшениці, а не жито, характеризує українську територію...» (ст. 60).

Жито стоптане, знівечене символізує в наших піснях зломане, знівечене життя:

Ой у полі жито, копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито...
Дозріле жито — символ дорослої молоді,
якій час до шлюбу:

Пора, мати, жито жати,
Колос похилився,
Пора мене заміж дати,
Голос змінився... (Чубинський, V, 106).

«Житяний колос — символ заможності» (Литвинова в Мат. у. етн. НТШ., III, 94). Але окремий житяний колос означає й просто парубка, очевидно, коханого:

Ой, Василю, Василечку, житяний волосочку,
Ні почім тебе не пізнаю, як по голосочку.

Час, коли «цвіте жито», вважався небезпечним для живих, бо тоді мерці виходять на світ і мають велику силу (Чубинський, II, 114). М. Грушевський «Іст. у. літ.» I, 180, 185).

Настій з житнього цвіту давали пити жінці для улегнення породу. Для цієї ж цілі служив і порошок із житніх ріжків (Мат. у. етн. VIII, 20). Ці засоби в'яжуться все з тою ж символізацією жита, як символу життя.

ЖИТЯНА ПУГА — пісенний атрибут Іллі, повний магичної сили:

Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житяну,
Куди махне, жито росте,
Жито - пшениця, і всяка пашниця (Чубинський, III, 452).

ЖИТТЄВІСТЬ — придатність до життя. Щоб бути життєвою, кожна доктрина кожна теорія мусить рахуватися з вимогами життя, не бути відірваною від нього, не бути занадто абстрактною, опрацьованою на підставі лише далеких від життя розумовань, бо, як відомо, одна річ розв'язувати світові проблеми при столику, а інша річ — намагатися розв'язати їх практично. Л. Мосендз писав в 1948 р. А. Шумовському: «Одна філософія (з теологією) безплідні речі. От так зробити, як Швайцер: раніше теологію, потім медицину, або Гаснер — медицина і філософія. Бо ті дивні філософи: мелють, мелють, а часом навіть не уявляють, як діти родяться». (ЛНВісник, 1949, II, ст. 202).

ЖИТТЄРАДІСНІСТЬ — дорогоцінна прикмета людини, здорової фізично і -особливо - психічно, що їй облегує життя, а іншим, в її оточенні, його упрямлює.

М. Зеров писав:

Єсть на цім світі обранці, веселі, ясні,
безтурботні,
Легко, вином золотим піниться їхнє життя.
Скажеш: боги олімпійські зійшли поміж
людей смутноокий —

— Скорбним поріддям земним приклад
високий явить.

«Є люди, — писав американський письменник Томас Вулф, — що мають у собі особливу якість духовного багатства та життєрадості, і вони передають цю якість усьому, до чого торкаються. Насамперед, це фізична якість; подруге, це якість духу... Це, либонь, найбагатше джерело духу; його не можна знайти в одному лише формальному навчанні, хоч воно й росте в силі та багатстві разом з життям. ...Люди, які мають цю енергію радості, принаджують до себе інших людей. Більшість людей мають у собі замало життєвої сили; вони бліді й непевні в своїх думках і почуттях, тож вони хочуть запозичити силу, багатство й характер від отих багатих на життєву енергію, рішучих людей».

В. Сварог зазначав зі свого боку в «Укр. Прометей» (12: П. 1958):

«Хіба не такими письменниками, до творчості яких ми припадаємо й тепер, як до джерела життєвої сили, були Шевченко, Франко, Леся Українка та інші клясики? Хіба не хотіли б ми мати таких письменників і серед наших сучасників?»

...«Найбільше задовольняє нас та література, в якій ми знаходимо найповніше реагування на життя, включаючи і конструктивну, реалістичну критику його. Саме бо ті, що найбільше люблять життя, найгостріше відчують його контрасти та зазнають найбільших розчарувань — але не сльозливого розпачу та зневіри. Такі письменники відживляють та прискорюють наше власне реагування на життя».

ЖИТТЯ — короткий мент земного існування межі двома вічностями — до народження і після смерті. Вартість життя полягає в умінні його належно зжити: прожив краще не той, хто прожив довше, а той, хто зумів втілити свої ідеї, думки і бажання в творах науки, мистецтва й суспільного життя: пам'ять про нього ще довго живе після його фізичної смерті, і ім'я його згадується в дальших поколіннях із пошаною й вдячністю. Багато людей народжується, — мало насправді живе: бо жити, це значить — здійснювати своє земне призначення, намагатися його зрозуміти і діяти відповідно. Більшість же навіть і не задумується, навіщо і для чого живе, відки прийшла на цю землю і куди піде. Для більшості життя має значення тільки фізіологічне та біологічне, яке ми знаходимо у рослин та тварин, але гідність людського життя полягає в можливості поширювати його далеко поза межі чистої біології в сфері духовної твор-

чости, в якій ми робимося помішниками й співтворцями Божого замислу. «Не кількість прожитих днів творить вартість життя, а якість виконаного за ті дні» (Ле Бон).

ЖИТЩИНА — податок, що його платила сільська громада за литовських часів (М. Грушевський, Іст. У.-Руси., V, 130).

ЖИЧКА — червона вовняна нитка. Її надавали магичне значення: «Побачивши перший пвіт на огірках, або на гарбузах, перев'язують червоною жичкою, з пояса висмукнутою» (Номис).

ЖІНКА — товаришка життя чоловіка, мати його дітей. В українському народі жінка все займала в родині й суспільстві високе місце. Був навіть час в доісторичні доби так званого матриархату, від якого збереглися деякі риси в весільному обряді, коли жінка мала в родині провідну роль. У початках нашої історії бачимо жінку — св. княгиню Ольгу — на чолі київської держави. І пізніше — за козацьких часів — жінка в Україні все зберігає свою провідну роль: за гетьмана П. Дорошенка бачимо жінку на чолі полку; за гетьмана Богдана Хмельницького жінка сотника Зависного вкрила себе не смертельною славою в обороні м. Буші від поляків (див. БУША). Підкреслюємо ці факти, бо в той самий час на Московщині жінки сиділи замкнуті в своїх «теремах», виходили з хати з заслоненим обличчям, були майже всі неписьменні, одружувалися на підставі умови між батьками молодих, причому ні наречений, ні наречена до шлюбу себе навіть не бачили й не знали. В Москві жінка була не вільницею, самцею, в Україні вільною громадянкою, подругою й товаришкою свого чоловіка, що часто заступала його не тільки в кермуванні господарством, але й в кермуванні громадських і навіть військових справ. Це саме ми бачимо і в пізніших часах, хоча московське цинічне відношення до жінки не могло не відбитися в деякій мірі і серед нашого народу, що мусів проходити московську муштру і школу.

Максим Горький, знавець психології московського народу, писав про відношення москалів до жінки: «Не знаю, чи де на землі є місце, де так жорстоко й немилосердно поводитися б із жінками, як у московському селі. А вже цілком певно, що ніде. Як у Росії, нема такої маси огидливих приповідок: «Жінку любить двічі: як вона входить у дім заручена, і як її несуть на пвнтар». «для баб і звірів нема суду», «хочеш, щоб тобі смакувала їжа, вибий трохи жінку». У московських селах сотки подібних приповідок, які висловлюють назбирану століттями народню мудрість. Їх чують щодня діти, з ними виростає молодь...» (див. ЖОРСТОКІСТЬ).

Проф. Гр. Ващенко, наш дослідник психології так характеризував українську жінку:

«Її у більшості властивий сангвініко-холеричний або меланхолійний темперамент. Типова українська жінка весела, балакуча, дуже рухлива й працьовита. Увесь день вона в дії і при цьому не губить своєї бадьорості. Властиві їй і агресивність і впертість. Часто буває так, що в родині керує жінка, а не чоловік («Била жінка мужика», «Ой несіяв мужик у полі ячмінь...»). Рідше трапляється меланхолійний темперамент. Це — ніжні натури, здібні до глибокої любові з нахилом до журби. Дівчата й жінки цього типу були, мабуть, авторками нижніх і сумовитих пісень про кохання, що їх так багато в українському фольклорі («Виховання волі й характеру» ч. I, 1952, 181).

І дійсно, ми знаємо таку Марусю Чураївну, що в XVII ст. (за Богд. Хмельницького), створила низку народніх пісень: їй приписується й відома «Ой, не ходи, Грицю...»

Від жінки, як матері й виховниці прийдешніх поколінь залежить в великій мірі будучина України, бо, як сказав хтось — «батько стоїть вище від сотні вчителів, мати ж стоїть вище від тисячі батьків». Згадуваний проф. Гр. Ващенко теж писав: «Майбутнє України значною мірою залежить від нашого жіноцтва. Коли воно покине гонитву за потворними модами і, засвоюючи кращі здобутки всесвітньої культури, буде плекати наші прекрасні традиції, коли воно буде берегти свою честь, буде якнайкраще виховувати дітей і творити здорове змістовне родинне життя; коли воно зуміє, як кращі українки в минулому, мудро сполучувати громадську роботу з інтересами родини, коли воно триматиме високо прапор релігії та моралі; коли воно утворить моральний ґрунт, на якому в рішучі хвилини нашої історії постануть українські Жанни д-Арк, — тоді перед нашим народом відкриються прекрасні перспективи, тоді здійсниться справжнє відродження України...» («Українська жінка і наше майбутнє»).

ЖЛУНТО — рід кадовбу, видовбаного з цілого дерева, — служив для золення білизни та полотна. На Полтавщині записано досить дивний звичай: якщо батьки віддавали останню доньку, то, при кінці весілля, їх прикрашали вінками, а на покуті, де перед тим сиділа молода, ставили жлукто (Чубинський, IV, 530). На думку Хв. Вовка, цей звичай стояв у зв'язку з символізацією бочки, як жіночого принципу («Студії...» 319).

ЖМЕНЯ — передня частина руки від кінця пальців до плесна, що відповідає долоні, і те, що в долоні вміщається. Символ малої кількості: «За старого Хмеля людей було жменя» (Номис ч. 660). «Оглянувся Сомко, аж при ньому тільки зо жменю старшин» (П. Куліш «Чорна Рада»).

ЖНИВА — збір урожаю. В Україні жнива починаються на Купала, Петрівка ж — уже звичайний час жнив. 24 липня — жнива озимини: «На Бориса і Гліба берися до хліба». На початок серпня в Україні вже звичайно зібрано всю озимину.

Під час жнив співано в нас багато жнивварських пісень. Ось одна з них:

Вгору, сонечко, вгору,
Хай я нивоньку дожду.
Ой лане, ланочку,
Скажи ж мені правдочку,
Чи будемо ми в кінці?
Чи підемо ми в вінці?
Ой будем, доню, будем,
Лише нивоньку дождем...

А як ниву вже дожинали, то співали:

Дивувалися ліси,
Де поділися вівси:
Женчики позжинали
Залізними серпами.
Біленькими руками...

Або:

Ой заспіваймо, хай дома почують,
Хай нам вечерю готують.
Утомила нас та широкая нива,
Що тепер нам і вечеря не мила.
Ой не так нива, як високі гори,
Ой не так гори, як велике жито,
А вже ж нам спину, як кілком

перебито...

Дожавши ниву, жінці залишали трохи недожатого збіжжя «Спасові на бороду» (див. СПАСОВА БОРОДА), і господарі розсівали зерно між залишеними стеблами збіжжя, примовляючи на урожай: «Роди, Боже на всякого долю, на бідного й на багатого!»

Молодиці ворожили про врожай, кидаючи позад себе серп: як серп удариться гострим кінцем об землю, буде врожай, а як тупим, або держакком — ознака недобра. (див. ОБЖИВКИ).

Жнива — час навали праці у селянина, і в переносному зміслі у всіх, хто щось «сіяв», себто вкладав свій капітал і працю: «Тепер у мірошника жнива: води багато по дощеві, в чим молоти».

ЖОВНА — див. ДЯТЕЛ.

ЖОВНИ — опух на шиї, запалення лімфатичних залоз. Від жовнів помер в 1076 р. в. кн. Святослав київський — їх було нещасливо рватьо. В «Енеїді» Котляревського Кумська Сівіла — «розхристана, простоволоса і, як в намісті вся в жовнах». В. Гнатюк записав у Буцацькому пов. довге замовляння знахаря проти жовні, які він під час замовляння, обмацүвав великим і мізильним пальцем. (Етн. Зб. НТШ. V, 231-32). Див. ЖЕЛВЬ.

ЖОВТА БАРВА — як колір достиглого

збіжжя, входить в національний прапор України. В гербах України жовтий тризуб фігурує на блакитному полі.

На Сході жовта барва була барвою жерців та імператорів, бо вважалася ієратичною барвою, зв'язаною з культом сонця, дозрілого хліба і золота. Але на Заході вона — символ ганьби, зради, проституції, зневаги. Лятеранський собор (1215 р.) наказав, щоб усі жида носили на одягу жовту відзнаку. І в часах інквізиції тим еретикам, що не йшли на вогнище, пришивали жовтий хрест на одежі, віддаючи їх публічній зневазі. В Авсбургу в 1393 р. за 70 золотих гюльденів можна було викупитися від того жовтого хреста. Вбрання блазня при монарших дворах складалося з жовтих і зелених смуг. Юду малювали в жовтому одязі.

В Україні перевага Сходу над Заходом в символічній оцінці жовтої барви сильно помітна. Так, у колядці ми знаходимо, як мотив величальний «жовті стіни», що нагадують нам візантійські мозаїки на жовтому, золотому тлі:

Ой у полі-полі, поблизу дороги,
Стоїть світлонька мурованая,
А в тій світлоньці жовті стіноньки,
А по стіноньках гострі стрілоньки,
Поза стрілами, поміж панами,
Найгордий панок, білий молодчик..

(М. Грушевський. Іст. у. л. I. 228)

В інших колядках знаходимо, теж як величальний мотив, побіч із кониками «білокопитими, золотогривими», — «бичечки половенькі, жовторогі..» (там же, 210). В інших колядках віддаються «жовтії воски Богу на свічку..» (Чуб. III, 39). Великодні яйця теж часто фарбували на жовто. Жінки любили в нас ходити у жовтих сап'яницях та запинатися жовтими хустками: «І вже мені не подоба по ріллях спотикати жовтих чобіт каляти» (Максимович, 1849с 83). «Висока молодиця в жовтім очіпку» (Ів. Нечуй Левицький т. I. 1872. 100).

Але згадується жовтий цвіт рослин в українських піснях і як символ журби, нещасливого кохання:

Зелена рутонька, жовтий цвіт,
Чому тебе Йване, так довго ніт?
(Чуб. IV, 609).

Тут зелена рута символізує дівчину, жовтий цвіт — нещасливий стан кохання. Те саме й в іншій пісні:

Зелена рутонька жовтий цвіт, —
Не піду я за нелюба, піду в світ.
(Чуб. IV, 89).

Епітет «жовтий» в'яжеться також постійно з піском — символом безрадности:

Там сам я, там сам я,
В темнім лісочку, в жовтім пісочку
Загину... (М. Груш. «Іст. у. л.» — I, 286)

Як колір, зв'язаний з осінню, дозрілістю, жовта барва символізує й старість: «Огірки-жовтяки,

старійтеся, парубки!» (Мат. у. етн. XVIII, 213). «Огірок жовтяк» — символ парубка, якому давно пора женитися.

ЖОВТА ПРЕСА — частина преси в США, що свого часу цькувала людей жовтої раси. Згодом, взагалі всяка шовіністична та демагогічна преса, що грає на низьких інстинктах маси та шукає сенсацій і скандальних вісток.

ЖОВТАЧКА — див. **ЖОВТЯНИЦЯ**.

ЖОВТІ ВОДИ — ліва притока Інгульця, в пізнішій Катеринославщині, де гетьман Богдан Хмельницький одержав в 1648 р. блискучу перемогу над поляками.

ЖОВТЯНИЦЯ, ЖОВТАЧКА — хворобливий стан людини, що характеризується присутністю в крові й тканинах жовчевих барвників і кисл. від чого шкіра людини робиться жовтавою.

Давні індуси мали спеціальну церемонію, яка базувалася на гомеопатичній магії і мала на меті перенести жовтий колір з хворої особи на якісь жовті речі чи тварини, яким цей жовтий колір природно належить. І люди клясичної давнини вірили, що, напр., коли хворий на жовтяниці дивився пильно в жовті очі хавки (бекасові) то скоро видужував; »Натура й темперамент піві птиці такий. — писав Плутарх, — що вона ніби втягає в себе цю хворобу..« Продавці цих птиць, так високо цінили цю їх властивість, що тримали клітку з ними завжди заслоненими, щоб бува хтось не вилікувався «на шармака». Сліди піві гомеопатичної магії знаходимо ми і у нас. Так, Ястребов у своїй «Летописі» (III, ст. 106) відзначав: «Від жовтяниці кладуть в купіль добре (себто коралеве, жовте) намисто, а гречаницю ставлять з водою в піч і купають, також у воді, звареній з вінком, що зберігся від Івана Купала. Купають також у гречаному попелі, в жовтих гвоздиках. П'ють воду, поклавши в неї червонець (золотий, жовтий). Кладуть шуку на руку і дивляться на неї, поки не усне шука, і не стане жовтою. Накришеву цибулю їдять із хлібом..» На Галицькому Підгір'ї казали: «Хто має жовтячку, той повинен у церкві по причастю подивитися на чашу: жовтий колір жовтячки лічиться жовтим кольором чаші...» (Ів. Франко «Прип.» II, 133, Етн. Зб. НТШ. V, 182).

ЖОВЧ — виділина печінки. Символ гіркоти: «На мед, не на жовч люди мух ловлять». (Номис. 3083). Символ заздрости, злоти: «Аж у нім жовч кипить», — кажуть про злобну, завищую людину (Ів. Франко «Прип.» II, 133). А про добру людину, навпаки, кажуть: «То без жовчі чоловік» (там же, 134).

ЖОЛДАК — наемний воєк (в Гетьманщині (див. **КАПТАН**)).

ЖОЛКЕВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1547 — 1620) — польський коронний гетьман і канцлер. Він здушив козацьке повстання Наливайка й Лободи та жорстоко розправився з козаками, оточивши їх табір, де було багато жінок із дітьми, на р. Солониці під Лубнями (1596 р.). Сам він загинув у бою з турками під Цецорою.

ЖОЛУДЬ — плід дуба. Символ малої речі, що дає великі наслідки: «Жолудь яка мала, а в неї який дуб виростає!» (Ів. Франко, «Прип.» II, 134).

Чомусь у нас в'язали урожай на жолуді з урожаєм на жито: »Як жолуді багато, буде нарік жито«. (там же).

ЖОЛОМІЯ — рід сопілки. У труби ковані трубіте, у жоломіїки грайте» (Псалтир в перекладі П. Куліша, 1871).

ЖОНВА — див. **МЕРТВА КІСТЬ**.

ЖОРЖИНА, ДАЛІЯ — дуже поширена й улюблена квітка в Україні: «Нема цвіту, світлішого над жоржину» (Чуб. V, 440). На Снятинщині дівчата садили жоржину на могилках. (Етн. Зб. НТШ. XXXI, 315). Жоржина походить із Мехіко і до нас прийшла десь у XVIII ст.).

ЖОРНА — ручний млин. Символ зубів: «Добрі жорна все перемелють». «Узяв його на свої жорна» — себто почав його висміювати, обмовляти (Ів. Франко «Прип.» II, 135).

Вагу жорен у давньому житті підкреслено в Біблії: «Не годиться брати в застав жорна або жорновий камінь, — такий бо життя бере в застав». (V Мойсея XXV, 6).

ЖОРСТВА — дрібна ріль: »Скрізь доріжки жорствою висипано».

ЖОРСТОКІСТЬ — бажання завдати страждання що часто переходить у втіху від вигляду тих страждань, а навіть і в насолоду. вищий вимір якої знаходиться в хворобливому САДИЗМІ (див.). Жорстокість найбільш суперечна навчанням Христа, який наказував: »Не робіть іншим того, чого не хотіли б, що б вам було зроблено. А тим часом історія повна прикладів неймовірної жорстокости, яких знаходимо чимало і в історії нашої України, що терпіла від ляхів, татар і москалів, і бачила, як Байда Вишневецький висів на гаку в турецькому Стамбулі як поляки саджали козаків наших на палі як москалі винищували безжалісно все населення таких міст, як Батурин та Срібне, разом із жінками та дітьми. Відплачувалися й наші люди виявами страшною жорстокости, як от за Хмельниччини та Гайдамаччини, але все ж були вони значно частіше жертвами, аніж катами, і за загальними посвідченнями чужинців і

своїх людей, неважаючи на свою страшну історію, залишилися вони народом людяним, що в ньому вияви жорстокости — лише виняток, а не правило. В Україні ніколи не було нічого, що можна було б порівняти з «опричиною» Івана Грозного московського, з його жорстоким кривавим терором, з винищуванням населення цілих міст, як Новгород і Псков, з його неймовірними засобами тортур, коли, напр., якогось Фу пікова поливали навпереміну то холодною водою, то окропом, аж поки з нього вся шкура не злізла, як з гадюки. Петро I сам залюбки мордував своїх ворогів. Що виробляли його люди в Україні, про це вже не раз згадувалося. Не дурно ж німець Пуфендорф (1632—1694) писав про москалів, що вони «лютий, кровожадний наїд... рабський наїд, що по рабськи кориться і жорстокістю влади любить в слухняності залишатися...»

Жорстокості москалів присвятив спеціальну статтю в 1932 р. Максим Горький, цей безсумнівно найкращий знавець свого народу. Він писав:

«Треба зауважити щодо російської жорстокости: на ній не слідно абсолютно ніякого поступу. Її форми залишилися незмінні.

«На початку 17 ст. уживали таких тортур: рот жертви наповняли порохом, який опісля запалювали; жінкам просвердлювали груди, а через рот перетягали мотуз, за який потім жертви виспали. В 1918 і 1919 рр. робилося те саме на Дону. На Уралі червоні і білі катували свої жертви так довго, аж поки наступала смерть.

«Мені здається, що найяскравіша риса московської національної вдачі — власне жорстокість, як гумор — англійської. Це спеціальна жорстокість, а одночасно і вигаданий холоднокровно мірний для степеня витривалости і опору в муках, яких може осягнути людина; свого роду проба її опірної та життєвої сили.

«Найцікавіша риса московської жорстокости — це її чортівська фінезія, її, я сказав би, естетична вишуканість. Не думаю, щоб ці особливості можна пояснити такими словами, як «психоза», «садизм», або подібними. Бо в сугі речі нічого вони не пояснюють. Наслідок алкоголізму? Але я не думаю, що московський народ був більше отруєний алкоголем, як інші європейські нації. Хоч усе ж треба визнати, що вплив алкоголю на психіку росіянина особливо фатальний, бо наш народ відживляється гірше, ніж інші.

«Говорю тут не про жорстокість, яка виявляється спорадично, як вибух хворої або переверзної душі. Це винятки, що можуть цікавити лікаря - психіатра. Тут я говорю про масову психологію, про народню душу, про масову жорстокість...

«Ось відділ полонених старшин, пілковито роздягнених. З плечей витято їм кусник шкіри, завширшки як наплечник, а на місце зірок побивано цвяхи. Потім повирізувано їм на ногах

пояс шкіри в формі козацьких червоних лямпасів. Ця операція ввійшла поволі в загальний ужиток і називалася «вбиранням уніформи». Певно, що вона вимагала багато часу й точности. Подібні і ще гірші злочини ставали чимраз частіше в останніх роках у Росії.

«Котрі з них жорстокіші — білі чи червоні? По правді, і ті й ті щодо цього рівні, бо і ті, і ті — росіяни. А коли йде про степінь жорстокости, то з певністю можна сказати, що ті найбільш жорстокі, які мають найбільше енергії і влади в руках.

«Не знаю, чи де на землі є місце, де так жорстоко й немилосердно поводитися б з жінками, як у московському селі... (Див. ЖІНКА).

«Так само знущаються і з дітей на селі. Коли недавно я зацікавився статистикою злочинів у Московській губернії і переглянув антикарних розправ за роки 1901—1910, мене перелякала величезна кількість жорстокостей, яких жертвами були діти, і злочинів, довершених на молоді. В Росії кожний майже з насолодою б'є когось. «Народня мудрість» добачає в карі на тілі щось людині потрібне й корисне. Виразом цього є приповідка «За битого двох небитих дають» («ЛНВісник», 1923. II).

ЖРЕЦЬ — духовник у поганських народів, що приносить жертви богам. У нашій дохристиянській Україні жрець (від «жрьти» — хвалити) не означав окремого священослужителя, а тільки жертвувателя, яким міг бути кожний старший в роді, в племені чи в державі.

ЖУВАННЯ — у Гр. Сковороди символ пізнавання вічного, що потребує особливої обережності: «Не будьте поспішні, пізнавайте все обережно. «бо висока річ — світ, і легко заблудити від Бога та втратити спокій серця». («Кольцо» 267). «Жуй кожну річ двічі, як жууть ті тварини що їх Святе Письмо колись у жертву Богові казало приносити. Перше жування принесе пізнання буквально, через яке розбереш лише лупшиння історичне.. тілесне». Після цього треба переходити до другого жування та шукати прихованого сенсу! («Асхань» 159), шукати за тілесним духовного. Це шукання відбувається у процесі думання вищого сорту другого порядку. Таке думання породжує «другі та вічні думки, що перелітають від смерти в життя, від матерії до форми» («Потоп» 499). Щойно таке думання значно наближує нас до пізнавання справжньої суті, і лишень ті, що по два рази живють, «постигають гору Правди Божої» («Асхань» 159) (Огородник в «Працях У. Вис. Пед. Інст. у Празі. Наук. Збірник II, 1934, ст. 219—20).

ЖУК — твердокрила комаха, що начисляє яких 80.000 пород. Жук - гнойовик був у єгиптян символом несквртельности душі й нового народження покійника в тамтому світі. Тому ми зустрічаємо його на єгипетських пам'ятках

з усіма атрибутами, належними богові, і з великими крилами, що розгортаються, як крила соняшного диску. Фігурку жука клали на груди покійника, як запоруку його відродження. У Мемфісі за ХІХ - ХХІ династій клали жука навіть у тіло мумії. За Птоломеїв жуків клали на місце серця, і покійник міг отримати назад своє серце тільки після прихильного присуду Озіріса.

Етрусски також вживали часто жуків, вирізьблених з дорогих самоцвітів, як амулети. Від етрусків шанування жуків перейшло й до греків та римлян.

У нас не помічено ніяких спеціальних вірувань, чи забобонів щодо жука і тільки в одній весняній грі, що зветься на Буковині та на Поліссі **ВЕРБОВОЮ ДОЩЕЧКОЮ** (див'), в приспіві до неї часто співають: «А ти, жучку, грай.»

Ходить жучок по жучині,
А дівчина по ручині;
Грай, жучку, грай, небоже,
Най ті Господь допоможе...

Жук у голові — дурість: «Нехай дурні собі пустують, у них, видно, жуки в голові...» (Л. Глібів).

ЖУПА — давня назва копальні соли, або солеварні. Ці жупи в ХVІ ст. знаходилися під управою урядового адміністратора т. зв. **ЖУПНИКА** (М. Груш. VI, ст. 213).

ЖУПАН — святочний чоловічий і жіночий одяг, шитий з дорогої тканини. Як символ багатства, вищого суспільного стану, жупан протиставився **СВИТЦІ**: «Хоч жупан, не цурайся й свитки». «Коли-сь не пан, не вбирайся в жупан». «Убрався в жупан і думає, що пан» (Ів. Франко «Прип.» II, 135, 494).

За козацьких часів жупан — «довгий каптан, сукняний, або шовковий, різних барв, з вузькими рукавами, ззаду з зморшками, спереду на грудях застібнутий густо на гудзики, а частіше на гаплички, оперезаний поясом...» (Ів. Крип'якевич «Іст. у. культури», вид. Тивтора, ст. 110).

ЖУКОВИНА — перстень з гербом, а також великий перстень, який носили в намисті: «Ой через воду, та й через Дунай... стоять мостоньки калинові, калинові, покошені, покошені жуковинами...» (Голов. II, 27-28).

ЖУР — давня хлібна страва: непросіяну вівсяну муку розводили водою і ставили на ніч, щоб скисло, потім варили і їли з конопляною олією. Проф. М. Сумцов гадав що ця страва зайшла в Україну через Польщу з Німеччини, і що назва її походить від «завер» — кислий. На Лівобережній Україні журу не знали, але на Волині та в Галичині його варили до останнього часу. Сумцов висловив гадку, що й богатир **Журило**, що зустрічається в піснях, був уособлення журу (К. Ст. 1885, VII). Пізніше, в 1889

р. у тій же «Кіевской Старині» (кн. VII) на потвердження свого здогаду, він указував на малюнок Страшного Суду в Лебединському монастирі, де жур, себто вівсяний кисіль, представляється в образі лицаря в червоному жупані, завитого, рум'яного, з підкрученими вусами, отже цілком як **Журило**, чи **Чурило**, якого звали по батькові **Пленковичем**. Сумцов здогадувався, що це останнє ім'я походило від польського «плен» — урожай, що зустрічається і в обжинкових піснях на Поліссі — «Плен несемо, плен...»

ЖУРАВЕЛЬ — птах бродун, подібний до буська, тільки більший, бураво-попелястий. Він був у нас вісником весни: «Журавель завжди вилітає із вирію до нас через тринадцять неділь од Різдва» (Мат. у. етн. НТШ, XV, 63).

Журавлям, що прилітали на Благовіщення, показували хлібець і примовляли: «Бусень, бусень на тобі говоту а мені жита кону». Журавлів називали тут «буслями» тому, що: «як хто вперше побачить журавля не повинен казати журавель, бо інакше цілий рік журився б...» (Етн. Зб. НТШ, V, 80). Співзвучність слів викликає табу (заборону) імені.

На галицькому Підгір'ї вірили, що «коли журавлі летять, їх можна змити з дороги. Треба тільки взяти ніж-кожодач, застромити вістрям у землю по саму колодку, за колодку взятися обома руками, зложивши їх наперед навхрест, і потім крутитися довкола ножа й кричати: «круцю, круцю, журавлі, вапа мати на воді!» То над таким чоловіком журавлі будуть довго крутитися в повітрі. Але гріх так робити». (Етн. Зб. НТШ, V, 174). Щоб зрозуміти цей звичай, треба звернутися до «Сказаній р. народа» Сахарова т. II, де він, оповідаючи про останній лет журавлів на теплі моря, себто до вирію, каже, що, коли діти й дорослі помітять здалека журавлів, кричать: «колесом дорога! колесом дорога!» Цей крик ніби збиває журавлів із простого шляху і таким чином віддаляє зиму. Бо поки журавлі не відлетіли, зима не прийде. (ст. 131).

Обряд із галицького Підгір'я мав, очевидно, ту саму ціль.

Журавель був у нас символом сторожкості, пильності: «Стоїть, як журавель на варті», себто пильнує свого. Вірили, що журавлі, коли ночують виставляють одного вартового (Ів. Франко «Прип.» II, 137). Також був символом відлюдности: «Ходить як журавель по болоті», кажуть про відлюдка, що любить ходити самотою (там же). Був журавель і символом сільського Дон-Жуана: «Впадівся журавель до бабиних конопель», казали про когось, хто залицявся до дівчини, чи до жінки (там же, 136).

Підойму з вітром підвішену на стовпі біля колодязя, або криниці, у нас звать також журавлем, знаходячи в ній далеку подібність до довгоногої птиці: Звідти й механічні крани, підносики тягарів звать у нас журавлями.

ЖУРАВЕЛЬ — хороводний танець, що його згадується і в «Енеїді» Котляревського: «Тут інші журавля скакали, а хто од дудочки потів...»

Греки також мали імітативний танок, який звали «геранос», себто журавель. Українського журавля танцювали звичайно на ПЕРЕЗВІ, су проводячи його ріжними еротичними рухами. (А. Вовк «Студії...» 314).

ЖУРНАЛІСТ — історик або хроніст сучасного йому щоденного життя. Як хроніст, він тільки реєструє факти (репортаж), і в тому має обов'язок реєструвати їх найсумлінніше, нічого не вигадуючи, залишаючи їх інтерпретацію журналістові - історикові. Як історик, журналіст інтерпретує факти щоденного життя, в'яжучи їх з подіями минулого та відкриваючи перспективи в майбутнє. В обох своїх функціях — хроніста - інформатора і інтерпретатора суспільного й політичного життя роля, а з тим і відповідальність, журналіста в формуванні т. зв. громадської думки величезна. Адже преса — це мозок і серце нації: мозок, що думає за всю націю обмірковує всі її справи, підказує ті чи інші рішення; серце, що відчуває за націю, б'ється в такт мільйонів сердець, що не вміли б. — без журналістів — знайти для своїх почувань відповідних слів і висловів. Саме тому кожного журналіста повинна зобов'язувати журналістична етика пошпшення якої кваліфікується, як **ЖУРНАЛІСТИЧНИЙ БАНДИТИЗМ**. В травні 1950 р. в Об'єднаних Націях було ухвалено такий інтернаціональний кодекс журналістичної етики:

Уважаючи, що свобода інформації і преси істотна для всіх ґрунтовних свобод, проголошених в Хартії ОН і в усесвітній Деклярації Прав Людини, і для втримання миру; і що найбільш придатна форма щоб журналісти та інші засоби інформації зберігали цю свободу, полягає в постійному й добровільному утриманні й поширенні почуття відповідальности в шуканні правди, в зреферуванні фактів та в їх коментуванні, проголошується наступний Кодекс Професіональної Етики, як норму професіональної поведінки та вправности кожної особи, що має одержувати, передавати, поширювати й коментувати інформації:

Розділ I. Кожна особа, якій доручено одержувати, передавати, поширювати й коментувати інформації, мусить зробити все можливе, щоб забезпечитися, щоб інформації, подані читачам, були точні, згідні з фактами. Вона повинна перевірювати кожну сумнівну інформацію і не повинна викривлювати ніякого факту, ані промовчувати ніякої істотної подробности. Вона не повинна оголошувати ніякої інформації, про неправдивість якої вона знає, ані брати участі в оголошуванні її іншими.

Розділ II. а) Особисті інтереси не повинні відбиватися на професійній поведінці журналіс-

та. Промовчувати чи публікувати якусь інформацію в наслідку підкупства — це один із найтяжчих злочинів супроти професійної етики.

б) Наклеп, дифамація, необґрунтовані обвинувачення і плягіят — ще також важкі злочини професійного характеру.

в) Коли якась інформація виявляється неправдивою, її треба негайно й добровільно спростувати.

г) Чутки і непотверджені вістія треба подавати, як такі.

Розділ III. а) Кожна особа, якій доручено збирати, передавати, поширювати й коментувати вістія, повинна намагатися зберігати довір'я читачів що до чесности й гідности професії. Вона повинна виконувати тільки такі завдання, які не суперечать цій чесности й гідности, і вважатиме, щоб її здатности не використовувано в негідних цілях.

б) Вона перебиратиме повну відповідальність за кожну інформацію і за кожний свій публічний коментар. У випадку, коли вона не перебирає на себе відповідальности, повинна про це ясно й недвозначно попередити.

в) Вона повинна шанувати репутацію кожної іншої особи і не повинна оголошувати інформації про приватне життя, що можуть зашкодити тій репутації, за винятком тільки випадків, коли того вимагають інтереси загальногo громадського добра, а не — річ цілком відмінна — цікавість читачів. Вона не повинна формулювати ніяких обвинувачень, що могли б пошкодити репутації чи моральному авторитетові іншої особи, не давши їй можливости відповісти.

г) Вона повинна затримувати максимальну дискретність щодо джерел своїх інформацій і шоло справ про які довідувється довірочно. Професійну таємницю треба шанувати, і на цю преогативу завжди можна покликатися, приймаючи під увагу закони своєї країни.

ґ) Кожна особа, якій доручено збирати інформації про будьяку чужу країну, або висловлювати свої думки про такі інформації, повинна вживати всіх можливих засобів, щоб забезпечитися шоло точности і правдивости тих інформацій і об'єктивности думок про чужі країни». (Див. ПРЕСА).

ЗАБАВИ — товариські розвагові сходи, що супроводяться музикою й танцями. В давній Україні-Русі, як видно з репторк ріжних ігор, особливо весняних, що дійшли до наших часів, нарід дуже любив ріжні забави, і використовував для них кожну добру нагоду кожне свято: не був давній слов'янський звичай: «Сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», записував побожний літописець - чернець. На такі веселі сходи були призначені окремі вишптані майлани, що також звалися ПРИЩАМИ. Але відбувалися забави й просто на вулиці, і вже в тих часах ВУЛИЦЯ (див.) означає на-

родню забаву, як **ПОВЕЧЕРНИЦЯ** — теперішні **ВЕЧЕРНИЦІ** (див.), під час якої звичайно танцювали. Танцювали при всяких нагодах: «на бенкетах і на весіллях, на вечерницях і на ігрищах, і на вулицях», — перечисляв Кирило Туровський. З давніх часів походив також звичай танцювати під час народніх свят, напр., під Івана Купала. «Гріх танцювати на русаліях», — остерігав проповідник (Ів. Крип'якевич в «Іст. у. культ.» Тиктора, 33).

Танки відбувалися під музику: «Візьміть сопілки, бубни і гуслі й ударяйте, Ісакій буде нам танцювати», кликали біси, спокушаючи ченця (там же). Музичні інструменти були досить різnorodні: бубни і труби, далі сопіль (сопілка) і пицаль; свиріль, гусла, орган... При дворі київського князя Святослава (1073-76) була ціла оркестра: ігумен Теодосій, як увійшов у кімнату, де сидів князь — «побачив багатьох, що грали перед ним: одні гусячі голоси подавали, інші музичійськими звуками голосили, інші органними — і так всі грали й веселилися, як є обичай перед князем (там же ст. 34).

У народніх іграх брали участь також фахові мистці, що носили різні назви: **ГУДЕЦЬ** — музика і співак; **ПЛЯСЕЦЬ** — танцюрист; **Швель** — співак. Були й окремі музики: **СВИРЕЦЬ** або **СВИРИЛНИК**, **СОПІЛЬНИК**, **ТРУБНИК**. Загально цих народніх артистів звали **ІГРЦЯМИ**, або **СКОМОРОХАМИ**. Вони були дуже популярні серед народу: «Як плясці, або гудці або хто інший закличе на ігрище, або на яке зборище ідолське, то всі туди біжать, раду ючися». Суворі проповідники за це дуже доворяли народові: «Диявол обдурює такими й іншими обичаями всякими хитрощами переваблює нас від Бога: трубами й скоморохами, гусями й русаліями». «Як іграють русалії, або скоморохи, або п'яниці кличуть або яке зборище ідолських ігор, — ти в той час перебудь дома».. (там же).

Але викоринити народні забави з життя тодішньому духовенству не удалося, і в результаті, як писав М. Грушевський, — «були тільки непотрібні прикrostі і лицемір'я» («Іст. У-Руси» т. II 412).

Цю боротьбу з народніми забавами перебрав в XVI ст. Іван Вишенський а в наслідках маємо таке констатування проф. М. Грушевського: «Гострі заборони, напади погрози, котрими духовенство било по святах, які не успіли себе зв'язати в тій чи іншій формі зо святами християнськими, поставити свої останки під їх протекторат, або асимілюватися з ними — факт загально відомий. Від «Слова о казнях Божіих» до Ів. Вишенського, і відти до ще новіших консисторських наказів ми маємо безконечний ланцюг цих церковних ерархічних урядань на народні свята взагалі, і спеціально ті, які носили на собі особливо яскраві прикмети натуралістичного світогляду або зв'язані були з

свобідним паруванням молоді. І на стільки ця війна була успішна, що тепер ми часом з цих інвектив тільки й можемо зміркувати, які великі прогалини поробила тут Церква, знищивши одне друге покривши і замінивши християнськими обрядами, трете звівши на чисті посмішки й пародії. Ті «русалії», про котрі говорить згадане «Слово», великоднє «волочільне», «празник диявольський на поле іспедших з танцями і скоками» на св. Юрія, на які вдаряв Ів. Вишенський, ті вінці, що «робилися о клячінні та вночі на воду до річки носились» («Супліка на попа»), переважно позникали так, що ледве зостався від них який слід. Від величної купальської містерії полишались переважно пародії, які не дають ніякого поняття про первісний її характер; від весняних пиклів — самі дитячі та жіноцькі забави і т. д.» («Іст. у. літ.» I, 142).

ЗАБАВКИ ДИТЯЧІ — всі ті маленькі речі, що ними діти бавляться. Давні люди вірили, що посмертне життя — продовження тутешнього. І що в ньому люди а значить і діти потребуватимуть тих речей, якими користувалися в житті. Цим пояснюється звичай класти з покійним до труни чи до ями, різні його речі. Клади й дітям їхні забавки, щоб вони й на тім світі могли ними бавитися. Завдяки цьому звичаєві можемо ми довідатися про дитячі забавки, що ними бавилися діти тисячі літ тому. У нас, в Україні, гарні дитячі забавки знаходяться в могилах з 600 років до Р. Хр. В Галичині то — різні глиняні тарахвальця, пташки, звірятка та малесенькі глиняні горщики, мисочки та щидила — ціле кухонне господарство дитячих ляльок, тільки самих ляльок не знайдено, мабуть, тому, що вони були, певно, з дерева чи з тванин і розсипалися в порох з того часу.

Натомість на Наддніпрянщині, а зокрема над Чорним Морем, як засвідчує проф. Яр. Пастернак знаходяться вже й глиняні ляльки з рухомими ногами та руками на бронзових дротиках багато малесенького кухонного посуду та глиняних песиків, котиків, зайчиків та пташок. В одному гробі знайдено навіть дві мавпочки, з котрих одна їде на черепасі, та коника, в якого на копитцях дірки: мабуть, були там колісця. Найкращу забавку знайдено в одній дитячій могильці в Керчі на Криму. Був це маленький візок на чотирьох колесах. Спереду він був загострений неначе човен, і мав дірку, через яку, очевидно протягалася шнур, яким його тягнуто. Над возом були два каблучки, щоб напинати на них шатро, щоб сонце не пекло і дощ не докучав а в передній частині сиділа лялька з витягнутими вперед руками.

Про забавки довідуємося ми також із давніх текстів та з рисунків на вазах та інших пам'ятках. На жаль, наші літературні й історичні пам'ятники в величезній більшості були понищені, а в тих, що до нас дійшли — через їх май-

же виключно церковний характер — про дитячі забавки наших предків нічого не збереглося.

ЗАБЛУДІВ, ЗАБЛУДОВЕ — містечко на Підляшші. Тут коштом гетьмана Гр. Ходкевича було заложено в 1567-8 рр. друкарню, де Іван Федорів та Петро Мстиславець видрукували т. зв. **ЗАБЛУДІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ** 1569 р. та Псалтир із Часословцем 1570 р.

ЗАБОБОНИ — хибні вірування і обряди, з ними зв'язані, залишки давніх примітивних культів і породження вічно - живого страху перед незрозумілими й несподіваними змінами долі. Вже Теофраст (372-287 до Р. Хр.), грецький філософ, учень Арістотеля, писав, що забобон — страх перед надприродним, — страх, що в усіх часах і в усіх народах, як завважив А. Ланґ, забезпечував незмінність обрядів і культових традицій. бо люди все міркували, що «лад світу залежить від дотримування обрядів в їх точних подробицях» (див. БУКВОІДС-ТВО). У нас із призи́рством говорять про «бабські забобони», бо, як відомо, жіноцтво особливо міцно тримається давніх традицій, давніх форм життя й вірувань. Саме слово «забобони» походить, як указував Іван Франко («Преповідки» I. 18), мабуть, від вретиків **БОГОМИЛІВ** (див.), яких у Сербії звали бабунами, і яких вірування осуджені Церквою, залишилися віруваннями народних мас і звалися в давній церковщині також «бабунами». Зрештою, приповідка про «бабські байки» та безрозсудні вірування відома була вже давнім грекам та римлянам. Бо скільки дослідники не заглиблюються в даль віків, все знаходять сліди тих вірувань, що відомі тепер загально під назвою забобонів і що в різних формах досі живуть не тільки в т. зв. темних масах народу, але й серед найосвіченіших клас кожного суспільства. Були забобонні навіть такі славні філософи давнини, як Арістотель і Плутарх, а серед модерніших такі світлі розуми, як Наполеон, Віктор Гюґо і навіть Бісмарк. «залізний канцлер», що в деякі дні року, які вважав «нещасливими», волів нічого не робити. Щодо В. Гюґо, то відомо, що, коли одного дня його й кількох сенаторів було запрошено на вечерю до одної пані, дуже довго ніхто не сідав за стіл. Час проходив, апетит зроставав і нарешті один із запрошених підійшов до господині дому: — Вибачте, — сказав він, — здається, ви запросили нас на вечерю, чи, може, я помилився? — Так, так, — відповіла трохи зніяковіло пані, — але в останній момент один із запрошених повідомив мене, що не може прийти. Щоб не сідати за стіл в тринадцяток, я післала ще по одного приятеля, щоб нас було чотирнадцять. — Трохи пізніше, цей саме гість, що балакав з господинею, розмовляючи з В. Гюґом сказав йому: — Знаєте, чому ми досі не сідаємо за стіл? Бо між нами є якийсь дурень, що нізачо не хоче сідати за стіл, поки нас три-

надцять. — А В. Гюґо на це: — Цей дурень — я!

По лондонських театрах до останньої війни марно було б шукати стільця, чи крісла, номерованого числом 13, а на залізницях — переділу в вагоні з цим числом. Часто по готелях не знайти кімнати ч. 13, і сам я, по звільненні з німецької в'язниці в 1944 р. прожив два тижні в Вюрцбурґу в готелі одного монастиря в кімнаті число 12-а, що мала б бути кімнатою ч. 13.

Таких прикладів можна було б накопичити незліченну кількість, — особливо серед артистів, авіаторів, мисливців, військових, — взагалі людей, яким часто приходиться ризикувати і хочеться чимсь бодай в малій мірі забезпечитися від невдачі. — але обмежимося й на вищенаведені. бо кожен може знайти досить прикладів у власному оточенні. І в цій нашій «Енциклопедії» величезна більшість вірувань та обрядів українського народу, що ми тут ними займаємося належить саме до тої категорії забобонів себто хибних вірувань, уламків давніх культів і релігій, що давно вже повинні б були знаходитися поза рамками одуховленого християнського суспільства, але своїм корінням міцно тримаються народньої підсвідомости.

Був час, коли т. зв. постунові люди всіх країн вважали за свій перший обов'язок провадити боротьбу проти забобонів вважаючи свободу думи від забобонів найнеобхіднішою передумовою всякої взагалі свободи. Тому й «постунові» сучасники Вольтера, що боролися за звільнення людства від всякої тиранії, сталися й до забобонів — тиранив думи — з обридженням і ненавистю. Це їх відношення до забобонів перейняли й сучасні нам пропагатори світової революції що проголосили єдиною законною релігією теорію марксизму, приправлені лєнінізмом та сталінізмом: для них під категорію «забобонів» підійшли всі сучасні нам релігійні культи й вірування, що не погоджуються з наукою Москви і тому вважаються «копіюмом народу». У своєму засліпленому фанатизмі вони не спинилися перед масовими винищуваннями й переслідуваннями духовенства й вірних та руйнуванням тисяч церков з накопиченими в них скарбами духової творчости й мистецтва. Цікаво завважити, що в цьому фанатизмі вони наблизилися до фанатизму католицької середньовічної Церкви, що так само жорстоко й неухильно переслідувала забобони, себто хибні вірування та ересі, винищуючи на півдні Франції цілі населення т. зв. катарів (альбіґенів) та сповнюючи всю Зах. Європу жахом інквізиції, з її тортурами й паленням живими вретиків та вільом. Для середньовічної Церкви хибні вірування — забобони були зрадою справжньої віри, зрадою Бога, як і для теперішньої комуністичної секти всякі інші вірування, крім наказаних із Москви, вважаються за зраду інтересів пролетаріату, нового ідола, що його обслуговують московські комуністичні жерці.

Уся історія людства виявляє, що людина не може жити без «забобонів». Справжні прихильники духового поступу повинні б не переслідувати забобони, даючи привід до виявів дикого й жорстокого фанатизму, якими б високими гаслами він не прикривався, а тільки сприяти вихованню й поширенню здорового критицизму, що вмів би відрізняти в чужих оповіданнях зерно правди від навмисних чи мимовільних вигадок. Жити без віри й вірувань людина не може. І вже Паскаль завважив, що саме люди, що не мають справжньої віри, часто відзначаються великою забобонністю. З другого ж боку те, що один вважає своєю вірою, іншому може видаватися забобоном. А проте, як зазначив англійський етнолог Фрезер, — «забобони, чи хибні вірування, давали привід народнім масам добре поводитися, і чи ж не краще, що б люди добре поводитися, хибно віруючи, аніж що б вони зле поводитися в найкращих у світі намірів? Суспільство цікавить поведінка людини, а не думка, чи віра, що лежить у підставах тої поведінки. Досить було б, щоб наші вчинки були добрі й справедливі, а хибні думки, що до них приводять, нікого не повинні цікавити. Небезпека хибних думок, чи вірувань саме в тому й полягає, що вони часто приводять до шкідливих і невідповідних учинків, і саме тому треба їх, по можливості, виправляти. Але з двох лих треба вибрати менше і далеко більше побоюватися злих учинків, ніж хибних думок. Бо не тим, що ми думаємо, чи в що віруємо, робимося ми шкідливими суспільству, а тим, що робимо. Нема сумніву, що забобонність завдала багато лиха людству й породила чимало злочинів... але не треба забувати й ті неоціненні заслуги, які вона віддала людству, даючи неукам, слабким духом і бідним на розум, підпору, завдяки яким вони змогли добре чинити й добре поводитися, і без якої не одна людина передчасно впала і загинула».

Що ж до «забобонности» в ширшому розумінні цього слова, як її розуміють московські комуністи та фанатики різних релігій, що хотіли б насильством знищити всі інші релігії, як «хибні вірування», то не треба забувати, що той «опіум народів» витворив і надхнув найбільші твори світового письменства, як прегарні й глибокі індуські релігійні поеми, гімни Авести, епопеї Гомера. Гезіода, та Віргілія, Біблію, Калевалу фінів, Божеську Комедію Данте, Втрачений Рай Мільтона, Марію та Неофіти Т. Шевченка, і найкращі твори образотворчого мистецтва в статуях грецьких богів та в картинах і фресках Перуджіна, Рафаеля, Мікельанджеля і тисячок інших геніїв всіх людських рас і націй.

ЗАБОРОВСЬКИЙ РАФАІЛ — київський митрополит від 1731 р. Був меценатом українського мистецтва і особливо опікувався київською Академією. За цього митрополита, що по-

мер 1747 р., звелено було поодбирати з усіх церков в Україні церковні книги старого друку (з українськими виразами) і позаводити, замість них, московські видання. Через цей наказ, що був повторений і митроп. Тимофієві Щербацькому (1698-1767), так мало збереглося в нас зразків старого українського друку.

У Києві при Михайлівському монастирі, зруйнованому московськими вандалами вибудована була **БРАМА ЗАБОРОВСЬКОГО**, дуже цінний пам'ятник тогочасної архітектури. За словами Дм. Антоновича, ця брама «збирала всі примхи й усю безмежну вибагливість козацького барокко, всю його мальовничість і всі його архітектонічні нелогічності, химерність ломаних ліній, що очеркують фронтон, жагу до різьбарської перенасичености. З цих, здавалося б, невдячних елементів утворено цілість химерну, примхувату, але незвичайно мальовничу, принадну, затишну й красномовну...»

ЗАБОРОВСЬКИЙ ТИМОН (1799-1828) — польський письменник т. зв. української школи, що залишив твори з українського минулого: «Подільські думи», «Богдан Хмельницький» і ін.

ЗАБОРОЛА — стіни на валах староукраїнських городищ із палів, густо повбиваних у землю, а пізніше — з дерев'яних зрубів, пообкидуваних землею: «Данило поробив тут (у Холмі) міцні укріплення: були стіни «з заборолами», правдоподібно — дерев'яні, і на них стояли «пороки і самостріли» машини до стрільня». (М. Груш. «Іст. У.-Руси», II, 382).

ЗАБОРОНА — наказ чогось не робити. У багатьох випадках заборона має дисциплінарно-виховне значення, бо примушує стримувати звіринні інстинкти і підкоряти свої бажання волі й добру громади. Сюди відносяться моральні приписи, які знаходимо в заповідях Божих: «Не твори собі кумирів...» «Не вбивай...», «Не перелюбствуй...», «Не кради...», «Не свідчи неправдиво на ближнього свого», «Не заздри іншим їхнього добра...»

Сюди ж відносяться різні закони, що мають на меті охороняти права громадян від порушень їх завеликими апетитами інших громадян.

У такому своєму виховно-дисциплінарному значенні заборони відіграють значення також певного морального іспиту, що його мусить людина витримати, коли хоче піднятися на вищий духовий щабель, виявивши вистачальну силу волі перед спокусою порушити заборону. Бо спокуса порушувати заборони в людині дуже сильна, не дурно ж і перший гріх у світ ввійшов в наслідок порушення першої заборони їсти овочі з дерева пізнання добра і зла. З того часу спокуса ніколи не залишає людей і підказує їм думку, що «заборонений овоч — солодкий». І то

настільки, що для багатьох заборона означає рід реклями. Досить, наприклад, заборонити якусь книжку, щоб кожний почав цікавитися її змістом і обговорювати її висновки. І так, як завважує Кортес Пля («Наука і Суспільство», Б. Айрес, 1950), «було завжди. З приводу засуду Інквізиції «Діалогів про найбільші системи» Галілея Фульгенцій Міканцій писав великому тосканцеві 3 березня 1635 р.: «Щодо перекладу Вашої праці на інші мови, то будьте спокійні, що ані Ви, ані італійська влада не зможуть тому перешкодити». І додавав, що Паоло Сарпі написав був Історію Трентського Собору, яку було заборонено, «але я бачив її і в італійській, і в латинській, і в французькій, і в англійській мовах. Отже, Ви бачите, чого варті ці заборони» (ст. 142). Вони спонукують цікавість і збуджують дух спротиву, що не терпить накиненої чужої волі, особливо, коли та воля не знаходить виправдання та не має досить сили негайно покарати за порушення заборони.

ЗАБУВАННЯ — вказує на ненормальний психічний стан людини і тому провіщає якесь нещастя, чи взагалі незвичайні події: «Пшла Гандя в поле жати та й забула серп узяти..» «Хто рано вийде з дому, а потім за порогом пригадає собі, що забув щось і вернеться назад до хати, то весь день не матиме щастя». (Етн. Зб. НТШ V, ст. 182).

Забування в ширшому масштабі — це брак уважності, легковажне відношення до справ, що може мати трагічні наслідки: «Коли хто, через неувагу до подробиць, помилиться, оголошуючи яку імпрезу на півгодини скорше, чи пізніше, це півбіді. Але така людина може помилитися на півгодини, виконуючи під час війни наказ свого начальника. Така забудьковатість... тут може коштувати тисячей людських існувань, або — програної битви..» (Вісник, 1939, I, 58).

ЗАБУТТЯ — закон життя, проти якого марно змагаються люди, бажаючи своїм дорогим покійникам «вічної пам'яті». Одним із страшніших проклять було в нас колись: «Бо дай йому ся гріб запав!», себто, щоб і пам'ять про нього зникла, щоб про нього всі забули. А тим часом, поволі, але неминуче, все відходить у забуття, і, на наше щастя, неприємні речі відходять у забуття скорше, ніж приємні, і тому наше минуле представляється нам все у кращих барвах. Ми волиємо пригадувати приємні події, неохоче згадуючи неприємні. Наша пам'ять — це мистецтво не тільки пригадування, але й забування, і великі письменники вміють пригадувати тільки ті речі, що їм потрібні, залишаючи в забутті всі інші: тим вони відрізняються від невдалих письменників, що пригадують в своїх писаннях надто багато нікому непотрібних і нецікавих речей. Так діє й історія, ця пам'ять народів, що зберігає головніші факти минулого пускаючи в забуття всі ті дрібні факти, що за-

повнюють хроніку часописів. Щоб мати можливість пригадувати потрібніше, треба багато речей пускати в забуття.

ЗАВЕРТКА — див. ЗАКРУТКА.

ЗАВЗЯТИСТЬ — відвага, поєднана з упертістю і витривалістю, цінна риса характеру, що в багатьох випадках забезпечує перемогу: «Командує над іншими не завжди найінтелігентніший, не завжди найдужчий, але завжди завзятіший, — той виявляє найтвердшу вдачу, впертість і моральну відвагу. Амбіція може зійти на манівці, розум заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, лишається характер» (Д. Донцов).

Завзятість якщо і не дає іноді перемоги, бо надто нерівні бувають сили, завжди — навіть у ворога — викликає до себе пошану. Леся Українка писала:

Я дивилась на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляють люто: «Здайся!»
Погляд мій спускався нижче,
На того, хто розпростертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: — »Забий! Не здайся!»

Не здавався мені і величним
Той завзятий, пишний лицар,
Що красуню непокірну
Взяв оружною рукою.

Тільки серце чарувала
Бранки смілива відповідь:
«Ти мене убити можеш,
Але жити не примусиш!»

Цей завзятий дух українського народу виявився в князівських часах у «Слові у Полку Ігореві»:

...Браття, годі!
Краще згинем всі в поході,
Краще зложимо голову в полі,
Ніж будем каратись в неволі...

Цей завзятий дух виявлявся в наших козаків, що й посаджені на палі, або, як Байда Вишневецький підвішений на гак, жартували й глузували з своїх ворогів. Цей завзятий дух виявився у Т. Шевченка, який писав у важкому засланні: «Караюсь, мучусь, але не каюсь..»

Про характер цієї завзятості писав д-р В. Геринович в Віснику Союзу Визв. України 1917, II, ст. 91): «Війна навчила нас не подаватися. Як не раз тяжко нам було серед тарбанного вогню, як щербилася наша залога, як войком і смертним конанням наповнилося повітря, як лялася тепла кривця, а ворожий огонь рвав, розривав у нас окопи, ми не подавалися. Як не раз ворожа сила перемогою йшла на нас, як не раз здавалося, що ось-ось впаде наша позиція в руки ворога ми боролися до останку. Кидали кріс, як не стало набоїв, хватали грана-

ти, а як і тих не стало, йшли на дужання р-ками, зубами. Повірена позиція була нам свята, а почуття обов'язку глибоко в нас укорінилося. Нераз ішли похвали за похвалами для нас. Вони приємно нас уражали. Але ми не для похвал сповнювали свої обов'язки. Це було щось інше, більше, могутніше, що вселилося глибше, так глибоко, що там не було місця для проминаючого виразу похвали. Бо й не солом'яним вогнем була наша оборона, завзятість, кривавлення. Під цим оглядом ми змінилися: ми не запаливалися і не погасали, ми горіли постійно. І цей постійний огонь усе був нашим спасенням. Це щось таке, чого не можна описати, означити його нам годі, але ми чуємо його присутність у собі, його могутню силу, його невмирущість. Часом — о, не часом, а багато разів це бувало! — без хліба й води, серед слоти й спеоти, у воді і в болоті, на розжарених полудневим сонцем каміннях серед жаркого, вбійчого для наших грудей повітря, серед грози могутньої новочасної воєнної техніки, — ми таки не подавалися. Здавалося, що удари та злидні перейшли границі сил наших, що голод і холод стануть паном ситуації. А таки так не сталося! Сильнішим над усе, що нам доводилося зносити, було те, що в нас постійно горіло, що було істотою нашого організму, що вселилося в найменший атомик нашого тіла. Опим-то ми спиняли ворожий напір, а не чим іншим. Оце-то ставило нас непорушним муром наперек дороги наших ворогів... Опцю-то невмирущу силу принесемо в рідний край, коли доля дозволить нам щасливо вернутися додому...»

Оцей святий огонь завзяття запаливав груди й серця вояків армії УНР, коли вони — крок за кроком — боронили рідну землю України від нападу імперіалістичних червоних москалів. Про це писав О. Турянський в віденській «Волі» в 1919 р. (V, ч. I, ст. 11):

«Немає слів на подив тої просто демонічної завзятости, витривалости й жилавости, яку виявив зі себе наш геройський Петлюра. Був час, коли наддніпрянці під його проводом мали всього на всього шість верст України за собою: спереду знаходилися побідоносні російські большевики, а ззаду стріляла польська артилерія. Який нарід, більш розвинений від нас, не був би в таких страшних хвиликах стратив усякі надії і кинув зброю з рук? Факт, що так не сталося, свідчить не тільки про безконечно глибоку віру Петлюри в перемогу української справи, але також про незвичайну життєву силу й про невмирущість душі українського народу...» (Про це більше в моїй книжці «Нарисів «Завзяття, чи спокуса самовиправдання» Париж, 1956).

ЗАВИВАЙЛО — Біла намітка, якою пов'язували молоду поверх очіпка: «Ой білее завивайло та вічнеє покривайло».

ЗАВИВАННЯ — характерний обряд - образ української народної словесности взагалі, а весняних гаївок зокрема. В гаївці про мак співається: «Молодії молодиці, завивайте головиці, станьте ви в ряд, тут буде мак!» В гаївці про горошок: «Вийся, горошку, в три струмочки, а роди, Боже, в чотири, щоб тебе черви не точили...» Ці пісні супроводяться відповідними рухами, і проф. Л. Білецький слушно завважував («Іст. у. літ.» I, 94), що «хоровими імітаційними рухами викликували зріст потрібних хлібних рослин». Обряд-образ «завивання» розгортався в танкову гру — **КРИВИЙ ТАНЕЦЬ**. Про «завивання» гильця див. **ГИЛЬЦЕ**. Також **ВІНКОПЛЕТИНИ**: «Ой зав'ю вінки та на всі святки» (Чуб. III, 130).

ЗАВИВАТИ ГОЛОВУ — покривати голову молодій, а також дівчині, що мала дитину. Звідти **ЗАВИВАННЯ** також те саме, що **ЗАВИВАЙЛО** (див.): «Глянь на поріг, діво, несуть твоє діло: білее завивання, вічнеє покривання...»

ЗАВІЙНА, ЗАВІЙНИЦЯ — сильний біль у животі: хворий не може розігнутися і сидить, пригнувшись грудьми до колін. Лікували від завійниці соком із свіжого дерев'я (Ястребов, «Лет.» III, 114). У Котляревського в «Енеїді»: «Троянські плакси там ридали, як на завійницю кричали» (VI, 43). Було й злісне побажання: » Бодай тебе взяла завійниця!» (Номис ч. 3724).

ЗАВІСА ТЕАТРАЛЬНА — заслона, що закриває сцену від глядачів. З'явилася вона вперше в часах Ренесансу. Спочатку завіси були з полотнищ, що розсувалися; з XVIII в. їх підіймали вгору і на них вимальовувано різні образи. У пізніших часах комбіновано розсувні завіси з підношуваними догори.

ЗАВІШУВАННЯ В ТИН — давня кара, яка полягала в тому, що ноги засудженого закладали в середину плетня, щоб можна було його бити без перешкоди (Лазаревський «О. пис Ст. Малор.» I, 330).

ЗАВЛЯГИ — час іти спати: «До завлят ще далеко». «У добрі завляги (дуже пізно) приїхав». (Сл. Б. Грінченка).

ЗАВОДИНИ — на Буковині перший день весілля, що припадав на суботу або на середу. Того дня відбувалися запросини на весілля та виття вінків у молодого й у молодої (Зап. ЮЗ. Отд. 1872, II, 475).

ЗАВОЛОКА — чужинець, приبلуда: «Горе мені на чужині: зовуть мене заволокою» (Чуб. V, 198).

ЗАВОРА — на Чернігівщині огорожа в

жердин; також брус засувати ворота.

ЗАВТРА — на другий день. Нема нічого більш шкідливого, як відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні. Бо завтра може й не прийти, і задум, чи обов'язок, залишиться невиконаним. Скільки гарних задумів залишилися невиконаними тільки тому, що їх відкладено було «на завтра»! Успіх людини в житті залежить від того, наскільки вона дорожить своїм часом, знаючи, що втрачений день ніколи назад не повернеться. Хто звикає відкладати свої завдання «на завтра», мусить звикати до думки, що й успіх прийде в житті колись завтра, в неозначеній далекій будучині... мабуть, ніколи. Бо в живій реальній дійсності існує тільки сьогодні, що вимагає від нас полагодження всіх справ, які можуть бути сьогодні полагожені.

ЗАВ'ЯЗАТИ ВІК — зіпсувати, звівечити життя: «Я й твій вік зав'язала».

ЗАВ'ЯЗАТИ СВІТ — те ж, що й попереднє: «Зелена ліщинька проти сонечка зів'яла, молода дівчинька козакові світ зав'язала». «Це вже тобі, дитя моє, зав'язаний світ». (Див. ВУЗОЛ).

ЗАВ'ЯЗАТИ ГОЛОВУ — виходити заміж, коли голова покривається назавжди очіпком: «Зав'язала головоньку, не розв'яжу до віку..»

ЗАГАДКА — гра слів, в якій дається образний опис речі, яку треба відгадати, чи за одною якоюсь ознакою, чи за їх комбінацією. Загадки — дуже важливий матеріал до пізнання народнього світогляду і, як такий, їх розцінює й сам нарід, що вводить їх навіть в обрядові пісні — колядки та весільні пісні, де вони повинні засвідчувати розум і знання світу людей, що їх ті колядки та весільні пісні величають. Відіграють вони велику роль і в казках, набираючи часто значення магичного засобу, що відкриває героєві (чи героїні) шлях до успіху й багатства. Магічно - охоронне значення загадки виявляється дуже ясно, напр., з вірування гуцулів, що, коли хто йде уночі й боїться нечистої сили, або щось задумав, щоб йому сповнилося, то має тільки вимовити наступних 9 загадок, і ані нечиста сила не зможе, мовляв, до нього приступитися, і те, що він задумав, піде йому рукою. Ось ці 9 загадок:

Що одно? — Сонце на небі.
Що два? — Дві очі в голові.
Що три? — Три пері в стрілі.
Що чотири? — Чотири колеса в возі.
Що п'ять? — П'ять пальців на руці.
Що шість? — Шестака коня учать.
Що сім? — Де дівок сім, там добра вечерниця.

Що вісім? — Де вісім вепрів, добра солонина.

Що дев'ять? — Дев'ята стала казка кам'яна округ двора: Харвайло, Михайло стоїть на воротах у червоних чоботях: що добре пропускає, а що лихе стинає, на огні в ріку мєтає, на осикове кілля стикає. Іди до кучки, де свиня боком меле. Вечір близько, сонце низько, сербук по чербук». (Голов. «Русск. Письм.» III, I.).

Отже, тут маємо 9 загадок, що формують (властиво тільки дев'ята, а фактично всі разом) своєрідне чарівне коло навкруги того, хто їх вимовляє. Це чарівне коло скріплюється ще й заклинанням (Див. КОЛО).

Коли звернемося до русальних пісень, то і в них бачимо, що вміння розгадувати загадки рятує розумних дівчат від русалок: «Ой біжить, біжить мала дівчина, а за нею да русалочка: «Ти послухай мене, красна панночко, загадаю тобі три загадочки: як угадаєш, до батька пушу, не вгадаєш, до себе візьму. Ой що росте без коріння? а що біжить без повода? а що цвіте без цвіту?» — Камінь росте без коріння, вода біжить без повода, папороть цвіте да без цвіту. Панночка загадочок не вгадала, русалочка панночку залоскотала..» (Чуб. 180 - 190).

Вірування, що нечиста сила дає загадки, і що той, хто їх уміє розгадати, перемагає тим нечисту силу і не тільки від неї звільняється, а й нищить її силою свого розуму, зустрічається і в клясичних народів: досить пригадати Едіпа, що розгадав загадку Сфінкса, який загнуздився був в околицях Теб і нищив усіх, хто не міг розгадати його загадки. Ця загадка була: Яка тварина має вранці чотири ноги, опівдні дві, а ввечері три? — Людина: ранок символізує дитинство, коли дитина лазає на чотирьох, південь — середній вік, коли людина ходить випростана, а вечір — старість, коли людина спирається на палицю. Едіп відгадав, і Сфінкс кинувся в безодню і загинув.

Загадки відігравали велику роль і в ставовому підборі, коли дівчині загадують загадки: якщо дівчина відгадує, то йде заміж. Ця тема фігурує, як величальна, в колядках, але виринає часом і в великодніх, купальних та весільних піснях. Вона зустрічається на всій українській території, звана й в інших слов'ян і належить, мабуть, до старих ігрищ, на яких молодь парувалася:

Долі лугами калиновими
Ой ішла туди красна дівонька,
Здибали її три молодчики:
— Ой стій, погоди, красна дівонько,
Загану я тобі три загадочки,
А сли відганеш, моя будеш,
А не відганеш, батькові будеш.
Що, дівко, росте без коренечка?
Що, дівко, цвіте без синього цвіту?
Що, дівко, горить без полуменя?

— Від камінь росте без коренечка,
Папороть цвіте без синього цвіту,
Золото горить без поломеня....
Оден їй купив срібний перстеник.
Другий їй купив золотий пояс,
Третій їй купив рутяний вінок.
Срібний перстеник пальчики ломить,
Золотий пояс клубоньки тисне,
Рутяний вінок голову клонить.
Оден їй каже: Марисю люблю.
Другий їй каже: Марисю возьму.
Третій їй каже: Вона моя буде!

(Етн. Зб. НТШ. XXXVI, 227-31).

Дуже характерна для народньої символіки й така пісня з загадкою:

Ой на Дунаю, ой на тихенькім
Плався, поплався червен корабель.
А в тім кораблі гречная панна,
Гречная панна, на ім'я Анна.
Берегом ходить гречний молодець,
Та рече слівце а д'гречній панні:
Приплинь д'берегу, гречная панно,
Загадаю тобі я загадочку,
Ой як відгадаеш, то моя будеш,
Як не відгадаеш, батькова будеш.
А в літі, в літі, а в святім Петрі,
Ой мерз, перемерз тихенький Дунай,
Я на лід ішов, коня перевів,
Я лід протяв, коня напував...

Щоб розгадати цю загадку, дівчина му-
сить пригадати собі, що лід на Петра на Ду-
наї може бути тільки символічний, себто лід
— це міст, а мости мостити — це свататися,
так само, як і «коня перевести». «Лід протя-
ти» — любов здобути; «коня напувати» — за-
довольнити спрагу любови, одружитися. (Про
це під відповідними гаслами). Але дівчина, як
слід добре вихованій в народньому світоглядо-
ві батьковій та ненчиній доньці, добре розуміє
цю народню символіку і тому відповідає:

— Хіба б я та не батькова,
Та не батькова, та не ненина,
Що б я тоє не відгадала:
А в зимі, в зимі, а в святім Різді,
В мене в городі ружа зацвіла
(Ружа — символ дівоцтва)
Я ружу зірву, віночок сплету,
Віночок сплету, в нього ся вберу
А на святе Різдо до церкви піду,
Хто мене видів, мене завидів...

(там же ст. 228).

Різдо тут фігурує також символічно, як
велике свято — весілля, плетіння вінків, ве-
сільний обряд, що закінчується вінчанням в
церкві, яке викликає заздрість.

Ось ще одна пісня про мудру дівку — дів-
ку семилітку:

Ой ти, дівко семилітку,
Загадаю тобі сім загадок,
Одгадаеш — моя будеш,
Не вгадаеш — дурна будеш:
А що в'ється круг деревця?

А що росте без коренця?
А що цвіте без насіння?
А що біжить без прогону?
А що гріє без жарини?
А хто живе без дружини?
А що грає, голос має?
— Хміль в'ється круг деревця,
Камінь росте без коренця,
Верба цвіте без насіння,
Вода біжить без прогону,
Сонце гріє без жарини,
Чернець живе без дружини,
Скрипка грає, голос має...

Символічний образ, що лежить в основі
кожної загадки і служить, за виразом О. Весе-
ловського, ніби її кістяком, не завжди гармо-
нізує з її змістом. Поки між змістом і формою
утримується рівновага, і тлумачення йде слі-
дами того символічного образу, хоча б і не без-
посередньо і не без деякого розумового зусил-
ля, ми маємо перед собою справжні народні
загадки: простота форми, що ледве прикриває
всім приступний зміст, незаплутаність образів
і метафор, запозичених із щоденного побуту
(«На огні мокне, на воді сохне» — віск) і при-
роди («За лісом, за перелісом золота діжа го-
рить» — сонце), — все це приводить до вис-
новку, що ми маємо в них приклади поетичного
самозародження, і що схожість із подібними
загадками в інших народів не залежить від
жодного запозичення.

В інших випадках зміст і форма не так
зрівноважені, щоб тісно зливатися між собою,
з'являється тлумачення, далеке від безпосе-
реднього практичного значення, яким відзна-
чається перший тип загадок. Така нерівність
ріжно може бути з'ясована: по-перше, загадка
могла запозичити вже готовий образ, що склав-
ся в народньому віруванні і з нього побирає
свій життєвий зміст: нове пристосовання
цього образу, вихопивши його з встановленого
зв'язку, надає йому характеру загадковости,
що залежить від забуття давнього оточення, в
якому той образ зродився («Животом пре, но-
гами тре, а що хоче, те й робить», — ткач).
По-друге, символічний образ витворювався,
підбирався для окремого випадку, і загадко-
вість його являється наслідком трудности роз-
гадати таємницю випадкового збігу змісту й
образів («Одну козу маю і ту що-дня за хвіст
підіймаю», — заслінка від печі). Між україн-
ськими загадками знаходиться чимало й ман-
дрівного матеріялу, що поширювався в народі
з перекладної літератури, головно візантійсь-
кого походження, та апокрифів. Цікаво, що А-
мерика не знає прислів'їв і загадок, таких ха-
рактерних для азійсько-африканського світу.
У Новому Мехіко, в Арізоні, де індіани в вели-
кій мірі підпали кілька-віковому еспанському
впливові, що відбився і на їх літературі, —
вони тим не менше не засвоїли собі загадок,

що процвітають між тутешніми еспанцями. Єдина частина індіанської Америки, що знає загадки, це — район Юкона, куди сягають північно - азійські і зокрема ескімоські впливи. («Перв. Гром.» Київ, 1927, I, 195).

ЗАГАЛЬНИК — поверхове узагальнення, що його всі радо повторюють, а також утерті фрази, що були колись цікавою знахідкою, але від загального вжитку втратили всяку свіжість думки. До першої категорії «загальників» належить твердження, що «правда завжди перемаже», — твердження, яке дуже часто й охоче всі повторюють, не турбуючись тим, що воно в цьому світі далеко не завжди відповідає правді. До другої категорії належать фрази про очі, що «сяють, як зорі», про «зуби, як перли», і т. д.

ЗАГІН — військовий відділ, висланий з спеціальним дорученням. В такому розумінні вживали загопи українські козаки в XVII ст. в відношенні до татар. І в наших часах під загоном розуміють військовий відділ, висланий для самостійної воєнної операції.

ЗАГОВИНИ — звичай добре попоїсти перед постом.

ЗАГОРОДНИКИ — українські селяни в Польсько - Литовській Державі, осаджені на менших ґрунтах або й на самих обістях, загородах, без орної землі; вони були зобов'язані пішою панщиною — давали панові лише чинш і ручну працю.

«Нові групи й цілі особи загородників, осаджених на дрібних ґрунтах і обтяжених сильною панщиною, відновляли давній тип на своїх хлібах осадженої челяді. Дешевим коштом розв'язувалася справа дешевого двірського робітника. Цей загородницький пролетаріят був дешевший, ніж фільваркові робітники, яких треба було удержувати на двірських хлібах і вигідніший, бо сам мусів промишляти за себе, а постачав фільваркові панщину в дуже значній кількості. Тому: в другій половині XVI ст. бачимо також зріст загородницької верстви, місцями навіть дуже сильний.» (М. Грушев. «Іст. У.-Руси», VI, ст. 204-5).

ЗАД — частина тіла що не користується повагою: «Голова — кість, а зад, пробачте, м'ясо: в голову цілують, а в зад б'ють...» (Номис, 1288). Показати комусь зад — виразити йому найбільшу зневагу. Тому чорти показують зад небу, а Ілля та арх. Михайл б'ють їх за те громами, чи блискавками. Так само й відьми щоб зробитися справжніми відьмами, повинні були вилазити на придорожні хрести, фігури, догори ногами, показуючи небу зад. Те саме помічено й в інших народів, так, вотяги казали, що шайтан взлізає на дерево, стає до-

гори ногами і показує небу голий зад, — тоді блискавка б'є в дерево. Сибірські селяни казали, що можна зіпсувати місяць, ставши навкарачки, задом до нього, та дивлячись на нього між ноги. (проф. М. Сумцов в К. Ст. 1890, VII, 64-66).

Не годиться робити щось у когось за плечима — «ззаду»: «Не годиться їсти другому за плечима, аби не з'їсти його сили (Ів. Франко «Прип.» I, 371).

ЗАДВІРНЯК МАКСИМ (1892 — ?) — єпископ УАПЦ, народжений на Поділлі, висвячений в єпископи 29. VI. 1923. Був єпископом проскурівським. Заарештований московською поліцією в 1931 р. Дальша доля його невідома (Явдась «УАПЦерква»).

ЗАДИВЛЯТИСЯ — дивитися з цікавістю. У нас вірили, «на що вагітна жінка задивиться, в те вдасться дитина: задивиться на рудого жидка, дитина буде рудовата; задивиться на носатого, буде в дитини великий ніс, а на безносого, то й дитина буде безноса. Тому вагітна жінка не повинна дивитися на каліє, ані на щось бридке, жаби або що, щоб і дитині того не було (Етн. Зб. НТШ. V, 182). Гуцули казали, що коли вагітна жінка побачить кобилу, що фіцькає, то може злягти аж по 12 місяцях, себто носити стільки, як кобила; щоб того не було жінка повинна взяти кінського сліду, намішати його з водою, зварити, а, як вода очиститься, то випити її; крім того має вона спати тієї ночі у підкладах, себто на ліжнику, що кладеться під сідло, та й підкурюють її кінською шерстю (Мат. у. етн. НТШ. V, 1-2). Щоб породити гарну дитину, радили в нас задивлятися на гарні образи й особи.

Появу родимих знаків також пояснювали задивлюванням: якщо вагітна жінка задивиться на пожежу, а не сплюне, то буде в дитини вогник; якщо побачить мишу, а не поплює, раз таки, та не потре себе по череві та не розітре добре, то на тілі дитини буде миша, себто родимий знак, як миша (там же).

Віра в задивлювання поширена в усьому світі і належить до тих елементарних гадок, що зароджуються в різних народів цілком самостійно. Згадується вона вже і в Плотарха, і в Біблії, і в Плінія, і в Гезіода, і в Гіпократа, і в Талмуді, в отців Церкви, як Ісидор, Євсевій, П'єронім, Августин і інші. Пліній оповідав, що Альціпа, задивившись на слоня, породила слоня, а єзуїт Г. Стенгель (р. 1647), що одна пані, задивившись на герб із ведмедем, привела на світ ведмедя (Кузеля «Литина..» I, 7-8).

ЗАДНІЙ РОЗУМ — повільність у думанні. У деяких осіб гарна відповідь у дискусіях приходить на кілька годин пізніше, коли вона

вже не має вартости. Про таких осіб говорять, що вони «на задній розум сильні...»

Ів. Кедрин писав в 1928 р. в «Розбудові Нації»: «Серед українського громадянства окреме місце займає тип політика заднього розуму. Всі міркування такого політика оперті на тезі «що б було, коли б було». Забава дуже весела для недолітків, але досить сумна у людців, для яких політика стала квазі професією, і які тому мають найкраще право претендувати на патріарший титул «батьків народу». Задній розум ніколи не рахується з дійсними обставинами того історичного моменту, в якому тодішні діячі приймали певні постанови, що тягнуть за собою пізніше наслідки. Фантазії на тему, «що б було, коли б було» доводять поволі взагалі до промовчування, перекручування, врешті повного фальшування історичної правди, фальшування може й несвідомого, що робиться в найкращій вірі, яка завжди родиться в людині, що стало вмовляє в себе те, у що хоче повірити». (с. 281).

ЗАДНІПРОВ'Я — землі на лівому березі Дніпра, які в XVI ст. ділилися на дві частини — московську й польсько-литовську; остання належала до київського воевідства і 1569 р. разом із правобережною Київщиною була прилучена до Польщі. У XVI ст. все Задніпров'я лежало пустелею, тільки в півн. зах. частині було якесь життя. Дніпровий берег був занятий духовними маєтностями (київських монастирів та митрополичої катедрі) «між Остром і Трубежем лежали панські маєтки, ще порожні, — їх визискувано тільки як уходи. Далі на південь тяглася широка смуга уходів черваських і канівських, на які появляються власники тільки з кінцем XVI ст. і початком XVII (Жолкевські, Вишневецькі, Корецькі і ін.). («Книга Знання»).

ЗАДОВОЛЕННЯ МОРАЛЬНЕ — високе почуття втіхи від виконаного обов'язку, від почуття, що все зроблено якнайкраще. Воно не має нічого спільного з звичайним шуканням приємного, що в ньому багато людей вбачає атрибут щастя, — навпаки, моральне задоволення приходить звичайно тоді, коли людина діє, зовсім не думаючи про особисту приємність, наражаючись навіть на страждання і смерть, керуючись тільки бажанням виконати якнайкраще поставлене їй завдання, що переслідує вищі — не егоїстичні — цілі. Моральне задоволення — це дана від Бога висока винагорода всім мученикам ідеї, — вона цілком заперечує всякі матеріялістичні теорії і стверджує високу якість людської духовости.

ЗАДРУГА — сербська назва ширшої родини, що складалася з більшого числа властивих родин спільного походження по мужеській лінії — до третього, четвертого, часом п'ятого

покоління. «У гірських місцевостях Галичини та Карпатської України заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом: вони досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою «газди», або «завідці», найчастіше старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі ж ширші родини стрічаються хоч дуже зрідка, і деінде в Україні, а в XVIII ст. вони стрічалися далеко частіше». (Мих. Груш. «Іст. У.-Руси», I, 355). (Див. ДВОРИЩЕ).

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ — Січ, що сформувалася в Туреччині, після знищення Запорізької Січі в 1775 р. Тоді запорожці осіли були — в числі до 7.000 — перше під Очаковом, недалеко від російської границі. Це дуже занепокоїло російський уряд, і він почав натискати на турків, щоб відіслали козаків в Росію, а до козаків надсилав своїх агентів, що намовляли козаків вертатися:

Ой пише москаль да й до кошового:

— А йдіте до мене жити.

Ой я дам землю та по прежнему:

А по Дністер границю.

— Ой брешеш, брешеш ти, вражий москалю,

А ти хочеш обманити,

Ой як підемо у твою землю,

Ти будеш лоби голити.

Щоб Росія не чіпала запорожців, султан дав їм землі на дунайських гирлах, але запорожці не мали охоти туди йти й ще кілька років жили над «обома лиманами» (Дніпровим та Дністровим), 1778 р. їх формально прийнято під турецьку владу дозволено відбудувати Січ, мешкати й вільно промишляти, а за те служити султанові пішо і кінно. А що російський уряд вперто домагався, щоб козаків не було коло російської границі, то султан наказав переводити їх силоміць за Дунай. Це запорожцям не сподобалося, і деякі стали повертатися до Росії. Потьомкін, щоб їх затримати, а інших захопити, сформував «Чорноморське Військо», і доручив в 1783 р. Антонові Головатому, Чепізі та іншим колишнім запорозьким старшинам скликати охочих. До цього Чорноморського Війська пристали й деякі з тих, що були вийшли до Туреччини. Інші, натомість, не хочучи залишатися під турком, звернулися до австрійського імператора Йосифа, прохаючи прийняти їх до себе. Їх просьбу задоволено, дозволено їм оселитися в Банаті, над долиною Тисою, і 1885 р. 8.000 запорожців там оселилися, але довго там місця не зіграли, а розійшлися — частина, мабуть, назад до Туреччини, а інші до Росії. У Туреччині оселено їх спочатку в Сейменах, потім на гирлі дунайському, коло м. Дунаєвця, де перед тим сиділи донські козаки Некрасовці, яких запорожці прогнали. Задунайська Січ трималася до

1828 р. Жилося запорожцям під турком добре, але московські агенти не переставали баламутити людей, присоромлюючи їх демагогічно, що вони допомагають «бісурманам» воювати проти християн:

Ой нарobili та славні Запорозжці та
великого жалю:

Що не знали, кому поклониться, та
котрому царю.

Ой поклонилися турецькому — під ним
добре жити,

А за все добре одне недобре — що брат
на брата бити.

У 1828 р., як розпочалася знову війна між Росією й Туреччиною тодішній кошовий задунайський Осип Гладкий задумав перевести задунайців до Росії: він пустив поголоску, що турки хочуть переселити запорожців якнайдалше, аж у Єгипет, і почав намовляти вертатися до Росії. А що багато козаків, особливо в старих, не хотіли на це пристати, то він, не відкриваючи свого наміру, виїшов із військом кіби в похід проти москалів, і, коли вже не було вороття, пристав до російського війська, і брав участь в війні проти турків, використовуючи для москалів своє знання дунайських плавнів. Після війни козаків Гладкого було оселено на Азовському побережжі між Бердянськом і Маріуполем, де вони сформували невеличке Азовське Військо, яке в 1860 рр. було переселено на Кубань. Зрада Гладкого стягнула велику біду на тих запорожців, що залишилися були на Дунаї. Турки скасували військо, знищили кіш і розселили задунайців по різних місцях, та все ж більша частина їх залишилася в Добруджі, та вже як прості рибалки та хлібороби а не як козаки. Гірко проклинали тоді запорожці Гладкого (М. Груш. «Ілстр. Іст.» 465-67). Та й ті, що пішли були з Гладким, потрохи стали повертатися за Дунай і селитися тут, кленучи свого кошового: «Занапастив, — казали вони, — козацтво, обдури нас Гладкий». (М. Аркас «Іст. України» ст. 505-06).

ЗАДУШНА ЛЮДИНА — раб (XII - XIII вв.), що його відпустив на волю господар перед своєю смертю задля спасення душі. Задушні люди були під опікою Церкви, та звичайно оселялися, як комірники, на церковних землях.

ЗАДУШНЕ — поминальний обід у Галичині після похорону. «При обіді всі сідають кругом стола (чи столів), а господиня роздає всім «ПОДАВНИКИ», себто колачі і свічу, а що в селі (Тростянці, пов. Снятин) родиться багато овочів, яблук, грушок, то подають часом і овочі кажучи: «Прошу за небіжикову душу і за більше померлої уперед рідні». Опісля світять свічки, встають і моляться всі за душі — «кожний за котру йому дали подав-

ник». По молитвах сідають і розкоштовують «тоту пшеницю, що ся у церкві над нею правило» (КОЛИВО). «Тому, хто розкоштовував пшеницю, годиться змовити ще вдома три Отченаші і три Богородиці за душу покійника». На стіл подають «начинку з рибою або м'ясом, голубці і борщ». «Дари Божі» підливають горілкою або пивом. До їди припрошують дуже ввічливо і чемно. По їді відмовляють ті самі молитви, встають за стола, поговорять ще трохи і посидять по лавах, потім розходяться, кожний до себе (Етн. Зб. НТШ, XXXIII, ст. 313 - 14).

ЗАДУШНІ ДНІ — дні, коли Церква поминає всіх померлих. У сх. Церкві це — субота перед м'ясопусною неділею й перед Сопестям Св. Духа, в зах. Церкві — день «Усіх Святих» 1-го листопада.

ЗАЖИНКИ — початок жнив. «Як ідуть вперше жати, беруть хліб із собою, скрутять жменю колосся, положать на хліб, а господар каже: «Господи помагай!» — тай так зачинають зажинки» (Етн. Зб. НТШ, V, 86).

Зажинають в Україні перед святом Петра і Павла. Тільки зрідка після Петра. «До заживків господарі готуються завчасно: зумлять (назублюють) серпи, які «вже гуляли» на ниві... вибирають «юрка», яким в'язала господиня минулого року. Не можна брати серпа, яким хтось на жнивах порізався, аж покиль не перезублять... У день зажинок господарі встають до світанку. Умившись, стають разом на молитву. У цей день не можна бути сердитому, не можна сваритися, а навіть спогадувати щось неподібне; худобу треба задоволити всім і лагідно вигнати до череди... Деякий час стоять мовчки, а потім господар та діти - хлопці скудають брилі, і господар, перекрестившись, промовляє: «Боже, благослови!» Першу жменю жне господар, за ним господиня і решта членів родини. З перших двох жмень складають **ЗАЖИНОВИЙ ХРЕСТ**...» (С. Килимник «Український Рік», IV, 152-54).

ЗАЗДРІСТЬ — більш-менш яскраво усвідомлена власна нижчість, зість неудачника, що не зносить чужого успіху і ненавидить щасливіших за себе: «Чому він, а не я?» Ця ненависть доводить часом до найгірших злочинів, як то знаємо з прикладу Каїна, що з заздрости до Авеля, забив брата свого (див. АВЕЛЬ). Перший злочин людський був овочем заздрости. Порівнюючи себе з особою, якій вона задрить, заздрісна людина дуже легко переконується, що вона впала жертвою несправедливості. Таким чином від формули «Чому він, а не я?» ми приходимо поволі до формули: «Мене зневажено! Мене обікрадено!» А звідси вже близько й до третьої формули: «Направляй несправедливість, тобі зроблену, грабуючи по-

грабоване!» Французький соціолог Ле Бон писав, що задрість «відіграє велику роль в усіх революціях». Роль її в російській большевицькій революції просто безмірна. (Про задрість ґрунтовніше в моїй книжці нарисів «Спрага справедливости» Б. Айрес, 1950).

ЗАЙМАНЩИНА — земля, привласнена правом першенства (хто перший зайняв, той і має); привласнення пустопорожніх земель шляхом їх систематичного оброблення.

ЗАКАПЕЛОК — 1. печурка, маленька ніша понад челюстями кухонної печі, де звичайно кладуть сіль, сірники, тощо. 2. абсида, заглиблення в східній частині церкви, первісно призначене для духовенства, потім для вітара. 3. Всякий закамарок: «Той їх і в хату веде, і в комору, і на горище, і де який закапелок усюди...» (Квітка).

ЗАКЛАД — ризиковний контракт між двома особами, що твердять суперечні речі; той, хто мав рацію, одержує встановлену (закладену) суму грошей, чи річ. «При тому мусить бути ще й хтось третій, щоб «розіймив». Обидва закладці подають собі праві долоні і держать їх зціплени, а роз'ємець своєю рукою знизу вгору розбиває. «Тоді заклад стоїть», а той, хто виявиться неправим, дає програне. (Етн. Зб. НТШ. V, 196). Численні наші приповідки остерігають перед закладом: «Спор, як хочеш, а в заклад не бійсь». (Номис 12595). «Боже борони йти в заклад (Ном. 12594). А особливо: «Не заходи з дідьком у заклад», бо напевно програєш.

ЗАКЛАДИНИ — закладання будівлі і учта з того приводу.

Перше ніж закладати хату, треба, впевнитися, чи місце добре, безпечне. Для цього дехто звертався до знахарів, а дехто й сам випробовував — «закладав на хату». Для цього в степовій Україні на чотирьох різках обраного під хату місця насипали жито купками. У лісовій Україні, натомість, пекли маленькі пампушки і лишали їх там на ніч, і, якщо хто порушував їх, чи яка пампушка, чи купка жита зникла з того кутка, то то був лихий знак, що там перебуває якась зла сила, треба було отже «пересовувати вугли». Дехто закопував також воду в незаткнутій посудині: якщо вода прибувала, то місце було добре. На Поліссі господар, «закладаючи», помічав кожний вугол паляничкою, і якщо яка паляничка зникла, то він уже знав, що йому тут не поведеться — чи на родині, чи на худобі — на що він котрий вугол закладав (Л. Шевченко в «Перв. Гром.» Київ 1926, I, 88-89).

Повідповідними місцями для закладин хати вважалось місця, де «товчеться нечиста сила» себто чи то дороги, що йдуть границею

села, міста, місця гульбищ, чи вигону, чи колишнього кладовища, чи греблі, не кажучи вже про розпуття, чи млиновище, де постійно «нечистий гуляє». Ніяк не можна будувати хати, чи будь який будинок, на місці, де росте бузина, бо ж у бузині живе нечистий (Етн. Зб. НТШ, V, 89). Не можна будувати хати й на току — «бо буде добре розвіватися, як пашня з лопати» (Перв. Гром. 1926, I, 88). Не будувати і на пожарищі, бо хату зустріне така сама доля, що й згорілу (там же). Коли ж у попередній хаті добре жилося, то значить місце добре: треба ставити там хату, або таку саму або меншу, щоб не забирати під хату місцин, де скапувала вода зі стріх, бо так би скапувало й майно в новій хаті. Як хату переставлять, то звичайно пересувають її вперед, не назад (там же). — тут відіграє роль негативний погляд на ЗАД (див.).

Після вибору місця приходить черга на вибір матеріялу, бо якщо буде місце добре, але в хаті знайдеться «негожа деревина», чи який інший невідповідний матеріял, то добра однаково не можна ждати: «Не приходитьсья, напр., у хату коса деревина, що від сонця, себто на захід хилиться, а якщо до сонця, то добра. Коли деревина росте двома стовбурами, і один із них усхне, то хоч вона, як матеріял, і пригожа, та «нещаслива». Дерево звалене бурею, чи запалене блискавкою, розбите громом, теж не годиться бо під ним сидів нечистий, в якого була блискавка. Так само не добре дерево, що на ньому хтось стратився. (Перв. Гром 1926, I, 89).

Матеріялу з будь-якої хати теж не купували. — хіба що розвідають, що в тій хаті люди добре жили, мирно, не сварилися, без хвороб, то тоді купували (там же). Як дерева, так і каміння з кладовища, чи іншого якого «непевного» місця селяни ніколи не брали до себе на подвір'я. Земля ж на підсипку й мазання хати мала походити з того ж ґрунту, чи дворища, можливо ближче до хати.

Щодо самих закладин, то вони відбувалися звичайно на підпівні і в суботу, уникаючи понеділків, бо то важкий день. По всій Україні закладини хати відбувалися толокою, колективно, при співучасті всього кутка. У цьому колективному акті Л. Шевченко вбачала дві архаїчні риси: перша — це потреба громадської участі в утворенні для члена громади нового осідку: не піти на закладини — значило образити господаря, і зза цього бували сварки; свою участь сусіди виявляли тим, що гуртом спинали хату на стовпи і спільно закидали стіни; друга архаїчна риса спільних закладин — не викуп від магічної сили своїх же кутчан. Народня уява не обмежується віруваннями в лихі впливи темних невидимих сил, але й приписує надприродну силу й деяким людям, що «знають», «чарують», або й просто «погані на око». — отже треба ці чари спаралізу-

вати. Паралізувалося їх спільним бенкетом, учтою, частуванням. Може бути, що відогравала тут свою роль й віра, що людина, яка вклала свою працю в закладини нової хати, спілкує з господарем і вже не зможе бажати йому нічого злого.

Як клали підвалини, то в кожний куток під підлогу сипали жито, пшеницю, всіляке збіжжя, щоб було багато хліба в хаті. Щоб збіжжя родило, кропили також свяченою водою і клали віночки; розтинали також і гроші надвое і клали їх під угли, щоб у хаті був добробут (Етн. Зб. НТШ. V, 89). Подекуди сипали й сіль, як охорону від нечистої сили (Перв. Гром. 1926, I, 88).

Сам обряд закладин хати починався звичайно з моменту закопування головного стовпа на покуті. Господар задалегідь вивопував яму, а два сусіди (першенство належало поважнішим господарям) закопували його. Під стовпи хтось, — звичайно, діти, — клав свячені речі: дарник, зілля, яйця, або шкаралущу з них: гроші, жито, вовну. на Поліссі також живе срібло (там же ст. 89).

У цьому моменті виявляється жертва за хату й за місце земним силам. Л. Шевченко вважала, що вовна й яйця заступали криваву жертву, яка виразно виступає на Білорусі, де голову півня, відрубавши, клали під головний стовп а півня з'їдали. На польським пограниччі (Люблинщина) закопували цілого півня (там же). Але не треба забувати, що вовна — символ багатства, а яйце — символ життя. Крім того свячене яйце хоронить від вогню (там же, 91). Сама ж Л. Шевченко зазначала, що гроші, «як кажуть, кладуть для багатства», та й додавала: «Але може бути це й первісний магічний чинник для відвернення нечистої сили (взагалі метал має цю силу)». Так, метал має цю силу, але ніде не знаємо прикладів, що б гроші служили для відвертання нечистої сили!

До останків живої жертви Л. Шевченко відносила й звичай втикати після зведення даху зелену гиллячку та закопувати стовпи з корою. І з пим трудно погодитися, бо і зелені галузки — символ життя, розвитку, що натурально відограє ролу в будові нової хати.

Виразніші сліди другого роду жертви при домових звичаях — жертви самій хаті. Хата жадає жертви, як і місце, і щоб відхилити небезпеку тої вимоги від родини, переноситься ту жертву на долю звірини. Після зведення стовпів починають вкладати бальки в стіни: перший удар сокири належить на Поліссі самому господареві: він повинен тричі цюкнути і при тім «подумати на якусь біду» — чи щоб курка згинула, чи кіт, чи миша, — вибирають що найменше. Про це на Стрийщині (с. Ходоровичі) так оповідали:

«Як от дерево опраляють, то що собі майстер погадає, замислить на господаря, чи на

господиню, або на худобину, чи щонебудь, та й затне сокиру в підвалину, то вже тото мусить умерти: чи господар умре, чи господиня, чи товарина, а бодай навіть курка. А хто б ту сокиру витягнув, то на себе звернув би те нещастя — умер би передчасно» (Етн. Зб. НТШ V, 89). Так само й Л. Шевченко свідчить, що, коли це ведеться в родині, мруть у сім'ї, то нарікають на майстрів, що, мовляв, вони заложили на нещастя сім'ї. Тому господарі дуже годять теслям, щоб не розгнівоти їх. Для цього роздають їм хустинки, а як хто не має для всіх, то бодай старшому (Перв. Гром. 1926, I, 90).

Болгари теж вірили, що не слід чужому ходити коло будови, щоб не замурували, бува, його тіні (тінь — душа). (Там же).

Закладини закінчуються обідом: «А як уже закладини обходять, то всі обідають на підлозі» (Етн. Зб. НТШ. V, 89). І в деяких інших слов'янських народів, як свідчить Л. Шевченко, існував звичай після гостини сидати, або лягати на землю (Перв. Гром. 1926, I, 90).

У півд. Україні підчас гостини бувало ще й «поливання хати»: коли хто з чужих проходив повз хату, на нього закидали віжки і зтягали на частунок, а він повинен був поставити могорич. Мабуть, думали, що прохожий міг би зашкодити, якщо його не зв'язати чимось із закладами (там же).

ЗАКЛИНАННЯ див. ЗАМОВЛЯННЯ.

ЗАКЛИЧ НА ТОРГУ — див. ЗАПОВІДЬ.

ЗАКОПУВАННЯ В ЗЕМЛЮ — важка кара що практикувалася на Запорозжжі за найтяжчу провину — вбивство запорожця запорожем: винного закопували живцем у землю. Але це траплялося рідко, і перед зруйнуванням Січі про цю кару вже не було чути (К. Ст. 1893, II, 217—20). Проте збереглося характерне прокляття: «Бодай тебе, мій миленький, в землю закопали!» Проте, може воно тут бути й побажанням звичайної смерті.

Натомість часто практикувалося у нас закопування речей з недужого на шкodu іншим. Не рідко можна було почути, що якась людина сохне й занепадає без видимої причини, а то власне в наслідок «закопаних уроків». Щоб звільнитися від тої недуги, треба було знайти й викопати підкинені на подвір'я речі. (З. Кузеля в Зап. НТШ, т. 80, 123).

ЗАКОСЯНИ — учасники весільного поїзду: що (на Чернігівщині) супроводили молодду до молодого — «за косою йшли».

ЗАКРЕВСЬКИЙ МИКОЛА (1805—1871) — український етнограф і археолог, автор цікавої збірки «Старосвітський Бандуриста», в якій, крім дум і пісень, вмістив і словник ук-

раїнської культури та палко боронив права українців мати літературу рідною мовою.

ЗАКРУТКА — чародійний вузол з стеблин якогось збіжжя. Сементовський («Малор. и гал. загадки» 1851) писав: «Коли (на Полтавщині) хочуть зробити зло якомусь господареві, то на його ниві беруть на корені, скільки можна захопити в руку, жита, вівса, чи гречки, переломлюють солому на правий бік, а закручуючи на лівий; іноді подкладають під залом яєшну шкаралущу, вугіль і глину: все це супроводиться різними таємничими замовляннями, відповідно до того, яку шкоду хочуть завдати. Називають це — закрутка. Якщо хто навмисне, чи несподівано, зірве, спалить, або скосить її того обов'язково нападе якась лихо, що його намовив чаклун: себто або його хата спорожніє, як шкаралуща від яйця, або все його господарство згорить на вугіль, або сам господар помре наглою смертю (це знаменує глина, яку беруть із кладовища)» (ст. 14).

Проф. М. Сумцов писав у К. Ст. 1889 р. (ХІІ 597-99), що закрутки робили звичайно перед Іваном Купалом і що селяни в Україні оглядали того дня свої ниви, щоб не дати злим людям поробити на них цих чародійних вузлів, що як вони вірили, закручувалися на худобу чи на людину, і приносили велику шкоду. Тому, хто їх виривав, могли вони бути дуже небезпечні — отже кликали знахаря, що вмів їх виривати з відповідними замовляннями і втикали на їх місце три осикових кілочки, саму ж закрутку палили. Іноді кликали й священника для знищення закрутки. У старовинних требниках знаходяться спеціальні молитви на закрутку. Прочитавши їх, священник виривав закрутку хрестом...

В описі М. Сумцова спосіб роблення закруток трохи інший від того, що його подав Сементовський: «Роблять закрутки таким чином: беруть два пучки жита чи пшениці, і, не вириваючи їх, зв'язують угорі в особливий вузол, а колосся втикають у землю...»

Ці два описи не суперечать, а тільки доповнюють один одного.

На образі Страшного Суду з XVIII ст., що переховувався свого часу в музеї Київської Академії, фігурувала чарівниця, що заломлює колосся.

Маркевич в «Обичаи, пов. кухня и напит. Малоросіян» (1860 р.) зазначав, що залом закрутки роблено «від сонця» — себто на захід, чи на північ. Те саме і в білорусинів (Никифоровській «Простонар. прим. и пов.», ст. 263).

У зв'язок із закруткою треба поставити й інші чародійні вузли — вже поза нивою! — з соломі роблені зі злого ціллю: На Валуйщині було записано: «Як у сусіда Ігната була свадьба (весілля), на другий день повезли молоту в Олександрівку віддавати. Та зачали підмітати а під столом — верчик із соломі жит-

ньої, так круто скручено, як вірвовку (мотуз). Вони хотіли його розкрутити та й не розкрутили, та взяли так цілком і кинули в огонь. Так воно так стрільнуло, як із рушниці. Після того велика вже дівка, годів шіснадцяти, захворіла та й умерла.» (Етн. Зб. НТШ. XXXIV, ст. 155).

Вірування в закрутки були поширені, крім України, в Білорусі, на Московщині, серед латишів та литовців.

ЗАКУПИ — в давній Україні-Русі економічно залежні, а тому й правно обмежені люди: наймити, що наперед дістали платню, або боржники, що відробляли особистою працею свій борг. Закупи, що працювали на ріллі, звалися **РОЛЕЙНІ ЗАКУПИ**.

Закупи були свободними людьми — вони мали своє майно, рухоме й нерухоме; за свої вчинки вони відповідали особисто, (за вчинки холопа відповідав господар); за безпідставну кару закупа господар мав платити, як за обиду свободної людини, і закуп мав право вносити скаргу до княжого суду; але свідком він не міг бути, хіба в дрібних справах, і «за діло» господар мав право його бити. Становище закупа взагалі було дуже хистке, і він що-хвилини міг опинитися на становищі холопа. Бояри користали з всякого віддалення закупа від роботи, з усякого недодержання речення для того, щоб, у кару за це, оголосити закупа своїм холопом. «Руська Правда» постановила, що закуп повертається в холопа тільки тоді, коли потайки тікає від свого пана, аби скинутися з свого обов'язку. Траплялося, що пан продавав свого закупа третій особі в холопство, або заставляв — в сумі вишій від тої, яку йому самому був винен закуп. Закон постановляв, що такий застав не важний, а закуп, проданий в холопство, тим самим увільняється від усіх своїх зобов'язань до давнішого господаря (М. Грушевський, «Іст. У.-Руси», III, ст. 319—323).

Закупів ми стрічаємо і в литовських часах (в актах XVI ст.) досить часто, але в значенні трохи відміннім: ця назва означала людей заставних і визначала права до них кредитора, а не правне становище самого закупного чоловіка: закупом зветься і вільна людина, що сама себе заставила, чи заставлена своїми і не вільна, заставлена його господарем третій особі; селяни, заставлені разом із їх землею їх державцем, також зветься закупамі. Від другої четвертини XVI в. право в князівства Литовського стоїть на тім становищі, що свободна людина не може стратити на завжди свою свободу в покриття якогось грошового зобов'язання, чи матеріальної шкоди, і допускає тільки неволю тимчасову — аж поки її праця не покриє борг (там же, V, ст. 117—18).

ЗАЛЕСЬКІ БОГДАН (1802—1886) — польський поет родом із Київщини, один із головних представників так зв. «української школи». По повстанні 1831 р. виїмався за кордон, де гірко тужив за Україною. На форму й зміст його поезії мали великий вплив українські народні пісні. В 1836 р., проживаючи в Парижі, зустрічався там із М. Гоголем, який йому й Міцкевичеві читав доповідь про «Потребу для України відділитися від азійської Москви». Залеський так писав про це в 1859 р. Фр. Духінському:

«На жаль, не видержав він у цьому близькому співжитті з нами, але тоді ми часто сходилися вечорами на літературно-політичні балачки... Очевидно, ми говорили найбільше про москалів, осоружних для нас і для нього. Питання їх фінськості було постійно на столі. Цю фінськість піддержував Гоголь із усією своєю українською загонистістю. Він мав у себе під рукою значні збірники народних пісень у різних слов'янських мовах. Отож, з приводу фінськості москалів уклав був нам знамените писаннячко. Доказав у ньому, порівнявши і поставивши побіч себе пісні чеські, сербські, українські, тощо, з московськими, різниця, що впадають в очі, духа, обичаїв і моральности москалів і іншої слов'янської братії.

Про кожне людське почування була окрема пісенька: тут наша слов'янська, солодка, лагідна і обік зараз московська, понура, дика, нерідко канібальська, словом, чисто фінська. Що це писаннячко сердечно задовольняло Міцкевича й мене, можете собі, шановний земляче, уявити. По багатьох роках у Римі задумав я зажадати в Гоголя цієї паралелі, але він уже перекинувся був на оборонця царя і православія — отже, я дав йому спокій...»

ЗАЛЕСЬКИЙ БРОНІСЛАВ — поляк із Чірковичів на Білорусі. Карався на заслання за участь в повстанні 1831 р. В Орській фортеці дуже сприятелював із Т. Шевченком і пізніше листувався з ним. Т. Шевченко присвятив йому вірш з 1847 р.:

Ще як були ми козаками,
А виї не чуть було,
Отам-то весело жилось...

ЗАЛЕСЬКІ ВАЦЛАВ (1800 — 1849) — польський етнограф, галицький намісник. Під псевдом **ВАЦЛАВ З ОЛЕСКА** видав збірку — «Пісні польські й руські галицького люду» (1833 р.), серед котрих головне місце займають українські пісні. Збірка мала вплив на розвиток української етнографії в Галичині.

ЗАЛІЗКО. ПРАС — прилад до прасування. З'явився в нас досить пізно, десь у XVIII, чи XIX віці.

ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ — III Стрілецька Ди-

візія армії УНР, сформована 1919 р. з загонів Шаловала й Шандрука, начальником її був ген. Удовиченко. Вона успішно боролася з большевицькими військами в 1919 р. на Поділлі, від Збруча по лінію Вапнярка—Комаргород—Томашпіль.

ЗАЛІЗНА ДОБА — археологічна доба, що прийшла після бронзової. На наших землях вона ділиться на старшу, так зв. **ВИСОЦЬКУ КУЛЬТУРУ**, від 800 до 350 до Р. Хр., та молодшу — **ЛЯТЕНСЬКУ КУЛЬТУРУ**, від 350 до Р. Хр. до початків християнської ери.

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ — українська військова відзнака за **ЗИМОВИЙ ПОХІД**, установа урядом УНР в 1920 р. і роздавана учасникам походу за бойові заслуги на весні 1921 року.

ЗАЛІЗНІ ВОРОТА — вузький проем між Каспійським морем і Кавказькими горами біля Дербенту. Наш літопис оповідає: «Мономах знищив половців, загнав хана Отрока в край Оdezів за Залізні Ворота...» (Див. СВШАН).

ЗАЛІЗНЯК. ВЕРБЕНА, ОСТУДНИК, ПОРПЛИШНИК — лікувальна рослина, яку в нас уживали проти порплиці (струпи на голові голуді), а також давали вагітній жінці пити для полегшення родива (Мат. у етн. НТШ. I, VIII, 20).

У Римі вербену культивували, як «святую рослину»: спеціальні урядовці — «вербенарії» — були до того приставлені. Листя вербени вживалося в релігійних церемоніях. Дуже урочисто відбувалася церемонія викопування вербени, яку перепроваджував сам консул, або претор, для передачі її, разом із землею, де вона росла, дванадцяти феніціям, яких висилалося до чужих народів зав'язувати договори, чи проголошувати війну. Вона була — ніби символ посольської гідности.

Не меншою увагою тішилася вербена і в кельтських друїдів (жерців), які носили вінки з вербени.

У давнині вірили, що, натершись вербеною можна було здійснити найбільш неможливі бажання. Вона приносила, мовляв, у душі мир і ралість. Тому вона була символом чарівництва. Персідські маги співали гімни вогневі тримаючи в руках галузку вербени.

ЗАЛІЗНЯК МАКСИМ — запорожець, провідник **КОЛІТРИЩИНИ** (див.), гайдамацького повстання проти Польщі 1768 р., зрадливо схоплений москалями і засланий в Сибір.

ЗАЛІЗО — незвичайно корисний метал, знання якого прийшло в Європу з Азії у другій половині II-го тисячоліття до Р. Хр. (Кубань), в сточищі Середземного моря коло 1000

р. до Р. Хр. Есхіл звав залізо — «скитським чужинцем».

Залізо відогравало велику роль в українських забобонних віруваннях, як і в віруваннях інших народів: воно вважалося охоронним засобом проти всякої нечистої, і взагалі ворожої сили: «Як покладеш залізяку на тому припічку, що в комині, то ніколи не буде вовк нападати на скотину» (Чубинський, I, 48). При родивах, щоб жінки, чи дитини, не було зурочено, клали під ліжку залізний прилад — сокиру, ніж, або й шматов звичайного заліза. Клали його також і в колиску, чи під колиску, для охорони дитини. Дуже часто зустрічався звичай зараз по родиві, чи коли йшли на хрестини, класти залізну сокиру на поріг (Кузеля, «Дитина...», I, 34). На Стрийщині казали: «На Святий Вечір косу застромлюють коло полиці за лаву, коло прилавка, а леміш і чересло під стіл ставлять: то вже на того, аби мерці не прийшли, бо мертвий боїться заліза...» (Ет. 36. НТШ, V, 91).

Зеленин, пояснюючи «Магічні функції прим. орудій» (Изв. Ак. Наук Отд. Общ. Наук р. 1931) писав: «Серед гострих знарядів вживаються, як обереги, поруч із дерев'яними, також костяні і кам'яні. Але найбільше вживається гострих залізних. Залізні мають перевагу, бо вони й гостріші, і відлякують нечисту силу ще й блиском та дзвоном. Магічна функція залізних гострих приладів (голка, ніж, сокира, коса) пізніше узагальнилася, поширилася на всі взагалі залізні речі — не тільки на гострі, і не тільки на прилади. У цьому поширенні виявив свій вплив уже й магичний світогляд, а саме чявлення, що властивості заліза й криці передаються магично людині, зміцнюючи її силу, підтримуючи її мужність» і т. д. (т. VI, ст. 731—32).

Фрезер у своїй «Золотій Галузці» теж звертав увагу, що «римські й сабінські жерці не могли голитися залізом і кожного разу, як який залізний струмент входив у святий гай Братів Арвалів у Римі, вони приносили похутну жертву з ягняти, чи свині, яка повторювалася коли той струмент виходив із святини» (I 375). Подібну нехоть до заліза ми зустрічаємо й в грецьких жерців, і в багатьох примітивних народів при виконванні ними культових церемоній. «Ця забобонна нехоть до заліза — писав Фрезер — походить, мабуть, із тих далеких часів, коли залізо було річчю пізком новою і, як новина, викликало підозріння та антипатію. Бо всяка новина в примітивної людини викликає побоювання... Досить тієї антипатії до нових речей, що завжди виявляється в усіх релігіях, щоб з'ясувати забобонну нехоть до заліза жерців, що приписують її богам. Але ця антипатія стає скоро зброєю, яка може бути вжита саме проти богів і духів. Власне тому що боги й духи ненавидять залізо і не хочуть наближатися до осіб і речей, що мають

на собі залізо, воно робиться оберегом проти нечистої сили» (там же, 377—78).

Залізо було у нас символом сили, яку воно піддавало людині. У драмі початку XVII ст. «Милость Божія» в монологу Б. Хмельницького читаємо:

Желізо добре важте і над злато.
Злато бо потемнієт без него, як блато.
Что злато і что сребро ляхам пользовало,
Коликіє багатства желізо побрало?
З сребних полумис отці наші не ідали,
І з золотих пугаров вони не пивали:
О желізі старались, желізо любили,
І велику тим собі славу породили...
Оних путем ідіте, оних подражайте,
Слави іща, багатства ви за ніщо майте...

Залізо було й символом твердості, витривалості. У лемків під Різдво клали під стіл вістря плуга — «щоб були в родині всі витривалі як залізо» (Зап. НТШ, т. XXVII, 49). Після ЗЛИВОК, баба, відносячись до сокири, на яку породила ставила ногу підчас зливок, замовляла: «Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породилі ніхто не спідкусив дитини — ні з вітру, ні з-під зір, ні з приговору. Щоб ти не боялася пристріту.» Коли в дитини боліли зуби примовляли: «Мишко, на тобі кістяні зуби дай мені залізні».

Було залізо й символом здоров'я, що походить із його твердості. У 1705 р. в кам'янецькому магістраті судили Ганку Мельничку за те що вона порадила куховарці війти Гжібовського закопати під порогом залізо зі старого плуга. Але її звільнили, бо, мовляла, те мало йти на користь господареві, як то видно з замовляння що було при тому виголошене: «Аби Господь давав їм здоров'я на многі літа, аби ніщо не шкодило їм, як не шкодить тому залізу: аби здорові були, як те залізо, люди, що через нього переступатимуть...» (В. Антонович «Чари...» 1905, 37).

Проте в порівнянні з крицею, залізо видається новітнім поколінням надто м'яким, надто плавким і тому служить символом підданості в протилежність власне крицевій твердості. В. Мартинець писав 20. XII. 1932 р. у «Новому Шляху»: «Наш нарід етнографічно — отже з усіма тими «малоросами», «руснаками» «австрійяками» і «тутешніми» — це залізна руда з якої випалюють свої й чужі залізо. З української руди постає таке чуже залізо як Вишневецькі, Потоцькі, Мальчевські, Гоголі як нинішні галицькі Сірки й Бачинські як карпаторуські Фенцики, як загопи армій Денікіна й Врангеля, як львівське міщанство що боронило Львів від Хмельницького, та як ті львівські батяри, що боронили недавно той самий Львів від української армії. Наше залізо — це дотеперішнє українське провансальство: це — м'яке залізо, з якого вороги, з допомогою Певних, Вальницьких, Загонських

і т. д., намагаються видобути бажані форми в вигляді радянських і уенерівських «Україн», «Соціалістичної Ліги Сходу», регіоналізму, українізації, тощо. Ми, молоде покоління, що політично зродилось в огні недавнього збройного змагання за волю, хочемо зробити Українську Націю — крицею, твердо всередині і неподаєну назверх і на найтяжчі удари ворогів...»

ЗАЛОЖНІ МЕРЦІ — померлі несприродною смертю — віпальники, самогубці, замерзлі в дорозі, померлі в бою тощо.

ЗАЛОЗНИЙ ШЛЯХ — староукраїнський торговельний шлях на південь, що йшов Дніпром униз і звертав десь (не вище Канева) на південний схід.

ЗАЛОМЛЮВАННЯ КОЛОСЯ — забобонний акт народньої магії. Див. **ЗАКРУТКА** і **БОРОДА**. Заломи-закрутки ніби спиняють ріст хлібної рослини і тим шкідливо відбиваються на здоров'ї й розвиткові господарства людини, на яку зроблено залім. Закрутка робиться тоді, як жито, чи пшениця, ще росте. Натомість в бороді маємо вже достигле збіжжя. Залім у бороді має начебто заховати родючість до наступного року. (Перв. Гром., 1926, I, 45—46).

ЗАМИКАННЯ — забобонний акт народньої магії, що має на меті чомусь перешкодити, чогось не допустити. На Карпат. Україні жінка по уводинах намагалася сама замкнути церкву, щоб дитина була тиха («замкнула уста»), або щоб дітей більше не було (Етн. Зб. НТШ. II, ст. 22).

ЗАМИРАННЯ — летаргічний сон, що скидається на смерть. Бувало чимало випадків, що людей в летаргічному сні в давнину ховали живими, думаючи, що вони мертві. Потім, коли іноді випадково, чи з нагоди якогось підозріння, відкопували похованого, знаходили його перевернутим, з виразом муки, чи удушєння з покусаними вустами, тощо. Звідти вірування в **УПИРІВ** (див.), мерлеців, що мовляв, ходять, і т. д. Але бували й випадки, що люди в летаргічному сні своєчасно просипалися і тим рятувалися від страшної смерті. І хоча ні один із них не переступав справжнього порога смерті, проте, дехто не втримувався, щоб не оповісти про те, що він бачив «на тому світі» підчас замирання. Такі оповідання записано в П. Квіліша (в «Зап. о Ю. Руси»), «Бабуся з того світу»: у Ястребова «Как баба замрала» (в К. Ст., 1894, т. 47); в «Житті і Слові» — «Як люди з того світу вертаються» (1895, III); в «Науці» за 1895 р. — замітка Козаришука, і у Беньковського (в К. Ст. 1902, т. 78) — «О виходах с того света».

ЗАМОВЛЯННЯ — словесна формула, поєднана з магичною дією і висловлена в твердому переконанні, що вищі сили, до яких звер-

нено замовляння, мусять його послухатися. Замовляння — явище загальнолюдське, як і віра в силу слова. Людина магичного світогляду не рахує на прихильність богів, чи духів. Боги — заздрісні, — казали греки, — вони легко сердяться і охоче допівають людям. Тому люди боялися навіть хатніх богів і постійно дбали, щоб не викликати їх гніву. Але яким же чином можна було заспокоювати їх гнів і впливати на них? Для цього, поруч із жертвоприношеннями, мали служити певні словесні магичні формули. Але якщо певна магична формула виявляла свій вплив на богів, значить — вона була сильніша за них, бо вони не могли їй протиставитися. Треба було, отже, зберегти, запам'ятати ту формулу, те замовляння, чи молитву, що мала таку незвичайну силу. Після батька, цю формулу повторював син, онук... Коли навчилися писати, почали записувати ті чудодійні формули. Це була зброя в боротьбі за життя. Нею можна було поборювати ворожість богів. Але, щоб вона була успішна, треба було заховувати її такою, якою вона дійшла від предків. В замовленнях не можна міняти ані складу, ані слова, ані особливо ритму, в якому воно вимовлялося. Бо інакше воно втратило б свою силу. Коли те, чого після замовляння чекали, — писав Л. Білецький (в «Іст. укр. літ.», т. I, ст. 125), — не здійснювалося, то цьому причиною не саме замовлення, а щось інше: або вибрано невідповідний час, або того обряду, якого під час замовлення треба дотримуватися, не переведено докладно, або моральний стан особи, що замовляє, не відповідає певному ідеалові, або, нарешті, сама формула замовлення була переплутана. Нездійснення того, що чекалося, завжди лежить в невиконанні тих умов, що вимагаються для його здійснення. Особливо важливу роль в кожному замовленні відіграє ім'я духа, чи бога, а в пізніших часах святого, до якого зверталися, бо ім'я — це ж ніби частина самої істоти (див. **ІМ'Я**).

Німецький вчений Амман ділив замовлення на три групи — лікарські, заклинання й молитви. Але цей поділ, як зауважив ще проф. М. Сумцов, — штучний і нестійкий. Багато апокрифічних молитов входять до лікарських замовлянь і в деяких замовленнях усі три вищезгадані складники так переплутуються, що їх можна відносити до кожної з трьох груп, за власним уподобанням. Пом'яловський в «Епіг. статтях» намагався покласти різку межу між намовляннями й замовляннями, вважуючи, що намовляннями накликається біда, а замовляннями її відганяється. Але народній фольклор і тут дає таку мішанину, що ані теоретично, ані практично не можна втримати цього поділу. Деякі інші дослідники намагалися розмежувати різні категорії замовлянь, групуючи їх у побажання, прокльони замовляння, закляття, молитви (дохристиянського характеру), а-

ле, як зазначив М. Грушевський — «це все тільки нюанси одної магічної думки, які тяжко класифікувати по таких розділах», («Іст. укр. літ.» I, 107).

Зрештою, нема й потреби в такій штучній класифікації: всі замовляння виникли й жили, як вияв вірування в магічну силу слова, що, вимовлене в певних умовах, у супроводі відповідних рухів, звичайно при ритмічному розхитуванні тіла, обов'язково має викликати сприятливе відношення з боку могутніх надземних істот.

Замовлення можуть бути довші й коротші, позитивні й негативні. Найдовше, найповніше замовлення складається з таких частин: 1. вступ, зачин; 2. епічна частина, переказ якоїсь події; 3. побажання, що являє мету замовлення; 4. порівняння ушкодженого місця, вказаного в побажанні, з ідеальною силою природи, чи просто людської фантазії; 5. закінчення, закріплення формули. У більшості замовлень збереглися тільки окремі частини.

Думка про те, що замовленню властива якась особлива внутрішня сила (магічна «оренда»), знаходить вияв у звичаї розмочувати в воді написаний текст замовлення і потім випивати ту воду, щоб сприйняти ту магічну силу. Звідци ж і роля писаних магічних слів, літер і чисел, що їх уживають, як талісмани чи амулети (Кагаров в «Перв. Гром. 1928, I, 26—27).

Найдавніші відомі нам українські замовлювання, чи закляття, дійшли до нас в договорах з греками Ігоря (944 р.):

Да не імуть помощи от Бога, ни от Перуна,
да не ущитяться щити своїми.

і да посічені будуть мечі своїми,

от стріл і от іного оружья свого,

да будуть раби в сий вік і в будущий (якщо того договора не дотримають);

та Святослава (971 р.):

Да іміім клятву от Бога, в него же віруем,

в Перуна і Волоса, скотья бога.

і да будем золоті, як золото.

і своїм оружжям да посічені будем...

Пізніші українські народні замовляння дійшли до нас головню в збірнику П. Єфименка «Сб. Малор. заклинаній» 1874 р. та «Трудах» Чубинського т. I. Ці замовляння вже позначені сильним християнським впливом: люди з магічним світоглядом широко використали християнську обрядовість для своїх магічних завдань, і на первісну поганську верству налягла пізніша верства християнська. Християнські постаті й терміни дуже глибоко врізалися, як писав М. Грушевський, в цю сферу, і справа не обмежилася на перейняття самої тільки номенклатури — через християнську літературу й практику перейшли до нашого народу магічні формули-замовляння з давніших джерел, халдейських, юдаїстичних, і т. д., що, зрештою, могли ширитися й незалежно від

християнського посередництва — в усній практиці різних народів, з якими наші люди зустрічалися, але які всі, в більшій чи меншій мірі, черпали з класичної магічної скарбниці світу — з давньої Вавилонії.

ЗАМОК — укріплене місце й господи феодалного пана, давній старокняжий город. Ставили його на високій, неприступній горі, недалеко води. Укріплення замків було перше дерев'яне: стіни їх склалися з окремих зрубів, із соснових чи дубових брусів, що звалися, як і за княжих часів ГОРОДНЯМИ, звичайно на яких 6 метрів завширшки. Стіни були подвійні, порожній простір між ними заповнювався землею. Внутрішню стіну творили часом не зруби а плетений тин, сильно обмазаний глиною. Взагалі стіни були обліплені глиною — від пожежі. Знадвору стіни мали БЛАНКОВАННЯ, або ОБЛАНКИ — криті танки, в яких були ПІДСЯБИТТЯ — отвори для зброї. По внутрішній стороні бували дерев'яні комори — для майна під час небезпек: їх звали теж ГОРОДНЯМИ. Покрівлі тих комор були водночас помостом для оборонців замку — на той поміст входили драбинами, або східцями. На помості лежали різні засоби до оборони, як колоди каміння, залізо, яке кидали в ворога, — стояли й корита з водою, на випадок пожежі.

Між стінами замку знаходилися БАШТИ, або ВЕЖІ. — тут приміщувано гармати й інші засоби оборони, а в нижчому поверсі були склади зброї й харчів, а то й мешкання для залоги. Дах башт був плескатий — на ньому ставили гармати. Замок оточувано ровом із водою через який перекидувано міст на ланцюгах, що підносилися вгору. Його знали УЗВІД.

Під кінець княжої доби з'явилися у нас уже й муровані замки: в XIV в. муровані замки були вже в Львові, Галичі, Перемишлі. Кам'яниці на Поділлі. Особливо славився своїм неприступним положенням Кам'янецький замок: спершу був він дерев'яний, а потім мурований. (Ів Крип'якевич). Найбільше замків було в Галичині і на Волині, де від II-ої половини XVI і до кінця XVII в. ставили собі замкові нани муровані замки, як для оборони, так і для догіднішого життя. На Лівобережжі замків майже не було: там крайній замок із литовського боку був Остер, а з московського — Чернігів і Путивль.

ЗАМОК КОЛОДКА — символ недопускання або припинення: «Як молода не хоче мати дітей, то бере йдучи до церкви, до шлюбу, за пазуху замкнену колодку і носить, аж вернеться додому». (Мат. ч. е. НТШ. XIX, 16). На острові Кіпрі на тіло померлої дитини клали замок щоб інші діти не мерли (Перв. Гром. 1929 II, 126). Так само і в жидів клали до гробу замок. Гіон пояснював цей звичай ба-

жінням полегшити померлому відкриття гроба, коли настане воскресіння мертвих (там же, 19-28, I, 41), але мені здається, що і в цьому обряді має бути той самий магічно-символічний зміст, що й в обряді на Кіпрі: для відмикання служить ключ, а не замок. У Німеччині, коли ховали покійника, клали на поріг, як уже вносили тіло, замок — «щоб покійник не вертався» (там же). На Херсонщині, під час посухи, обвинуватили двох баб, яких вважали за відьом, що це вони «замкнули воду», і, хоч вони заперечували, знайшли потім місце їх чар — в пічному комині однієї з них були замуrowані два терпуги і один замок. (К. Ст., 1889, I).

Вміючи замикати, треба вміти і відмикати. Відьми, наприклад, мусять уміти відмикати вим'я чужих корів, з яких вони доять собі молоко. А доять відьми ті корови не звичайним способом як усі жінки, а відтулюючи якийсь чіп на столі, чіп в стовпі і т. д., і через ту відкриту дірку молоко так і летиться (див. ВІДЬМА). Отже, у нас в народі вірили, що для магічного відмикання коров'ячого вимени, відьми цілували замок церкви, що символізує всю громаду: «Коли на Великдень, по обході процесії довкола церкви, входять усі до середини, відьми йдуть на самому останку й цілкують замок, що легко завважити» (Б. Грінченко «Из уст народа», 178). Іван Нечуй-Левицький в своєму «Світогляді укр. народу» теж писав: «Професія відьом — дойти корови. Відьми заправляються в цьому ділі на Великдень, і на Ліянія вночі держаться в церкві за замок. — бо весною одмикається земля й вода» (ст. 63). Але до цього ж засобу береться й молодий: «Кажуть, відьми цілкують замок у церкві, а воно й молодий цілує замок. Як до молодої йдуть, то молодий і бояри злізуть з воза, поклоняться тричі на крильці (на ганку, 6. 0.), молодий поцілує замок, що церква (ним) замкнена, воб'єме за замок і копійку положе на замок» (Мат. у. етн. НТШ. XIX, 141. Валуйщина). У зв'язку з цим вияснюється й значення замка, в обряді ВІНКОПЛЕТИН (див.).

Також різні злодії зацікавлені в тому, щоб вміти відмикати замки: «Кажуть, в таке зілля, що як ним потертися, то отвориться кожний замок. То зілля трапляється в сіні, як косять. А його треба, щоб пізнати, вкинути в воду. Сіно буде плисти за водою, а воно буде плисти проти води. І треба, аби його залусти-ти у мізильний палець. Де пальцем прикладе до замка, і сам ся утворить...» (Етн. Зб. ХХХ-IV, 157) Для цього могло служити також гніздо РЕМЕЗА (див.).

ЗАМРИ — музичний інструмент княжих часів. В Житті св. Теодосія оповідається, що, коли він прийшов до в. кн. Святослава, застав у нього музиків: одні грали на гусях, інші на

органах, треті на замрах... (М. Грушевський, «Іст. У.-Руси», III, 396).

ЗАНИЗУВАННЯ — вишивання, в якому нитку протягується через полотно все в одному напрямку, і мереживо виходить однакове з обох боків.

ЗАНЬКОВЕЦЬКА МАРІЯ (1860 — 1934) — справжнє прізвище — Адамовська — найбільша українська артистка, народжена в с. Заньках на Ніженщині, звідки й театральний псевдонім. Дебютувала Заньковецька в 1882 р. в Єлисаветграді в ролі Наталки-Полтавки. Від цього часу й почала тріумфальний творчий шлях великої артистки перше в трупі Марка Кропивницького, потім Михайла Старицького, Миколи Садовського, за якого вийшла заміж, повдовівши. (перший чоловік був офіцер Хлистов, за якого вийшла, коли їй було 18 літ). Коли в 1886 р. трупа М. Кропивницького виступала в Петербурзі, успіх всієї трупи, а зокрема Заньковецької, був незвичайний: Заньковецьку театральні критики порівнювали з такими світової слави артистками, як Е. Дуже та Сара Бернар. Відкривалися їй двері до блискучої кар'єри — її кількакратно запрошували перейти до російського імператорського театру, але М. Заньковецька рішуче відмовилася, заявивши, що хоче служити рідному мистецтву. Навіть найбільш україножерна газета «Новое Время» змінила була тоді тимчасово свою політику сіяння ненависти до українців, і її редактор Суворін писав про Заньковецьку: «Ось де справжній талант, ось де справжнє акторське мистецтво! Я одверто кажу: іншої такої артистки я не бачив!» Цей же Суворін вживав найбільших зусиль, щоб перетягнути Заньковецьку на російську імператорську сцену, щоб вона покинула «вузькі національні береги» і пішла творити «велику російську культуру». При цьому вказував на себе, як на приклад, бо і він, мовляв, малоросійського походження, як на те вказує його прізвище від «сுவорий», а не від московського «сворий».

Але М. Заньковецька не піддавалася диявольській спокусі. В 1912 р., коли вона в трупі Гайдамаки приїхала вже втретє до Петербургу, всю трупу з Заньковецькою було запрошено грати перед царською долиною.

На той же рік принав її тридцятилітній ювілей, і тоді поет Олесь виголосив на її шану свою поезію в якій читаємо між іншим:

Де йшла вона — там сходили троянди.

Куди дивилася — зірки.

Із сліз її займались діаманти.

З зітхань — знімались чайки.

Хто чув її, той чув наш степ зелений.

Стояв у нашому гаю;

Той розумів наш біль і гнів

шалений

І плакав в нашому краю.

Щоб зрозуміти, яку велику роль відіграла ця незвичайна жінка в культурному відродженні нашого театрального мистецтва і в національному відродженні взагалі, і яку величезну жертву принесла вона, відмовляючись від спокусливих запрошень на російську імператорську сцену, треба пригадати, що М. Заньковецька вступила до українського театру саме тоді, як було заборонено в Росії українське літературне слово, а український театр зазнавав справжніх переслідувань: все залежало від привередливого губернатора — хотів губернатор, дозволяв виставу в місті, не хотів — не дозволяв. І мало того, що не дозволяли ніяких п'єс, крім чисто побутових із усякими п'яницями, але ще й вимагали, щоб, ставивши п'єсу «малоросійську», мали перше відіграти «русскую», і то на стільки ж актів!.. Життя ж українських артистів було цілком незабезпечене і часто злиденне... І всеж М. Заньковецька не піддалася спокусам блискучої кар'єри і багатого життя в ролях артистки російського імператорського театру, а на своєму 25-літньому ювілею в Києві 1908 р. сказала:

«Я вірю в краще майбутнє рідного народу; я вірю, — ні, я певна, — що вільний гений цього народу створить нову вільну національну штуку (мистецтво)...»

ЗАП КАРЕЛЬ ВЛАДИСЛАВ (1812-1871)

— чеський письменник. Залишив цікавий твір «Подорожі і прогульки по галицькій землі», Прага 1844 р. Опис Запа переповнений відомостями про звичаї, побут, матеріальну й духову культуру українців. Багато місця уділив автор українській пісні, вказуючи на деяку її спорідненість із чеською, але вважаючи, що «тепер ріжниця у піснях більша тому, що русини краще зберегли народний дух пісень, тоді як у чехів в уже багато домішок чужих — міських». «Думи малоросів промовляють до глибини душі». Рівнож «деякі різдвяні націви незвичайно мене зворушили».

Про українські церкви Зап писав: «Архітектурний стиль русинських дерев'яних церков, найчастіше дерев'яних, оригінальний і дуже мальовничий. Рідко котра не має принаймні одної прегарної бані, часто три поверхові бані, з котрих середня вища й гарніша. Біля церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь за одним взірцем, звичайно трохи привітлівіша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костелів у Чехії. Всі ці дерев'яні церкви — твір простих теслів, які також чимало прикладають рук до різьбарського мистецтва прикрас храму Божого. Внутрішній вигляд церкви буває кращий, понад сподівання, — зокрема в іконостасі заховується мистецька різьба, ясного кольору, поволочена і пофарбована...»

Побувавши в Монастирських на богослуженні в дерев'яній церкві, Зап пише: «Хто б у тому моменті, бачучи все вібрання (наряд,

що моляться)... міг залишитися незворушеним глядачем? О, як би я бажав на завжди заховати в собі те живе почуття, що наповнювало тоді душу!.. Як близько у тому моменті, був мені той наряд, який, крім грубої лайки від усього світу, не чує доброго слова... той наряд, якому доля завдала такі терпки, такі довговічні терпіння... пізнав я потомків народу смиренного, якому рука Творця вложила до сердець повлад чистої людяности, як найкращу запоруку щасливого життя...»

Про самий наряд він написав: «Русин (українець) живе у власній, відвічній батьківщині, і навіть там, де з ним поводяться полюдськи, скрізь він понижений і легковажений. Його народня віра не користується тою повагою, що латинська церква; його мова у поляків, як мова проста, не має охорони, жадного громадського права, кожний простий мазур, що прийшов на його землю, ставиться до нього з погордою...» Кажучи, що багато української шляхти колись ополячилося, він вважає: «Так залишився наряд занедбаний, відданий моральному пониженню й рабству, зданий на фізичне винищення... Звідси походить теж у простого русина сепаратизм та недовір'я до кожного, хто від нього відмінний хоча б одягом...» (За В. Січинським «Чужинці...» 173-76).

ЗАПАСКА — частина жіночого одягу: чотирикутний шматок чорної домотканої тканини прив'язували так, щоб його кінці сходилися спереду; поверх цього натягали спереду другий шматок такої ж тканини, звичайно синьої барви; обидва шматки під'язувалися разом червоним вовняним поясом: задній шматок називався ЗАПАСКОЮ, а передній — ПОПЕРЕДНИЦЕЮ. (Сл. Б. Грінченка). «Запаскою частіше зветься шматок тканини, якою запинаються, замість спідниці» (Сл. Уманця). «Запаски носять звичайно до праці, напр., у жнива, а в свято, замість запаски вдягали плахту» (Хв. Вовк «Студії», 144). Подекуди запаскою звуть і кольоровий фартух — зелений, чи червоний, який одягали поверх плахти (Сл. Б. Грінченка).

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ІНСТІНКТ — вияв даної нам од Бога свободної волі. Всі ми відчуваємо, що являємося творцями власних вчинків, і самі за них відповідаємо. Всі ми щодня, щогодини, мусимо приймати те чи інше рішення, робити з багатьох можливостей той чи інший вибір. І в тому, що вибираємо, виявляється наша свободна воля. Звичайно нам подобається самим робити те чи інше рішення. Нам звичайно подобається самим рішати про те, що ми маємо далі зробити в тому чи іншому випадку. Лише в дуже трудних випадках, коли буває нам важко на щось рішитися, ми прохаємо у когось поради. Але й попросивши тіві поради, робимо іноді не так, як та людина нам порадила, а зовсім навпаки. Во інстинкт

заперечення підказує нам (іноді й хибно):

— Це рішення було б добре для нього, але ж ти — ти повинен поступити інакше... Бо ти — інакший... Ти не такий, як він...

Так буває з нами, коли ми прохаємо у когось поради. Але як же ми не любимо тих, що пруться до нас з порадами, яких ми у них не просимо!

Але як же ми не любимо тих, хто — без всяких на те прав — дає нам накази!

З якої речі?!

Певно, буває в нашому житті таке, що ми мусимо слухатися наказів, і що в нашій душі супроти тих наказів не здійснюється інстинкт заперечення — голос нашої свободної волі, — не буває тоді, як свідомість взятого на себе обов'язку сильніша за підсвідомий голос свободної волі. Це буває тоді, як ми служимо в війську й слухаємося наказів наших старших: коли ми добровільно взяли на себе тягар членства якоїсь організації. І в багатьох інших аналогічних випадках, коли голос нашої свободної волі мовчить, бо слухається наказів влади, добровільно визнаної.

Але уявіть ви собі, що робиться з людиною: яка щодня, щогодини, щохвилини, все своє життя, все мусить слухатися наказів, невизнаних нею за правні, все мусить вислухувати непрохані поради?! Чи ж у неї не збунтується інстинкт заперечення? Чи ж у неї не постане не тільки нехоть, але й глибока ненависть до всіх отих, що їй всі оті непрохані накази і «поради» дає?

Саме в такому становищі знайшлися українці в уярненій Москвою Україні, де відбуваються вибори з стовідсотковим успіхом для всіх «наказаних» чи «дораджених» Москвою офіційних кандидатів; де людина щодня мусить вислуховувати лекції про обов'язок любити московського «старшого брата»: де вона мусить щодня читати про це в часописах; де вона мусить про це щодня вислуховувати через радіо; де вона мусить щодня виявляти на ділі цю «любов» до «старшого брата»; де вона мусить писати про це поезії, статті, романи...

Невже це можливо для людської натури, яку Бог не тільки обдарував свобідною волею, але й вклав їй у душу непереможний потяг цю евоідну волю вправляти. — потяг, що ми його назвали — інстинктом заперечення?

Цей інстинкт заперечення наказує кожній українській людині в Україні знаходити в кожній московській інформації, в кожній московській «пораді», в кожному московському «наказові» зміст, діаметрально протилежний тому, що його вкладають в них московські сатрапи та їхні українські раби — підслужники.

І саме цим фактом існування інстинкту заперечення пояснюється факт незвичайного зросту національного питання в Україні. У цьому відношенні не можна не погодитися з п.

Вс. Феліксом, який, у статті, видрукованої у журналі «Вперед» ч. 5-6 1957 р. (цитую за «Гомоном України») писав:

«Якщо нещадний експлуататор постійно гуде проти «українського націоналізму», певне той націоналізм — щось гарне, навіть і для російського шахтаря в Донбасі. Для Українців же той націоналізм стає просто мрією. Так наростає непереборна стихія, за якої всякі лекції про «дружбу» (з московським народом. Є. О.) діють навпаки — агітують за рівність і незалежність. Цей «націоналістичний» протест проти експлуататора. («старшого брата») народився в самих низах суспільства і має масовий характер..

»Української «нації дядьків» більше немає. Тепер колгоспник, читаючи передовицю «Радянської України», чи слухаючи доповідь партійного «товариша» про братню допомогу російського народу Україні, напевно вже знає, чому пшениця, викохана його руками, пливе вгору по Дніпру. Шахтар на Донбасі чи сталевар Маріуполя читаючи, чи чуючи про те, що Ленінград прислав на Каховську електростанцію нову турбіну, і що це «чергова ознака допомоги» Україні, напевно вже знає й розуміє, чому не пишеться й не говориться про допомогу України Ленінградові, коли видобуте ним вугілля, чи виплавлена сталь, іде на північ. Син цього колгоспника, чи шахтаря, вивчаючи в школі «братній вплив і допомогу російської культури українській», розуміє вже значення цієї допомоги. Син сталевара, кінчаючи університет в Харкові і будучи післанцем на працю в Іркутськ, напевно розуміє, чому не говориться, що це він іде допомагати Росії, і чому говориться про «допомогу» Україні, коли до неї приїжджає на працю партія студентів із Москви...» (Див. КОЛОНІЯЛІЗМ).

Так із диявольських намірів цілковитої русифікації України народжується, завдяки інстинктові заперечення, цілком протилежний стан загострення на Україні національного питання. Московський тиск викликає рівносильний йому спротив: закон фізики виявляє свою правдивість і в духовому світі. Не можна довгий час безкарно людям «наказувати» й «радити» — і найспокійніша людина зрештою не витримає такого насильства над своєю свобідною волею...

Наслідки, викликані московським тиском психологічної реакції — бунту інстинкту заперечення — ми спостерігаємо й на еміграції серед бувших підсоветських людей.

Старі емігранти думали свого часу, що люди, виховані в советських умовах, опинившись на волі, за кордонами своєї поневоленої Батьківщини, візьмуть негайно найактивнішу участь у визвольній боротьбі проти гнобителів і заповнять собою давніші українські національні організації, що так потребують припливу нового активного членства.

Але сталась непередбачена річ — підсоветські українці, вихопившись із країни, де їм постійно «наказувалося» і «радилося», не захотіли вливатися в організації, не ними створені, де вже панували певні норми й ідеї, що до них їм треба було б достосуватися. Вони заперечили все те, що було до них створено. Не тому, що воно було дійсно зле створено, а тому — і тільки тому — що вони нарешті змогли зажити згідно з власною свobodною волею, творячи, з великою і зайвою затратою дорожньої енергії, цілком нові, але з їхньою діяльною участю зроблені, організації.

Примушувані під Москвою на всякі «позики» на невідому їм державу та на всякі «громадські фонди», що являються тільки партійною, не менш невідомою, прибудівкою, підсоветські українці, опинившись на еміграції, дуже часто виявляють нехоть до зборів на громадські й національні цілі, заперечують їх, особливо, якщо їх організують національні установи, що виникли ще до їхнього сюди приїзду. (Див. ЖЕРТВЕННІСТЬ).

Сприкрені до останнього постійним втручанням московських партійних агентів в їхнє приватне й родинне життя, підсоветські українці, опинившись на еміграції, дуже часто заперечують думку зорганізувати на родинних святах — на христинах, чи на весіллі, чи так на якій вечерниці, — збірку на якусь національну ціль, що дуже практикувалося серед наших давніших емігрантів, і що фактично в великій мірі спричинилося було до розбудови нашого організаційного життя на еміграції та дало велику підмогу визвольній боротьбі на Західних Українських Землях.

Втеча від українських національних організацій, деякий анархізм в відношенні до всього нашого громадського життя, неплачення вкладок на національні і громадські цілі, байдужість до всяких патріотичних закликів та до патріотичної пропаганди характеризують переважну більшість нових підсоветських емігрантів, що знаходяться ще досі під знаком вбунтованого інстинкту заперечення.

Інстинкт заперечення на землях, опанованих ворогом, чужинцем, — великий визвольний чинник, що паралізує й перекреслює ворожі пляни.

Інстинкт заперечення в умовах нужденного емігрантського життя й напружених зусиль надто малого числа творчих одиниць, — часто буває чинником руйнівним, що його необхідно опанувати.

Але опанувати його можна тільки всередині — кожний про себе, на користь для всіх.

Керівникам же наших національних організацій треба більше звертати увагу на існування в інших цього інстинкту заперечення, що характеризує зрештою не тільки підсоветських українців — у них він тільки внаслідок своєрідних умовин непомірно розрісся — і з

ним рахуватися, виявляючи якнайбільше такту й виrozumіння. Тоді ми матимемо менше непорозуміння і менше того роз'єднання, що його ми часто навіть не можемо собі з'ясувати, бо забуваємо про той інстинкт заперечення, що його нам Бог дав для оборони свobodної волі кожного — вирішувати власні справи згідно з голосом власного сумління і власного розуму.

ЗАПІЧОК — місце за піччю, тепле і затишне: «Сидить баба у запічку» (Чубин. V, 150). «Між піччю і стіною, що проти дверей, ПЛ, де сплять господарі, а звідти хід у запічок, а звідти на піч, себто на лежанку на печі — звичайне пристановище старих людей.» (Зап. Ю. Зап. Отд. Русс. Геогр. Общ. 1872, II, 139).

ЗАПЛІТИНИ — обряд першого заплітання волосся в дівчині. На Гуцульщині дівчину заплітали вперше по п'яти роках. Для цієї чинності запрошували «сохтивну» (вмілу, досвідчену) жінку, і вона заплітала волосся: «бере з переду, з потилиці, від правого вуха і від лівого вуха і, зв'язуючи волосся на середині, каже: — Як я зв'язую все волосся на тобі, аби ся тримало з усіх чотирьох боків, та аби ся до тебе в'язали з усіх боків парубки, удівці, дідицькі сини та й котрі май старші парубки у краї; котрий тебе удрить, то та аби за тобою умлівав, як риба в воді.» (Мат. у. ш. НТШ, V, 8).

ЗАКОН — загальний правовий принцип, що походить від признаної законодавчої влади. Український нарід розумів під законом насамперед встановлені традицією звичаї та обряди. Звідти вираз «у закон увести» — означає «одружити»: «Нехай нас звінчає, та тоді вже явмось до матері. Вона, побачивши, що вже у закон уведена, не так буде на тебе жалувати» (Квітка, I, 219). Також — охрестити: «Вже три дні, а дитина не хрещена.. Не дай Боже якого случаю — і умре не введена в закон» (П. Мирний «Хіба ревуть...»). «У закон вступити» — одружитися. Звідти «ЗАКОННІ РЕЧІ» — встановлені традиції, обов'язкові в народній обрядовості, особливо в весільній: «Говорили старости законні речі про куницю...» (Квітка, I, 76). Звідти й Свята Вечера — «багата вутя», виготовлена на новім огні з різнородних плодів землі і господарства з дотриманням відповідних порядків — «законна вечеря» (М. Груш. «Іст. у. літ.» I, 150).

Французький академік Еміль Фаге розрізняв звичаєвий, довготривалий («віковий») закон і тимчасовий закон, який він називав декретом, незалежно від того, чи той «декрет» походив із парламенту, чи від якого диктаторіального уряду. Ця різниця, — писав він, — глибоко відрізняє давніх соціологів від теперішніх: коли і ті й другі говорять про закон,

вони говорять про різні речі: «Коли сучасний соціолог говорить про закон, він розуміє під ним вираз загальної волі під такою-то й такою-то датою, тим часом, як для давнього соціолога вираз загальної волі під якоюсь певною датою — не закон, а декрет... Кожного разу, як ви знаходите в грецького чи римського політика слова «державою кермують закони», розумійте це, що державою кермує дуже давнє законодавство, яке та держава не відмінює...»

І Е. Фіге додає тим, які запевняють, що закон — вираз загальної волі народу: «Чому ж тоді Сократ, який нехтував думкою народу, який все своє життя кпив із народу і то навіть під час свого процесу, виявив таку шану до закону?.. Саме тому, що закони це не декрети, що їх нарід проголошує за життя Сократа, це дійсні закони які охороняють суспільство з перших моментів його існування, ці закони — давні боги суспільства. Вони можуть бути помилково застосовані, як то ми бачимо в випадку з засудом Сократа на смерть, але однакововони заслуговують на пошану, їх треба дотримуватися, їх не можна порушувати, бо вони охороняють суспільство з непам'ятних часів і самого Сократа, аж до моменту їх зловжитку супроти нього...» («Культ некомпетентности», франц. вид. XVI, ст. 81-82).

Як бачимо, це тлумачення французького академіка цілковито відповідає тому погляду, що його мав, що до закону ще так недавно український нарід. Тепер на його території панує інший погляд: за теорією марксизму закон — це струмент влади, і цей закон залежить від тієї класи суспільства, що знаходиться при владі, класа людей, що представляє ніби «диктатуру пролетаріату», захопивши владу диктує «закони», що порушують усі давні традиції і не відбиваючи ані трохи загальної волі невладного народу — чи, вірніше, народів. — мають на меті лише одне — забезпечити тій класі захоплену нею владу і поширити її, по можливості, на весь світ. Такі «закони» можуть триматися тільки завдяки насильству і терорі.

ЗАПОВІДЬ, ЗАКЛИЧ НА ТОРГУ — частина слідчого процесу в старокняжій Україні. Коли було щось згублено, чи вкрадено, а власник вкраденої речі не мав сліду злодія, закликав, або зановідав про свою втрату на торгу «города». Якщо його втрату не було звернено до трьох днів то той, у кого втрачена річ була б знайдена пізніше, — хоч би він її купив, чи змінив, — не тільки мусів її віддати, але ще й платив кару з привни (як за крадіж). Однак заповідь мала силу тільки в границях того «города», де вона була зроблена (М. Груш. «Іст. У.-Руси», III, 243).

ЗАПОВІДНИК — земельний простір, де зберігаються рідкі й загрожені вимертям рос-

лини та звірята. Такі заповідники знаходяться під охороною законів. Найвідоміший в Україні заповідник на Херсонщині — ЧАПЛІ (кол. Асканія Нова). Потім треба згадати КРИМСЬКИЙ заповідник у горах Яйлах в прегарних краєвидах; ЧОРНОМОРСЬКИЙ заповідник в усті Дніпра; ПІВНІЧНО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ заповідник, де особливо зберігається флора степів Слобожанщини; ПІДКАВКАЗЬКИЙ заповідник на Кубані (коло 337.000 гектарів з найбагатшими лісами і залишками рослин навіть третинного періоду по озерах, що залишилися від давнього моря); З менших заповідників варто ще згадати СТАРИБІЛЬСЬКИЙ СТЕП на Харківщині, ЧОРНОГОРСЬКИЙ лісовий заповідник біля Говерлі в Карпатах, ТИСОВИЙ заповідник біля Коломиї, КЕДРОВИЙ заповідник біля Перегінська, ПАНТАЛИХУ — степовий заповідник між рр. Стрипою й Серетом.

ЗАПОВІТ — вияв останньої волі людини, що має вмерти. Закони приписують норми, яких треба додержуватися, щоб заповіт був важний перед судом. В давній Україні заповіт звали РЯДОМ, або ДУХІВНИЦЕЮ. Ряд був відомий вже Руській Правді. Духівниця належить пізнішим часам. Всі ми знаємо «Заповіт» Т. Шевченка, що, не маючи важности перед формальним судом, відіграв і відіграє дуже велику роль в духовості українців. Згідно з цим Заповітом, Т. Шевченка поховано на кручі над Дніпром, біля Канева, але інші точки його Заповіту залишаються досі невиконані.

ЗАПОЗИЧЕННЯ ТЕОРІЯ — вчення про запозичення тем нашої народньої словесности з чужинецьких джерел. Уже в XVII ст. французький дослідник Д. Гюе твердив, що європейська казка була тільки відгомном східної. У XVIII в. за джерело європейської казки вважалася арабська збірка «Тисяча й одна ніч». 1814 р. вийшла ґрунтовна розвідка англійця Денлопа, в якій пресліджено низку середньовічних та античних тем і вказано їх східні джерела. Проте, досліди братів Грімів у Німеччині стали на іншу точку погляду. На їх підставі в 1850-60 рр. витворилася в науці т. зв. мітологічна течія, яка шукала в європейській словесній творчості відгомін первісних мітологічних поглядів індо-європейських народів. Так як висловився М. Грушевський, — розшукуючи ці відгомони, дослідники цього напрямку заганялися занадто далеко, зводячи трохи не кожного героя до образу сонця, або громовика кожне звіря до хмари, зле сотворіння — до зими і т. д.» («Іст. у. л.» I, 323).

Ці крайності мітологічної інтерпретації підготували ґрунт до нової реакції в бік старої теорії запозичення Бенфей, видаючи в 1859 р. переклад індійського збірника казок про Панчатантру, дав у передмові до нього ґрунтовну студію про казкові мотиви і їх по-

зовсім не представляє собою чогось суцільного, зведеного до певних одноставних принципів: народня словесність, чи так званий світогляд може бути скорше прирівняний до комори, в якій зберігаються знаряди й вироби з різних епох різного походження. В ній існують наверхтованія з різних часів, втягнені і змодифіковані різними верствами в різних часах, часто суперечні між собою і в ужитку даного середовища не погоджені... Народній репертуар мусить розглядатись не як щось єдине, суцільне і самостійне, як його собі уявляли старі адепти народности — джерело національної оригінальности, яка б могла і повинна б протиставлятися чужоземному і інтернаціональному (як це ми бачили у Максимовича), а в аспекті громадської еволюції... з одної сторони, і міжнароднього культурного обороту — з другої. Якраз широкий діапазон запозичень та інтенсивне асимілювання запозиченого може тішити спостерігача, як доказ сильної активності цього соціального середовища. Історик літератури з приємністю спинається на влучних естетичних досягненнях, у які вливається цей неустанный асиміляційно-перетворчий процес. Для історика культури і соціолога — це незвичайно цінний комплекс документів часового й просторонного зв'язку: різних зв'язків у часі й простороні, слідів пережитих стадій в історичному розвитку давнього етнічного скуплення й перехрещення в ній різнородних етнічних і культурних стичностей і впливів. Це многоцінний горизонтальний і вертикальний розріз людського життя даної країни, народности, культурного кругу...» («Сто літ українського народництва» в «Перв. Громад.» Київ, 1927, I, 7-8).

ЗАПОЇНИ — передвесільний звичай. Ось його опис із Уманщини: Через тиждень, або й через кілька днів після сватання батьки молодій з близькою своєю ріднею приходять, на запросини батьків молодого, на запоїни, або договір. На них обов'язково мусить іти й сам молодий. На договорі свати змовляються, на коли призначити весілля, визначають придане і взагалі рішають справи щодо будучого хазяйства молодих. Коли рідня молодій йде на договір, батько бере з собою хліб. Увійшовши в хату, здоровкаються, батько кладе хліб на стіл, цілує його, потім цілується з сватами. Так робить мати й рідня молодій. Батьки молодого також цілують хліб. Цілюються також із усіма присутніми в хаті. Після цього запрошують сідати за стіл, молодий частує горілкою. Подають страви... На другий, чи третій, день батьки молодій запрошують до себе рідню молодого. Батько молодого так само бере хліб, кладе його на стіл, так само всі цілують хліб і цілюються. Молода частує... Після договору молода запрошує до себе товаришок помагати їй готувати придане, вона ж вишиває сорочку

молодому (Мат. у. е. НТШ. XIX, 56-57).

А ось опис Запоїн із Чернігівщини:

Тут запоїни відбувалися день чи два після заручин. Батько й мати молодій та чоловік 5-10 рідні йшли до молодого. Мати зав'язувала в хустку дві паляниці і несла їх до матері молодого, якій і віддавала їх просто в хустці. Та перше клала їх на стіл, а потім брала їх знову і, помахавши ними тричі над столом, проголосувала: «Як цей хліб святий чесний і величний, дай Боже, щоб і наші діти були чесні, величні, благополучні і многолітні, щоб були між попами, поміж князями і поміж такими людьми, як і ми (себто, щоб були рівнею між усіма)». Після того мати молодого вив'язувала паляниці з хустки і клала їх на стіл, а до своєї хустки ув'язувала дві свої паляниці, клала туди ж хустку і матері молодій і віддавала їй, величаючи вже мати молодій своєю свахою. Після того починалося частування від молодого своїх будучих тестя й тещі. Тим часом як у хаті йшли далі запоїни, молодий в супроводі старшого боярина йшов до молодій, де збиралися дівчата та парубки «вітати» молодого. А той приносив із собою чим похачувати — горілку, паляницю, сало. Молода ж пекла млинці. (Мат. у. е. НТШ. III, 76-78).

ЗАПОЇНИ ДІВОЦЬКІ — див. ДІВИЧ-ВЕЧІР.

ЗАПОЛОЧ — кольорові бавовняні нитки для вишивання. У першій половині XVIII в. привозили заполоч в Україну зі Сходу через Крим.

ЗАПОРІЖЖЯ — острови на долішньому Дніпрі, нижче порогів, осідок СІЧІ (див.).

ЗАПОРОЖЦІ — козакі Запорізької Січі, промисловці - вояки, славні своєю відвагою й лицарскістю. Р. Млиновецький в «Історії українського народу» (Мюнхен, 1953) писав: «Не треба уявляти запорожців «бідолатами, що втікли з-під панської корми», бо від заснування Січі Запорізької і до її останніх днів брали діяльну участь в її чинах та її життю всі верстви українського народу, в тому числі й українська аристократія та шляхта. Числово, звичайно, кожний нарід має менше аристократів і шляхти, ніж людей іншого стану, але зате вони, завдяки своїй освіті та якостям, вбивалися на керуючі становища. Так було і в цьому випадку. Відомі такі імена запорожців, зі згадуваних вищих верств: князь Дмитро Байда-Вишневецький, князь Богдан Ружинський, князі Михайло і Кирик Ружинські. Осташ Дашкевич, Самійло Зборовський, Чорнинський, Чаповицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кремпецький, Підвисоцький, Микошинський, Байбуза, Нечковський, Конашевич - Сагайдачний, Оліфир Голуб, Тирський, Сулима, Кулага - Петражицький, Кальни-

шевський та багато - багато інших. Ми тут подали прізвиська майже самих запорізьких кошових, а скільки було серед запорожців шляхти, якої імен не знаємо, бо були звичайними запорожцями?» (ст. 116-17).

У народніх піснях назва запорожця прибирає спеціально хвального характеру і супроводиться епітетом «славний», що відбилося між іншим і в весільних величальних піснях, де весільних бояр називають «запорожцями». Фігурують запорожці в них і як «свати»:

А туди ішло сімсот молодців,
Сімсот молодців, усі запорожців;
— «Красная панно, перевези нас..»

Проте, український гумор і тут уніс свою насмішкувату ноту, приточивши назву «запорожців» усім тим чужим людям, що, при роздачі короваю, залишалися за порогом хати:

Ой, ви славні запорожці, не лякайтеся,
За пороги, за високі не ховайтеся.
Просимо вас до хати
Короваєм дарувати...

«На самім останку дають коровай на запорожця... А як нема запорожців, то староста виходить за поріг і бере той коровай, котрий полагается запорожцям...» (Б. Грінченко «Етн. Мат.» III, 521).

ЗАПОРІЗЬКІ ВОЛЬНОСТІ — землі запорізьких козаків. Межі їх не були усталені, але, загалом кажучи, тяглися вони від устя р. Тясмину до Чорного Лісу, річкою Віссю до Синюхи, Синюхою й півд. Богом до Лиману, відсіля до впаду р. Кам'янки в Дніпро, здовж Дніпра до р. Конки й Конкою аж до верхів'я, далі степами через Токмак - Могилу, а з Берди Озівським морем до устя Кальміусу, відсіля на Кривий Торець, за ліси за Донцем до устя Береки, потім Ореллю до Дніпра.

ЗАПРОСИНИ НА ВЕСІЛЛЯ — передвесільний звичай. Після виготовлення вінків та гильця (див. ВІНКОПЛЕТИНИ) молода з дружками йшла на село запрошувати на весілля, а хор просив на це в батьків благословення. Свахи співали:

Мати донечку в село виправляє:
Іди, донечко, в щасливу годиночку,
Проси, донечко, найменшу дитиночку.

Староста, спросивши благословення для молодої, співав, творячи їй чарівне коло охорони:

Марусю мати родила,
Місяцем обгородила,
Сонечком підперезала,
На село виряжала...

Виходячи з дружками з дому, молода мусіла конче йти в напрямку сонця, хоч потім могла й змінити напрямок. Ідучи вулицями, дівчата співали відповідних пісень, в яких з'ясовується ціль їх подорожі. Насамперед вони йшли до священика та до дідича (поміщика) і дару-

вали хліб спеціальної форми, оздоблений червоними стрічками та ягодами калини. Хведір Вовк робить здогад, що в тому дарункові священикові та дідичеві зберігся спогад про деякі права, що колись належали жерцєві та панові і були заступлені, ніби за кн. Ольги, викупом грішми, але фактично існували ще дуже довго. У деяких місцевостях, напр., крім хліба, курки та вишиваної хустки та ще платні за вінчання, молоді мусіли працювати на священика, кожний три дні. Цей звичай міг бути занесений з Візантії, а може й з Зах. Європи, за панування поляків в Україні («Студії».. 239).

Одночасно молодий теж ходив у селі в супроводі своїх товаришів та рідні, і він від себе запрошував на весілля. Але його похід не мав тої врочистости, що в молодої, і не мав кору. Траплялося, що молода зо своїм товариством зустрічалася на вулиці з молодим та його почотом, — тоді молоді підходили й цілувалися. Коли того самого дня траплялося кілька весіль, і коли зустрічалися дві молоді, вони робили те саме: вітали одна одну й цілувалися. Навіть при зустрічі молодого та молодої з різних пар дотримувано в старину цього звичаю.

Таким чином обходили все село. По малих селах звичайно не минали ні одної хати. Молода пристроєна в зелений вінок, з-під якого розсипалося по розчісаному волоссю багато різнобарвних стрічок, одягнена по святочному, входячи до чужої хати, низько вклонялася кожному присутньому в хаті, не виключаючи й малих дітей. Іноді вона вклонялася аж у ноги тому, кого вітала. Потім передавала голові родині весільну шишку і промовляла: «Просили тато й мама, і я прошу, щоб були ласкаві прийти на весілля» (Етн. Зб. НТШ. XI, ст. 173).

За часів Бопляна, запрошувати ходили не молода та молодий, але дружби, які, на знак свого завдання, мали в руках палицю (Вовк «Студії».. 240)'

Те саме знаходимо ми й до недавніх часів на Буковині: «У суботу, чи в середу, дружби ходять по хатах запрошувати на весілля; при цьому в одного з них повинен бути колач, прив'язаний ширинкою до руки, а у другого палиця, перев'язана ширинкою». (Зап. Ю. З. Отд. 1872, II, 475).

Перед виходом молодої з тої хати, де вона запрошувала, їй давали дарунки — звичайно урізки полотна, рушники, курку, чи хліб, — це все збирали дружки, що з нею ходили. До того додавали молодій ще й трохи дрібних грошей — «щоб мала на підківки до своїх чобітків». Коли в родині була дівчина, її запрошували до кортежу, і таким чином похід ставав усе численнішим.

Обійшовши всі хати і запросивши, кого було треба, молода верталася додому, все в супроводі дружок. У хаті ж, чекаючи на неї, лаштували ПОСАД, себто почесне місце, на

якому мала молода сидіти (Хв. Вовк «Студії»... 239-40).

ЗАПРЯГАННЯ ЖІНОК — дуже поширений в Україні образ чужинецького гнету. Першу вістку цього роду ми маємо в літописі, де оповідається про обрив, що напали на дулібів: де траплялася потреба обривові їхати кудись, запрягав він до воза, замість коня, або вола, чотири-п'ять жінок дулібських і примушував себе везти. «Це запрягання жінок до воза, — писав із цього приводу Костомарів, — належить до низки звичайних наших народних уявлень, які, як створені народньою уявою, можуть прикладатися до будьяких часів і народів. Зустрічаємо його і в спогадах українського народу про гнет польських панів та жидів. І тут на першому плані стоїть оповідання, що, замість коней та волів, запрягали жінок та дівчат та ще й поганяли бичами, сплетеними з їх волосся. Так у Літописі Величка вміщено універсал Острияниці, — мабуть підроблений, — в якому оповідається, що поляки запрягали жінок у плуги й орали ними лід, а жиди підганяли бичами...» (Твори V, 303-304).

М. Грушевський називає оповідання про запрягання жінок під Польщею «фантастичними подробицями» (Іст. У.-Руси, VIII, 440).

ЗАПРЯДУВАННЯ ДОРОГИ — забобонне вірування, що «коли стрілець рибак вибрався на ловлю, тоді в його хаті не сміє жінка пряхти, бо запряде йому дорогу», — себто, перешкодить йому в його праці. (Мат. у. е. НТШ, II, 239).

ЗАПУСТИ, ЗАГОВІНИ — останній бенкет перед постом: «Латин прибрався мов на запуст...» («Енеїда» Котляревського, IV, 24). «У запусти тягаються з чотири дні їдять і п'ють: той господар просить до себе, той до себе...» (Етн. Зб. НТШ. V, 92).

ЗАРАЗА — мікроби, що, переходячи з хворого організму на здоровий, викликають у ньому хворобу: «Паршива вівця все стадо заразить».

Французький соціолог Густав Ле Бон писав: «У натовпі ідеї, почуття, емоції, вірування так само заразливі, як мікроби.. Заразливність емоцій робить зрозумілою раптовість паніки... наслідування (імітування), якому надається стільки значення в суспільних явищах, це властиво наслідок психічної зарази...» («Психологія натовпів» ст. 105 - 107).

На жаль, і психічна зараза діє головню в напрямку від'ємному, і тим то й небезпечні натовпи, що в них легко беруть гору злі почування, що часто виливаються в акти, на які величезна більшість учасників, коли б вони були поза натовпом, ніколи б не погодилися. Заразливі почуття, розум, на жаль, зовсім не заразливий...

ЗАРОЗУМІЛІСТЬ — переоцінювання власної вартости, надмірне перебільшування своєї ваги в світі і своїх здатностей. Відомий приклад зарозумілости — жаба, що хотіла зробитися завбільшки в вола, дмулася, дмулася, аж поки не лопнула.

Зарозуміла людина, як писав італійський фізіолог Монтегацца, завжди має в руках театральний бінокль і, коли думає про себе, тримає бінокль зверненим до себе. І тому його образ збільшується в його очах в тисячку разів, коли ж думає про інших, звертає бінокль до них об'єктивом, і тому бачить їх поменшеними в тисячку разів. Зарозуміла людина не має відчуття пропорцій і тому часто викликає насміх у людей, бо витворює поряд дійсно великого його потворну карикатуру.

Італійський філософ Орестано писав у своїх «Думках». «Не завжди траплялося мені констатувати покарання злочинців у цьому нашому світі. Навпаки! Такий стан речей завважено з давніх часів, і св. Августин намагався дати метафізичне пояснення. Але одну річ я завжди й невідмінно бачив покараною — зарозумілість. Очевидячки, існує різна гра суспільних сил у цих двох випадках: досить широка байдужість та терпимість у відношенні до злочинства і загальна ворожість в відношенні до зарозумілости. І дійсно, з огляду на те, що в цьому світі все більш-менш між собою пов'язане, події розвиваються, очевидно, так, що злочинець знаходить у трудну хвилину допомогу або в добрих людей, які йому прощають, або серед інших злочинців, що дотримуються правил своєрідної солідарности, — але зарозуміла людина ніде й ніколи не знаходить собі співчуття...»

Свого часу в «Нашому Прапорі» ще в довоєнній Галичині було видруковано статтю «Проти зарозумілости». В ній між іншим було сказано: «Коли десь у громаді не видно ніякого поступу в культурно - освітній праці, то причиною застою, а то й занепаду є те, що там людям здається, що вони вже все знають. Вони в своїй зарозумілості кажуть, що нам нічого не треба; не потрібно, що б нас хтось учив, ми маємо свій власний розум, нас ніхто не переконає і т. д. Вони на відчит, чи на реферат, не приходять, книжок і газет не читають, бо вони нікому не вірять... Через те по наших селах і містечках витворився тип людей, що, наче кертиці, підточують усяку громадську роботу...»

Т. Шевченко не зносив зарозумілости і не раз виступав проти неї дуже гостро:

Якби ви вчилися так, як треба,

То й мудрість би була своя.

А то залізете на небо:

І ми — не ми, і я — не я,

І все те бачив, все те знаю,

Нема ні пекла, ані раю,

Немає й Бога, тільки я,

Та кучий німець вузловатий,

А більш нікого...

Це він так — про «землячків», що, «просвітившись» по різних Москвах і Петербургах, а то й по Парижах та Берлінах, виявляли свою зарозумілість щодо рідного, українського.

Але бачив він і інший рід зарозумілих землячків, що, не творячи нічого позитивного в сучасному, хвалилися колишньою славою нашої Батьківщини:

Чого ж ви чванитеся — ви.

Сини сердешної України?

Що добре ходите в ярмі,

Ще краще, як діди ходили?

Не чваньтеся: з вас деругь ремінь,

А з їх бувало, й лій точили!..

Українські народні приповідки теж виявляють велику нехоть до зарозумілих людей: «Він гадає, що нема понад нього — та понад попову свиню...» «Він гадає, що Бога за ноги вхопив...» «Гадає, що всі розуми поїв» (Ів. Франко, «Прип.» II, 304).

ЗАРУБИНИ ХАТИ — див. ЗАКЛАДИНИ.

«В тій хаті, бачу, на сварню зарубано» (Іван Франко «Прип.» III, 253). Маємо тут вислів вірування, що при закладах хати майстер може «зарубати» на добро або на нещастя.

ЗАРУЧИНИ — передвесільний акт, яким офіційно стверджується наслідок **СВАТАННЯ**. Починаються заручини зовсім так, як і сватання. І Л. Білецький уважав навіть, що «заручини» — приблизне повторення сватання» (Іст. у. л. I, 130), хоч це не зовсім вірно. Молодий приходить на заручини в товаристві не тільки самих старостів, як на сватанні, але з усією своєю ріднею та з усіма гостями, яких закликав. Жіночий персонал приймає назву свах, або свашок, і творить хор із боку молодого.

Так само, як і на сватанні, молодого та його товариство спочатку не пускають до хати, коли ж впускають, то старости виголошують ті самі промови, що й на сватанні, про мисливців та куніцю і т. д. і провадять переговори. По доконанні угоди старший з старостів виймав пляшку горілки й пив до батька молодого, той до матері й до доньки, примовляючи: «На щастя, на здоров'я!» Дівчина ж пила до парубка, кажучи: «Дай тобі, Боже, здоров'я». А той, виливши, звертав чарку дівчині, і та знову пила до матері молодого, до батька, а той до старостів, примовляючи один одному «Дай, Боже, здоров'я!» на що ті, до кого пилося, відповідали: «Пийте здорові!» (Мат. у. е. НТШ. V, 13).

Після могорича дівчина перев'язувала старшого старосту рушником через груди навхрест і вішала йому сиріний колач на груди на рушнику. Мати подавала рушники старостам і ті перев'язували так само молодих. (там же). Мати дівчини обсипувала молодих пшеницею і білою вовною і подавала їм пугар із

медом. Молоді брали пугар обоє разом лівими руками і мачали враз свої мізинці в мед, а потім давали один одному облизати мед із пальців, а потім і всім присутнім у хаті. Старший староста, облизавши палець, приповідав до молодих: «Я вас благословляю так, аби вас ніхто не міг розщепити, як не розщепити бджолу від меду. Дивіться, вас ніхто не силував, — як з того буде кошт, то поповчіть: покрий тото з вас, котре не схоче побратись». По тих словах брав староста пугар від молодих, а ті, на знак згоди, подавали собі праві руки, які староста перетинав хлібом (там же).

Оце й були власне **ЗАРУЧИНИ**.

Від того часу батьки й матері кликали один одного сватами та свахами.

Розцілувавшись, на знак, що між ними нема ніякого гніву, всі сідали за стіл, пили, їли й співали (див. далі **БЛАГОСЛОВЕННЯ**, **ПОСАД**).

Свати, пов'язані рушниками, а часом і дехто з родичів, платили викупне: ставили горілку та робили молодій і батькам її подарунки, але не дуже цінні (Хв. Вовк, «Студії...» 231).

Іноді молода не бувала присутня, як з'являвся молодий. Тоді один із родичів молодого, вдягнувши вивернутого кожуха і взявши в руку довгу палицю, удавав ніби сідає на коня, а потім, узявши за руку одну з присутніх дівчат, підводив її до молодого, питаючи його, чи це не та, що її хоче взяти. Діставши заперечну відповідь, показував другу і т. д., аж поки не приводили молоду (там же).

На Бойківщині староста молодого оповідав казку про те, як вони загубили квітку, подібну до тої, що він тримав у руці (він показував паперову квітку), та питався, чи немає тут такої квітки. Вводили стару бабу, звичайно куховарку, з великим безміном і віником у руках: на голові в неї був солом'яний вінок, оздоблений полотном, що спадало до плеч, в зубах вона тримала люльку. Староста молодого запитував, чи це не та загублена квітка. Староста молодого ніби порівнював її зі своєю квіткою і давав відмовну відповідь. Тоді йому показували молоду дівчину. Староста відповідав, що ця йому теж подобається, але все-таки ця — не та. Тоді приводили молоду, яка мала в руках вінок, загорнутий в хустку. Молодий їй низько вклонявся, і вона клала йому на голову вінок поверх шапки: з усіх присутніх тільки молодий залишався в шапці. Тоді старости наказували молодим тричі поцілуватися. Після цього молода двічі махала вишиваною хусткою, а за третім разом прив'язувала її до пояса (там же, ст. 231-32). Після цього відбувалося **БЛАГОСЛОВЕННЯ**, а після благословення вели молодих за хустку на **ПОСАД**. Розпочиналися бенкет і танці. Після танців знову сідали за стіл, обмінювалися дарунками і співали. Молодий просив батьків дівчини в най-

ближчу неділю до себе на **ОГЛЯДИНИ** — обдивитися його господарство і ближче познайомитися з його батьками, якщо перше ближче не зналися. Якщо після оглядин батьки дівчини не заходили до хати, то справа падала: їм вертали рушники і хліб. Якже заходили, то знову йшло частування (К. Ст. 1896, XI 240-42).

ЗАСІВ — важливий акт початку хліборобського року. Від його успіху залежить матеріальний стан життя людини. Тому і засів, і оранка, що його випереджувала, супроводжувалися молитвою, жертвою, замовляннями та очищенням. Вже під час проорювання першої борозни, по полю розкидали яйця й хліб, або й клали їх у борозну. Цю жертву яйцем виконували й під час першого засіву. Звичайно брали для цього великодні крашанки. Як останки жертви сівач брав пригорщу насіння й кидав або через плече, або просто, заплющивши очі, щоб не бачити, куди летить насіння.

Дуже поширений був звичай справляти перед сівбою обід із горілкою, після якого старший в родині починав із відповідною молитвою — щоб Бог уродив усього подостатком — починав сіяти, розсіваючи разом із насінням яйця й хліб. Такий самий обід, або вечерю, справляли сіячам і після закінчення сівби. У всіх цих обрядах головну роль відіграв сівач — його особу оточували особливою обрядовістю. Запорука щастя, себто урожаю, спочивала на його особі. Через те винести в поле насіння доручали найщасливішій людині. Перед засівом сіяч з'їдав проскурку, що залишалася з Благівіщення. Клали проскурку і до торби, з якої висівали насіння. (Л. Білецький «Іст. у. л.» I, 76).

ЗАСІВАННЯ — новорічний обряд народньої магії. Малі хлопці, звичайно до 12 років життя. «засівали збіжжя», ходячи на **Новий Рік** із хати до хати і засіваючи «з рукавиці». Кожний селянський хлопець іще задовго до Нового Року мріяв про те, як він ходитиме по хатах й примовлятиме: «Роди, Боже, жито-пшеницю, всяку пашницю на щастя, на здоров'я! Будьте здорові з Новим Роком!» розкидаючи по найдальших кутках хати пшеницю, жито, горох, квасолю. Перед засіванням, що відбувалося звичайно дуже рано вранці, діти співали засівальну пісню:

Ходить Ілля на Василя,

Носить пугу житяную.

Де замахне, жито росте,

Жито, пшениця і всяка пашниця.

Посівальників просили сідати, — щоб усе добре сідало: кури, гуси, качки, рої і — старости!» За ними ходила й перебрана воза — з вухами зробленими з колосків» (Мат. у. е. НТШ, XVIII, 149. М. Груш. «Іст. у. л.» I, 165).

Засівання — символізувало справжнє сіяння всякого добра, а головне врожай на хліб та на худобу.

ЗАСІК, ЗАСІКА — переділ в коморі на мuku та на збіжжя. В князівській Україні називався — сусік. (Груш. «Іст. У.-Руси», I, 254), «Засіли в законах, як миші в засіці» (Квітка).

ЗАСІКИ — давній спосіб укріплювати проходи, особливо в горах, стосами зрубаних дерев, зложених поперек дороги, гил'яками назовні до ворога. Уславилось було засіками в обороні проти ворогів, і то ще до приходу мадярів, наше Закарпаття, і, за свідченням італійця Гамберіні 1584 р., українські козаки чинили спротив навалі татар засіками з повалених дерев. У «Науковому Бюлетені УТГІ» проф. Б. Іваницький писав:

«Запорозька Січ довго і міцно трималася серед степових небезпек тільки завдяки лісистій місцевості. Саме слово «січ» вказує на характерну рису оборонних засобів Запорозької фортеці — роблення лісових засік (завалів). Дуже важним притулком і місцем схованки був і величезний ліс нижче острова Хортиці понад лівим узбережжям Дніпра — так званий Великий Луг. Тут запорожці знаходили собі добру схованку від поляків, турків, татар, а також і москалів».

ЗАСЛІНКА — дошка, звичайно залізна, що затулює челюсті кухонної печі. На Лохвищині (с. Андріянівка) казали, що в тому селі «день Хрещення проходить, як і звичайний день свят, а вже на другий день, себто, на Хрестителя, у **ЗАСЛІНКУ ЦІЛУВАТИ** пора: це значить, щоб із ігрищем уже попрощатися, бо, як відомо, то вже й святкам приходить кінець на тім дні..» (Мат. у. е. НТШ, XXIII, 166)

У тому ж записі читаємо далі: «Поцілувавши заслінку, себто попрощавшись із грищем дівки зарані в той і останній день розходяться по хатах, і в той вечір парубки їх не проводять (там же ст. 167).

Цього виразу — «поцілувати заслінку» не треба брати буквально, але нема сумніву, що за ним переховується якийсь давній звичай, якого ми тепер — за браком інших вказівок — не можемо належно витлумачити.

ЗАСЛУГА — моральна, а то й матеріальна нагорода за корисну працю: «Мари вкриті червоною китайкою — заслугою козацькою» (Куліш). «Бог правдивий всіх нас діла знає, як хто заслужив, так заплату дає» (Чубинський V, 450).

У давньому поганському світі всяка фізична, чи інтелектуальна прикмета, що могла бути корисною суспільству, підносила її вартість, вважалася її заслугою: улюбленець бо-

гів народжувався сильним і здоровим, йому товаришував всякий успіх, що викликав захоплення й пошану. Людина хворовита та ще й — не дай Бог! — народжена калікою не заслуговувала жадної уваги й прихильності. Ісус Христос натомість підкреслив необхідність виміряти заслугу не успіхом, а його моральною вартістю, тим наміром, що його супроводив: для Нього була важлива не кількість, а якість здобутого. У притчі про виноградаря робітники працюють у різні години дня і роблять отже іншу працю, але одержують однакову винагороду. Бідна жінка жертвує копійку, а фарисей — цілий скарб, але Ісус вище цінить ту останню копійку бідної жінки, ніж увесь скарб фарисея. Слуга, що одержав від господаря два таланти, а повернув чотири, заслужився так само, як той, що, одержавши п'ять, віддав десять, натомість заслуговує тільки на догану той, що, одержавши таланти, віддав їх незбільшеними, себто виявляє брак ретельності й ініціативи, нехить до більшого зусилля.

Моральна заслуга відрізняється тим від матеріальної винагороди, що вона приходить сама собою, вона ніколи не сміє бути предметом якогось торгу, її мовчки, хоча й не без опозиції різних нікчемних зависників, визнається. Накопичування заслуг — це шлях до СЛАВИ. Шлях же до слави завжди вкритий тернами заздросів. Саме тому Хозе Інґенієрос писав («Моральні сили» ст. 83), що «мірою заслуги може служити спротив, який вона викликає. Кожне ствердження якоїсь особистості обурює всякі нікчемності...». Наш же Ів. Франко попереджав:

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
Що задля них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає...

ЗАСОБИ — все те, що вживається, щоб досягнути якусь ціль. На жаль, у нашій життєвій практиці ми не раз помічаємо, що часто засоби самі перетворюються в ціль. Це буває, коли організація, створена для якоїсь вищої цілі, наприклад, для допомоги визволенню батьківщини, перетворюється в самоціль, і її управа інтереси тої організації ставить понад загально - національні інтереси. М. Іванейко писав у ЛНВіснику (1926. XII, 353):

«Спочатку немила робота в тільки засобом для якоїсь мети — інакше ніхто не брався б за неї, але потім вона сама стає метою. Це часте явище переміни неприємного засобу в прийнятну мету назвав В. Вундт гетерогонією мети, і ним пробують в'яснити виникнення всякого мистецтва. Ходьба, зразу біологічно потрібна, перетворюється згодом у забаву, стає пристрастю в спорті, в танку; розмова переходить у спів, поезію; зір, слух, зразу тільки засоби в службі для збереження життя, стають самоціллю в малярстві, в музиці. Так само збереження в пам'яті перших досвідів, перших

пізнань... в біологічною конечністю. Через довговікову виправу виробляється пристрасть пізнання, — і людина досвіди, пізнання без огляду на їх біологічну корисність, плете в наукову сітку понять щораз тіснішими очками, тільки для заспокоєння тої пристрасти, виробленої на протязі розвитку довгих поколінь людства і індивідуально...»

Дуже небезпечно підмінюється ціль на засоби в сучасних соціалістичних та комуністичній доктринах. У них не знайти нічого про ціль життя — її заступили засоби до життя. Про це писав Н. Бердяєв в своєму «Новому Середньовіччі»: «Якщо соціалізм набрав стільки ваги в нашій добі, то це сталося тому, що цілі людського життя затемнилися і остаточно були заступлені засобами до життя...» (ст. 272).

Бо ж ясно, що більш чи менш справедливий розподіл економічних засобів до життя ніяк не повинен і не сміє зробитися ціллю життя, що полягає в духовому вдосконаленні людини, в сповненні призначеного йому від Бога завдання — підготувати себе до Царства Божого.

Проте, поза цією найвищою ціллю життя можуть бути інші — менші — але все ж ідеально високі цілі життя, як от визволення поневоленої Батьківщини, тощо. І в зв'язку з цим вже здавна виникло питання, якими засобами має користатися людина для досягнення тих менших, але все ж ідеально - високих цілей. Виникло питання, чи для досягнення високих цілей можна користуватися не надто високими, неморальними засобами. Практично, спеціально в політиці, люди для досягнення своїх навіть і не надто високих цілей, мало спинялися над моральністю тих чи інших засобів. Проте, бракувало теоретичного обґрунтування для виправдання всяких злочинів, що повнілися, на жаль, навіть у лоні християнської Церкви, в ім'я ніби тріумфу Христового вчення. Це теоретичне обґрунтування дали єзуїти, яким належить славнозвісний вираз, що «ціль виправдує засоби». (Див. ЄЗУІТИ). Ця теорія знайшла своє страшне застосування не тільки в злочинах ІНКВІЗИЦІ, що нищила вогнем і мечем еретиків «для більшої слави Бога», але й в сучасних нам недавньому гітлеризмі та в московському комунізмі. Гітлер писав: у своєму творі «Моя боротьба»:

«Політика це ніщо інше, і не може бути нічим іншим, як тільки пізнання життєвих інтересів нації і практичне досягнення їх у життєвій боротьбі при допомозі всяких засобів...»

Пізніше ми всі довідалися, в чому полягали ті «всякі засоби» — тут було й винищення мільйонів жидів і мільйонів українців, перероблювання їхніх трупів на мило, виморювання політичних супротивників по концентраціях, масовий визиск чужонаціонального населення на примусових роботах, брехлива пропаганда, масова ненависть, і всякі інші такі

гів народжувався сильним і здоровим, йому товаришував всякий успіх, що викликав захоплення й пошану. Людина хворовита та ще й — не дай Бог! — народжена калікою не заслуговувала жадної уваги й прихильності. Ісус Христос натомість підкреслив необхідність виміряти заслугу не успіхом, а його моральною вартістю, тим наміром, що його супроводив: для Нього була важлива не кількість, а якість здобутого. У притчі про виноградаря робітники працюють у різні години дня і роблять отже іншу працю, але одержують однакову винагороду. Бідна жінка жертвує копійку, а фарисей — цілий скарб, але Ісус вище цінить ту останню копійку бідної жінки, ніж увесь скарб фарисея. Слуга, що одержав від господаря два таланти, а повернув чотири, заслужився так само, як той, що, одержавши п'ять, віддає десять, натомість заслуговує тільки на догану той, що, одержавши таланти, віддає їх незбільшеними, себто виявляє брак ретельності й ініціативи, нехить до більшого зусилля.

Моральна заслуга відрізняється тим від матеріальної винагороди, що вона приходить сама собою, вона ніколи не сміє бути предметом якогось торгу, її мовчки, хоча й не без опозиції різних нікчемних зависників, визнається. Накопичування заслуг — це шлях до СЛАВИ. Шлях же до слави завжди вкритий тернами задрощів. Саме тому Хозе Інґенієрос писав («Моральні сили» ст. 83), що «мірою заслуги може служити спротив, який вона викликає. Кожне ствердження якоїсь особистості обурює всякі нікчемності...». Наш же Ів. Франко попереджав:

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
Що задля них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає...

ЗАСОБИ — все те, що вживається, щоб досягнути якусь ціль. На жаль, у нашій життєвій практиці ми не раз помічаємо, що часто засоби самі перетворюються в ціль. Це буває, коли організація, створена для якоїсь вищої цілі, наприклад, для допомоги визволенню батьківщини, перетворюється в самоціль, і її управа інтереси тої організації ставить понад загально-національні інтереси. М. Іванейко писав у ЛНВіснику (1926. XII, 353):

«Спочатку немила робота в тільки засобом для якоїсь мети — інакше ніхто не брався б за неї, але потім вона сама стає метою. Це часте явище переміни неприємного засобу в прийнятну мету назвав В. Вундт гетерогонією мети, і ним пробують в'яснити виникнення всякого мистецтва. Ходьба, зразу біологічно потрібна, перетворюється згодом у забаву, стає пристрастю в спорті, в танку; розмова переходить у спів, поезію; зір, слух, зразу тільки засоби в службі для збереження життя, стають самоціллю в малярстві, в музиці. Так само збереження в пам'яті перших досвідів, перших

пізнань... в біологічній конечності. Через довговікову виправу виробляється пристрасть пізнання, — і людина досвіди, пізнання без огляду на їх біологічну корисність, плете в наукову сітку понять щораз тіснішими очками, тільки для заспокоєння тої пристрасти, виробленої на протязі розвитку довгих поколінь людства і індивідуально...»

Дуже небезпечно підмінюється ціль на засоби в сучасних соціалістичних та комуністичній доктринах. У них не знайти нічого про ціль життя — її заступили засоби до життя. Про це писав Н. Бердяєв в своєму «Новому Середньовіччі»: «Якщо соціалізм набрав стільки ваги в нашій добі, то це сталося тому, що цілі людського життя затемнилися і остаточно були заступлені засобами до життя...» (ст. 272).

Бо ж ясно, що більш чи менш справедливий розподіл економічних засобів до життя ніяк не повинен і не сміє зробитися ціллю життя, що полягає в духовому вдосконаленні людини, в сповненні призначеного йому від Бога завдання — підготувати себе до Царства Божого.

Проте, поза цією найвищою ціллю життя можуть бути інші — менші — але все ж ідеально високі цілі життя, як от визволення поневоленої Батьківщини, тощо. І в зв'язку з цим вже здавна виникло питання, якими засобами має користатися людина для досягнення тих менших, але все ж ідеально-високих цілей. Виникло питання, чи для досягнення високих цілей можна користуватися не надто високими, неморальними засобами. Практично, спеціально в політиці, люди для досягнення своїх навіть і не надто високих цілей, мало спинялися над моральністю тих чи інших засобів. Проте, бракувало теоретичного обґрунтування для виправдання всяких злочинів, що повнілися, на жаль, навіть у лоні християнської Церкви, в ім'я ніби тріумфу Христового вчення. Це теоретичне обґрунтування дали єзуїти, яким належить славнозвісний вираз, що «ціль виправдує засоби». (Див. ЄЗУІТИ). Ця теорія знайшла своє страшне застосування не тільки в злочинах ІНКВІЗИЦІЇ, що нищила вогнем і мечем еретиків «для більшої слави Бога», але й в сучасних нам недавньому гітлеризмі та в московському комунізмі. Гітлер писав: у своєму творі «Моя боротьба»:

«Політика це ніщо інше, і не може бути нічим іншим, як тільки пізнання життєвих інтересів нації і практичне досягнення їх у життєвій боротьбі при допомозі всяких засобів...»

Пізніше ми всі довідалися, в чому полягали ті «всякі засоби» — тут було й винищення мільйонів жидів і мільйонів українців, перероблювання їхніх трупів на мило, виморювання політичних супротивників по концентраках, масовий визиск чужонаціонального населення на примусових роботах, брехлива пропаганда, масова ненависть, і всякі інші такі

«засоби», що мали служити одній тільки цілі — створенню «життєвого простору» для великої німецької нації «надлюдей».

І бачили ми також, які з того були наслідки, — для тої самої німецької нації і для того самого Гітлера. Та мільонів замучених людей назад ніхто не повернув.

Те саме гасло — «висока ціль виправдує всякі засоби» — присвічувало й московським більшовикам, коли вони задумали були створити «рай на землі», обравши місце для того «раю», на жаль, не тільки в своїй Московщині, а і в нашій Україні.

Для осягнення такої високої цілі всі засоби було проголошено дозволеними. І якщо Ленін був запротестував, коли в 1893 р. було зорганізовано поміч населенню, яке примирало з голоду на Волзі, бо, мовляв, «чим гірше, тим ліпше», що більше людей вмиратимуть від голоду, тим скорше буде революція проти «буржуазного ладу», то Сталін не завагався вже вжити й штучно зорганізований голод для винищення 6 мільйонів українських селян, які ставили спротив задуманій ним колективізації!

Паралельно з цим запроваджувалися й інші «засоби», скеровані в першу чергу на знищення християнської моралі, бо, вона затримувала, мовляв, розклад буржуазного суспільства та давала підставу для морального спротиву населення. Про ці засоби так писав Преображенський, вірний учень і послідовник Леніна, в своїй книзі «Норми класової моралі»:

«В боротьбі упокореної класи проти її ворогів брехня й піддурювання дуже часто виступають як найважливіша зброя. Вся конспіративна праця революційних організацій залежить від сплантованих властей Держави. Робітнича держава, оточена зо всіх боків ворожими капіталістичними державами, визнає брехню за дуже необхідну і корисну для її закордонної політики...»

І не тільки для закордонної!..

До чого довело населення більш, ніж шостої частини земної кулі, вживання й поширення злочинцями з Кремля таких засобів, всі ми добре знаємо. Із запануванням засади «ціль виправдує всякі засоби» і з паралельним заником християнської моралі, життя в ССРСР для всього населення, — навіть із самим привілегованими сляхами «брехні й піддурювання» включно — зробилося жалюгідним. Нема людини, яка б там почувала себе забезпеченою в найелементарніших людських правах. Величезну ж масу населення перетворено просто в безсловесних рабів, безжалісно висискуваних в ім'я обіцяного, але в найменшій мірі не здійсненого «раю»...

Засада «ціль виправдує засоби» виявила себе на практиці, в велетенській лабораторії, що її історія витворила для суспільних дослі-

дів в Німеччині, та в Совегах, не тільки не успішною, але й до того ж смертельно небезпечною для всього культурного світу, бо, розхитавши підмурівки християнської моралі, що без них не можлива ніяка культурна будова, виявила себе особливо згубною для найвищої цілі, за для якої ми існуємо на світі — задля збереження й вдосконалення свого людського образу, за для збереження й вдосконалення людського — а не худоб'ячого — життя на цій нашій трагічній землі.

Папа Пій XII, промовляючи 18. IV. 1852 до 1.400 членкинь Світової Федерації Католицьких Молодих Жінок, що відбували в Римі свій чотирирічний з'їзд, рішуче засудив засаду «ціль виправдує засоби», незалежно від того якими гарними намірами не користувалися б ті, що хотіли б ужити неморальних засобів: «Ми признаємо, — сказав він, — що Бог хоче насамперед і завжди добрих намірів, але їх не вистачає. Бог хоче також добрих діл. Не вільно робити зла, щоб осягнути добро (Павла до Рим. III 8)...»

ЗАСТАВА — найдалі в напрямку ворога виставлена військова сторожа: «А у Тендрові острові Семен Скалозуб із військом у заставі стояв...» («Ист. песни малор. нар. Антонов. и Драгом» I, 217).

ЗАСТАВНЕ ВОЛОДІННЯ — тимчасове володіння землею, що розвинулося на українських землях від короля Ягайла: король давав маєток у державу, забезпечуючи, що коли б цей маєток пізніше король, чи хтось інший відібрав, то його тимчасовому власникові була б повернена певна, в грамоті точно означена, сума. Пізніше головню в XVI ст., при тім часі давалася й гарантія від викупу на певний час — до смерті першого державця, або до смерті його дітей. Цей спосіб надавання земель мав ту вигоду, що давав урядові можливість якнайширшої контролю й втручання в шляхецьке землеволодіння. Коли якийсь державець чимсь не йшов на руку урядові, або коли його маєток був чомусь потрібний урядові, він міг зараз же той маєток відібрати, сплативши йому записану суму, або дозволивши іншій особі її сплатити...» (М. Груш. «Ист. У. Руси» V, ст. 81).

ЗАСТУП — прилад для копання землі. Символ смерті: «Лихого справить заступ та лопата». (Номис 3230). «Не розлучить ні отель, ні мати хіба розлучить заступ та лопата» (там же).

ЗАСТУПЛЕННЯ МАГІЯ — чарування над окремими приналежностями якоїсь людини чи тварини, що служить об'єктом чарування. Прикладом такої магії заступлення може бути відоме чарування над ляльками, що зас-

тупають людей, чи над волоссям та нігтями. (Див.).

ЗАСУХА — довга відсутність дощу. Наші селяни вірили, що засуху викликають відьми. У 1709 р. дворянку Яворську було взято на тортури за обвинуваченням, що вона затримала дощ. У 1711 р. таке ж обвинувачення було піднесено на Волині супроти кількох жінок. (К. Ст. 1883, III, 384). Люди вірили, що відьми викликають посуху тим, що забирають росу і ховають її в горшку до льоху. (Чубинський I. 20). У Рівному натомість казали, що посуха ніби від того, що відьми відвертають хмари. На Вороніжчині додавали, що відьми це роблять своїми фартухами. На Літинщині оповідали про відьмака, що розгоняв хмари (там же 205). Про людей, що ніби керують хмарами, див. **ГРАДІВНИК**.

На Херсонщині в с. Пересадовці, при кінці XIX ст. довгу засуху приписали чарівництву, прикликали трьох баб і наказали їм, щоб 17 червня обов'язково був дощ, а для початку і заохочення викупали їх в річці. Але 17 червня дощу таки не було. Тоді знову прикликали тих баб і почали їх просити, але ті впиралися, продали, мовляв дощ на Афонську гору. Натопи почав хвилюватися і загрожувати. Тоді баби полякалися і вказали місце, де була схована справжня сила чаклунства. Староста з понятими пішли до хати одної з баб і знайшли — замазані в пічному димоході 2 терпуги і один замок (Хар. Ведом. 1885, ч. 185).

ЗАТИРКЕВИЧ - КАРПИНСЬКА ГАННА (1856 — 1921) — одна з найвидатніших наших акторок, корифей українського театру. Грала вона в трупі Кропивницького. Дівоче прізвище — Ковтуненко.

ЗАТІРКА — мучна страва: дрібні кульки з м'яса, зварені в воді, або в молоці. **ДАТИ ЗАТІРКИ** — сильно побити: «Я тобі дам затірки! Попадешся ти в мої лещата!» («Основа», 1861, XI. Кухаренко, 20).

ЗАТЬМА СОНЦЯ — наслідок того, що місяць, проходячи між сонцем і землею закривав нам його. **ЗАТЬМА МІСЯЦЯ** — буває, коли тінь від землі вкриває місяць. Обидва ці явища в давнину викликували в забобонних людей великий страх, бо люди не вміли їх собі з'ясувати. В Україні давно колись вірили, що затьма тих двох світил буває від того, що їх «з'їдають» змії. У наших літописах під р. 1064, чи 1065, записано: «І сонце премінився, і не бисть світло, но аки місяць бисть, вгоже невігласи глаголють — снідаєму сущю». Або: «Бисть знаменіе на сонці; премінився сонце, і не бисть світло, но яки молодий місяць, о нем же неразумнії глаголють снідаєму бити от змія».

В «Слові о Полку Ігореві» оповідається, що коли Ігор, князь Новгороду Сіверського, виступив 1185 р. проти половців, були різні зловіщі знаки, якими природа ніби остерігала Ігоря: сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів. Див, темний дух нещастя почав кричати на верхах дерев. Але князь не злякався:

Лучше згинемо всі у поході,
Лучше зложимо голови в полі,
Ніж будем каратись в неволі.
Відіпнемо ж ми коні з припону
Й помчимось до синього Дону,
Щоб шоломом води там зачерти,
Або коп'є зломити й умерти.
(переспів Б. Лепкого).

На Грубешівщині ще недавно вірили, що при затьмі сонця місяць із ним бореться, а на Проскуровщині казали, що затьма походить від того, що сонце «хтять крилатії воввулави з'їсти». (Чуб. I, 13).

Перші вавилоняни зрозуміли справжні причини затьми сонця і місяця і навіть вміли їх наперед вираховувати, хоча щодо сонця їх розрахунки не завжди були точні. Від вавилонян наука про затьму сонця й місяця перейшла до греків, і пітагорейці, студіюючи форму тіні, що земля кидає під час затьми на місяць, зробили висновок, що земля кругла.

ЗАУШНИЦЯ — опух за вухом. Лікували заушницю замовляннями: «Кому чи трасцю одігнати, од заушниць чи пошептати, або і волос ізігнать» (Котл. «Енеїда», III, 16).

ЗАХІД СОНЦЯ — передвечірній час, що сповіщає близький прихід ночі, коли панує темрява і нечиста сила: «По заході сонця — дідьча година» Ів. Франко, «Прин.» II, 160). Тому «після заходу сонця навіть води, в якій купали дитину, не можна виливати на двір» (К. Ст. 1893, VII, 76-77). «По заході сонця не годиться виносити з хати сміття, бо й добро винесеться» (Франко, II, 160). «Не можна жати пшениці по заході сонця, бо буде снітий». (там же, III, 435). «Як зайде сонце, не можна вже свяченого їсти, бо можна дістати від того сліпоту». (З Дрогобиччини, Мат. у. етн. НТШ. XVIII, 17). На Харківщині казали, що вагітній жінці не можна купатися по заході сонця, — був би викидиш (К. Ст. 1889, X, 24-31).

ЗАХРИСТІЯ — кімната біля вівтаря в латинських і греко-католицьких церквах, де переховується одежа та інші церковні речі.

ЗАЦНІ ЛЮДИ — чесні люди. У такому розумінні вживається цей термін в різних актах України в XVII - XVIII ст. (Слабченко, «Полк...» ст. 303).

ЗАЧАТТЯ ЧУДЕСНЕ — частий казковий мотив про неприродне зародження людини. Хо-

ча тепер усім відомо, що для зачаття людини конче потрібно мужеського сімени, чи «повкладу», в казках досі надibuємо погляд про можливість цілком інакшого зародження людини. Відома в нас казка про Покотигорошка, що його мати зачала від горошини. Деякі герої зачинаються від риби, як Сучченко та його товариші (Чуб. II, 252-56, Максимович I, 516-17). Деколи знаходимо зачаття від попелу. Таким чудесно зачатим від попелу героєм був певно Попелюх (Драгоманов «Малор. нар. пред.» 216). Ім'я Попелюха носить іноді й казковий Семен Палій, про зачаття якого оповідалося: «Раз виорав чоловік людську голову і приніс її додому, щоб поховати. Та жінка, поглянувши на неї сказала: «—Ця голова на своєму віку багато хліба переїла...» — «І буде ще їсти!» — одказала голова. Чоловік злякався та й спалив голову, попіл з неї, приніс, Бог зна для чого, додому. Там його лизнула, замість соли, донька господаря та й заваготніла нашим лицарем.

Дуже подібне здibuємо ми в сербській легенді про заснування Царгороду (Драг. III, 186 - 87), і в персько - турецькій казці «про голову, від якої згинуло 80 чоловіка» (Мих. Драг. «Політ пісні.» I, в. II, 40).

В одному українському оповіданні дівчина, вертаючись із поля, побачила дві ступні, повні води, і, напившись із них, заваготніла; це були ступні Божі (Афанасьєв «Казки» I, 689). Подібні казки й оповідання відомі й в усіх інших народів і походять вони з дуже давніх часів. Тільки 1899 р. вчений світ дізнався, що в осередку Австралії живуть народці, які досі не знають який натуральний зв'язок існує між статевим актом і народженням людини. Вже тоді німецький юрисконсульт Ляйст в праці присвяченій походженню права, висловив гадку, що були часи, коли люди не знали як вони зачинаються. В 1896 р. Гартланд, цілком незалежно від Ляйста, прийшов до такого ж висновку. Вражений місцем, що його займають в традиціях усіх народів міти про чудесні зачаття й народження, він вирішив, що ці міти були пережитками того стану, в якому роля батька щодо запліднення була невідома. У 1889 р. Спенсер і Гіллен видрукували праці про вищезгадані австралійські народці, а потім Рот та німецький місіонер Стреглов підтвердили спостереження Спенсера та Гіллена. Зрештою, коли прийняти під увагу, що між актом запліднення і актом народження проходить у середньому 9 місяців, і що австралійці не мають свійської худоби, спостереження над життям якої могли б підказати деякі думки, то цей факт не видається таким неймовірним, яким він видавався спершу. Стреглов доповнив в деяких важливих пунктах відомості Спенсера й Гіллена, і йому ми завдячуємо термін «РАТАПА», яким австралійці називають ембріони,

еманації душ предків, що входять в тіла жінок, щоб народитися до нового життя.

Ратапа перебуває в якійсь скелі, чи в дереві, в воді. Вони непомітні людському оку, — тільки чаклуни та старі люди завважують їх, як вони перелітають із дерева до дерева — потріскування галузов та якийсь таємничий шелест зраджує їх присутність. Але, коли ратапа входить у жінку, вона ніколи цього не помічає. Дуже поширене вірування, що ратапа входять, користуючись протягом вітру. (див. ВІТЕР).

ЗАЧІСКА — спосіб укладання волосся на голові. В Україні наші люди все зачісувалися «вгору» та «просто», — зачісувати волосся з проділом посередині українці не любили: це чисто московський звичай, і П. Чубинський, відмічав, що в його часи (60-ті роки XIX ст.) в Україні зачісувалися набів із проділом посередині тільки ті дядьки, що потерлися були у панських передпокоях і вважали себе «образованими».

Перед останньою війною парубки та чоловіки в Україні підстригали своє волосся на чотири способи: «У кружок» — рівно навкруги голови. Так приблизно стриглися колись козаки «під макітру» (див. МАКІТРА). Так підстригалися старші віком селяни на Чернігівщині.

На Полтавщині, Київщині та Херсонщині старі люди підстригалися «під скопку»: над бровами волосся зрізується майже горизонтально, а на скронях та на потилиці залишається довшим.

У цих же місцевостях був поширений звичай стригтися і «до закаблука», — над чолом залишали волосся довші, а на потилиці коротше. Молоді чоловіки та парубки по всій Україні і тепер підстригаються «під польку» — довге волосся з підстриженою та підголоною потилицею. (Ол. Іванович в «У. Думці», Лондон. 12. XI. 1953). (див. ОСЕЛЕДЕЦЬ, ЧУПРИНА).

Про довжину волосся всі етнографи повідомляють однаково: найкоротше волосся носять степовики (Херсонщина, Таврія та Чорномор'я), найдовше — бойки в середніх Карпатах, у яких волосся спадає пасмами на плечі. Таке довге волосся носили колись давні слов'яни (там же).

ЗАШМОРГ — затування петлі. **ЗАШМОРГОМ ДИВИТИСЯ** — дивитися неприємно вороже В «Енеїді» Котляревського: «І ко- зашморгом дививсь» (VI. 63).

ЗАЯЦЬ — гризун із довгими вухами, короткими передніми і довгими задніми ногами та дуже коротким хвостом. Любить об'їдати кору молодих дерев і тим завдає великої шкоди

Заяць постійно рухає носом і ротом, і це дало привід (помилково) думати, що заяць —

ремигає, і в Біблії, зайця було вміщено в листу тих тварин, що їх жидам не можна їсти, бо, хоч він «ремигає, але не має ратиць розділених» (III Мойсея, XI, 6). Натомість у римлян «їсти зайче м'ясо» значило — їсти ласо. Пліній запевняв, що хто їсть зайчину, весь тиждень після того буде гарний. За це, а також за незвичайну плідність, зайця було присвячено Венері. У нас слід подібних вірувань можна вбачати в пораді неплідним жінкам їсти зайчий товщ — то будуть діти (Кузеля «Дитина», I, 117). На Харківщині жінки казали дітям, що новонароджену дитину приносить із саду зайчик (там же. 31, 32).

Характерна риса зайця його полохливість: не маючи великої сили, заяць знає, що має забагато ворогів, ласих на його м'ясо, тому «полоханий заяць і пенька боїться». «Відважний, як заяць», — сміються з боягуза. «Віряють, що як заяць спить, то навіть очей не жмурить» (Франко «Прип.» I, 163). Зрештою в усій Європі було поширене вірування, що задля своєї полохливості заяць зовсім не спить. У зв'язку з цим у нас виникла заборона називати зайця в хаті, де є малі діти — «а то б дитині сон відібрало» (Етн. Зб. НТШ. V, 83).

Можна здогадуватися, що саме ця заборона, що відносилася перше тільки до дитини, в якій неспокійний заяць міг би відірвати сон, породила вірування в зловіще значення зайця, що перебігає дорогу, відоме з дуже давніх часів (зустрічається вже в Ріг-Веді) і поширене мало не в усьому світі: «Коли хто їде куди, а заяць перебіжить дорогу, то вже добра не жди» (Етн. Зб. НТШ, V, 87). тоді вже «без халеви не обійдеться, хоч би в тебе була голова в винницький казан, а очі з відра..» (Куліш).

Казали також, що «як заяць загляне в вікно, близька смерть когось із тієї хати». (Етн. Зб. XXXII, 384). Ясно, що такі й подібні вірування носять на собі сліди дуже далекої давнини, коли ще були можливі такі випадки, що «заяць заглядав у вікно».

Неважаючи на це давнє зловіще значення, що його прикладали до зайця, не бракує в нашій весільній обрядовості іншої, більш ніжної символіки. Так, на Буковині, під час другої ПРОЦІ, коли молодий вже бере молоду до себе, їм віншують: «Аби ся любили, як голуби були прудкі, як заяці» (Зап. Ю. Зап. Отд. 1872 II, 484). У веснянках та гагілках, заяць фігурує, як символ молодого, коханого:

Ой ти зайчику, ти малесенький,

Ти, голубе, ти сивесенький...

...Взуйся, зайку в черевички.

Поплинь, зайку, по Дунайку,

Вибери собі дівку з крайку...

Мимоволі пригадується давньоримський зв'язок зайця з Венерою, про який вже вище згадано.

В народній мові заяць фігурував і як символ недоречности, невчасности: «Вихопився, як заяць із конопель», або «Вибіг, як заяць із капусти», кажуть, коли хтось щось скаже не до речі. (Франко, «Прип.» II, 164).

ЗАЯЧА КАПУСТА — лікувальна рослина (Седум Телефіум L.) — її варять і в ній купують від сухіт (Кузеля «Дитина...» II, 63).

ЗАЯЧЕ СЕРЦЕ — боягуз.

ЗАЯЧИЙ ПІТ — страх. «Заячий піт на мене вдарив» — значить перелякався (Франко «Прип.» II, 164).

ЗБИРАТИ ПОСІЯНЕ — в народніх піснях символізує завершення любовного залицяння. Якщо сіяння образ зародження любові, то збирання посіяного уявляється, як її логічне завершення. Звідти пісні на тему — полоти чи брати льон не зо свекрем, не з свекрухою, не з батьком, не з батьком чи матір'ю, братом і т. д., а з милим. З пими весінними піснями сходні й весільні: сіяти, чи збирати руту дівчині не з свекром, не з батьком і т. д., а з коханим (Голов. II, 130. IV, 283; Чубин. 14, 283). Так само й жито жати, коноплі брати і т. д.

Було ж не іти жито жати,
Було ж не іти конопель брати, —
Було ж не іти, дівча, заміж,
Було ж мене, молодця ждати...»
(Чуб. V, 549).

«Жито жати», «льон брати», як дійсність збуджують тугу за милим:

Ой за яром брала я льон, всю долину
сходила,

Нема того та й не буде, кого вірно
любила (Чуб. V, 219. Метл. 61).

Та болять ручки та болять ніжки,
та пшениченьку жнучи,

Та вже ж мені надокучило, та
миленького ждучи...»

ЗБІГ БОГОРОДИЦІ — народня назва для другого дня Різдва, 26 грудня. (Мат. у. етн. НТШ, III, 307).

ЗБІГЛЕНЯТА — діти, поховані нехрещеними. На Гуцульщині казали: «Як яка жінка, а найчастіше дівчина, стратить дитину і десь її закопає, то ті збігленята до семи років просять крижма і хреста (охрещення, Є. О.). Нераз трапляється, що хтось іде, а збігленя плаче в скелі. Як кінчається семий рік збігленяті, приходять до нього біда (чорт) і бере його, і воно стає ЗВИХЛЕНИКОМ. Часом, як трапляється на такий час, то збігленя кричить: «Хто в Бога вірує, дайте мені хреста!» І тоді, коли б знав той що вчує, вимовити формулу охрещення і кинув ліву шіночку від своєї сорочки, то тоді біда пустила б те збігленя, і з нього став

би янгол. Той янгол став би янголом (-хоронителем) того, хто його охрестив.

«Як народилася дитина нежива, або збігла в господарській хаті, то несуть її на цвинтар, а на цвинтарі в вже таке місце умисне для нехрещених дітей, і там її ховають. А щоб дитина по семи років не стала ЗВИХЛЕНИКОМ, висвячують воду. Насипають 12 горщат води, кладуть по одному колачикові і по одній свічці, і все то складають на престоли серед церкви, і там під висвячує воду у 12 пасем (?). Висвячену воду висипають в одну коновку з усіх 12 горщат, а в горщата насипають другу воду і дають за душу тієї дитини, якій висвячувано воду, говорячи: «На то за ангеликову душу Дмитрикову (чи чию там)». Висвячену воду виливають в коновку на гріб дитини, і дитина стає ангеликом, ніби вже охрещена.» (Етн. Зб. XXXI, 236).

ЗБІГ ОБСТАВИН — найголовніше джерело всяких забобонних вірувань. Для багатьох людей, якщо якась подія сталася після другої, це значить, що перша була причиною другої. Якщо ви стріли якусь людину, і з вами після цього сталося якесь нещастя, для забобонної людини це означатиме, що та людина вас «зурочила». Якщо якась пташина залетить до вас у кімнату, і ви після цього одержите якусь вістку, не може бути сумніву, що та пташина провіщала вам ту вістку і т. д. Ліхтенштайн подорожник по Африці, оповідав, що одному ватажкові бушменського племені білі люди подарували палицю команди, прикрашену гудзиками, тощо. Але той ватажок скоро після цього помер і залишив ту палицю своєму синові, який так само скоро помер. Тоді бушмени принесли палицю назад, побоюючись, що від тої палиці вони всі перемруть... («Півд. Африка», II, 61).

ЗБІЖЖЯ — зернові рослини, а також їх зерно, що їх культивує людина задля зерна і соломі. Сюди належать — жито, пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, просо, риж та інші. Саме слово «збіжжя» споріднене з словами Біг і багатий і здавна символізувало у нас багатство і щастя (див. ЗАСІВАННЯ збіжжям). Обсипання збіжжя у весіллі дорівнює бажанню багатства і щастя. Див. також БОРОДУ: роблячи бороду, посівають збіжжя між стеблом, примовляючи: »Роди, Боже, на всякого долю, на багатого й на бідного!» (Чуб. III, 226). Від того, що збіжжя було колись властиво всім майном нашого селянина, в нашій мові залишилося значення збіжжя і в розумінні рухомого майна: В такому розумінні вжив це слово Котляревський в «Енеїді»: «Зносили всяке збіжжя, злидні, і оддавали все на рать» (IV, 60). І М. Грушевський писав: «Збіжжя означає в нашій мові і рухоме майно і хліб... Широке значення слова «збіжжя» в нашій мові, думаю, доводить

найліпше, що воно не перейняте з польського, як думав Будилович.» («Іст. У. Руси», I, 248).

ЗБІРНИЙ ТИЖДЕНЬ — перший тиждень Вел. Посту (сл. Б. Грінченка).

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР — договір 17. VIII. 1649 р. між польським королем Яном Казиміром і Богданом Хмельницьким, наслідок блискучої перемоги українських військ над польськими військами під Зборовом. У цьому договорі Польща визнала українську державу з трьох воевідств — київського, брацлавського і чернігівського, західня її границя проходила вздовж р. Случа, це була т. зв. **КОЗАЦЬКА ЛІНІЯ**: на схід від цієї лінії не вільно було входити польському війську, ані жити жидам, ані єзуїтам. Цим останнім заборонялося закладати школи в Києві. Всі державні уряди знаходилися в руках православної шляхти, і київський православний митрополит мав засідати в польському сенаті. Найближчий сейм мав вирішити справу скасування унії. Кількість козацького реєстрового війська підносилося до 40.000.

Проф. М. Грушевський писав про цей договір: «Це (осягнене) було дуже багато в порівнянні з тим, про що думав Хмельницький рік тому, по перших погромах Польщі. Але було ніщо в порівнянні з новими плянами визволення українського народу. Хоч уся східня Україна на ділі мала перейти тепер, по тих постановах, під владу козацького гетьмана і війська козацького, то все-таки шляхетське право не скасовано, величезна більшість людности не могла потрапити під реєстрову козацьчину і мала далі зістатись у підданстві панським. Не того сподівалося селянство українське, підіймаючися на зазиві висланців Хмельницького». (М. Груш. «Ілюстр. Іст. України», ст. 306).

ЗБРОЯ — знаряддя оборони і нападу. До оборонної зброї давньої України - Руси належать **БРОНЯ**, **КОЛЬЧУГА**, **ПОЛОМ**, **ЩИТ** (див.), до зачіпної — **СПИС**, **МЕЧ**, **ШАБЛЯ**, **СОКИРА**, **ПРАЩА**, **ЛУК** і **СТРІЛИ** (див.). В козацьких часах з'являється огнепальна зброя — **РУШНИЦІ**, **ГАРМАТИ**, **ГАКІВНИЦІ** (див.).

Зброя — символ сили, а також права, породженого силою. Звідци присяга зброєю, чи на зброї. Перша умова Руси з греками 911 р. була стверджена присягою на зброї: «Кленешся оружьем своїм». З другої умови 945 р. і з літопису видно, що русини, присягаючи здіймали з себе зброю і клали її на землю: «А нехрещеная Русь полагают пити своя і мечі свої нагі, обручі свої і прочая оружья, да кленуться о всем, яже суть написана на харатыі сей..» «..Заутра призва Ігор сли і приде на

Холм, де стояше Перун, покладоша оружья, і щити, і золото, і ходи Ігор роті і люди його, еліко поганих Руси...» Виголошувалися й закляття на випадок порушення умови: »Да не імуть помощи от Перуна, да не ущитяться щити своїми, і да посічені будуть мечі своїми, і от стріл, і от іного оружия своего, і да будуть раби в сий вік і в будущий...» Так — у початку договору, а в кінці: «Аще ли кто... преступить се... будет достоїн своїм оружьем умрети, і да будет клят от бога і от Перуна...»

Присягу зброєю було заступлено присягою «чесним хрестом», але в народі все ж вона ще довго трималася.

Германці теж присягали на зброї, але не так, як русини: вони вимовляли формулу присяги, тримаючи в руці оголений меч, або поклавши руку на держално меча, встромленого в землю. (Журн. Мін. Нар. Просв. 1905, VI, 358).

ЗВАРИЧ — робітник на журах соли на зах. українських землях в XV - XVI ст. (М. Груш. «Іст. У. - Руси» VI, 214).

ЗВИХЛЕННИК — див. ЗБИГЛЕНЯ.

ЗВИЧАЙ — те, що в людини звичка, те в народі звичай. Звичаї з'являються не як витвір людського наміру, а як продукт гри природних та суспільних сил. Вже давно завважено, що кожний акт, яким люди намагаються задовольнити свої потреби, стоять окремо один від одного і не мають на увазі нічого іншого як тільки задоволення тої потреби. При повторюванні тих потреб і способів їх задоволення, у людини вироблюється звичка, а в колектива, в народу — звичай, але цих наслідків ніхто не передбачає, ані їх не бажає. Вони помічаються тільки після довгого їх існування, і проходить ще досить багато часу перше, ніж їх відповідно оціниться. У примітивних народів звичай регулює все життя людини від колиски до гробу: її вмивання, купання, стрижка волосся, їжа, пиття, свята — все підлягає суворій звичаєвій регламентації. Звичай все повинен залишатися незмінним — який він у дідів і прадідів, таким він повинен залишатися і в онуків та в правнуків. У цю невідмінність звичаїв вірили, як зазначав Костомарів, не ламаючи собі голови над тим, чому він власне мав би бути невідмінним, як ніхто не ламав собі голови над тим, чому сонце сходить і заходить, чому після літа приходить зима і т. д.: звичай був для народу ніби його самою натурою. Якщо на цей звичай нападали чужинці, треба було боронити його до останньої можливості разом із Батьківщиною, бо звичай в широкому розумінні слова ставав головною прикметою Батьківщини, себто не тільки голої території, але всієї тієї духової спадщини, що

залишили останньому поколінню батьки, діди, прадіди. Духи предків — «дідів» — були б незадоволені, коли б їх потомки почали відмінити давні звичаї. Тому за звичаями все невідмінно стоїть і тінь релігійної санкції. Звичаї все в'яжуться з духом предків, і найбільш уперто із них тримаються ті, що найчастіше в'яжуться з релігійним культом. Найдавніші ж звичаї набирають із часом значення ніби релігійних, культових актів, одержуючи ніби щось подібне до надприродної санкції. Саме тому в звичаях, що набрали культового характеру, як, напр., у звичаях зв'язаних із весіллям, з народинами, з похороном, тощо, збереглися нерожитки найдавніших часів, і, студіюючи їх, ми маємо можливість відбудувати в значній мірі світогляд наших предків у далекій минувшині.

У Т. Шевченка в «Розритій Могилі» звичай, дотримання традицій, закону предків, це — сила, на якій тримається нація. Тому, бачучи руїну України, поет відразу запитує:

За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

Україна відповідає:

Молилась, турбувалась,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі...

Тут ясно «панування» в'яжеться з отим вихованням в звичаї, яке, на жаль, виявилось невивстачальним. Але з такого розуміння звичаю випливає й розуміння ЗВИЧАЙНОСТІ, як вихованості. ЗВИЧАЙНА ДІВЧИНА — це добре вихована дівчина, що знає, як поводитися з людьми: «Була звичайна, поважала людей і гріха боялась» (Сл. Грінченка).

ЗВИЧКА — духова прикмета, придбана в наслідок постійного повторювання якогось акту, чи психічного стану. Звичка має в собі те добре, що допомагає нам зносити такі умовини життя, які в перші хвилини здаються нам незносними. В одній поезії Ів. Франка, циганка, «чорноока Зора», провіщає поетові, що він сім літ бідуватиме. — «Сім літ? Ну, це ще стерпів би. Що-ж потому смикнеш?» — «А потому, чоловіче, потому привикнеш...»

Але саме в цій здатності звички присипляти дух обурення проти несправедливої долі, робити прийнятним і навіть приемним вже нам звикле, притупляти бажання зміни, полягає її небезпека: вона зроджує пасивність, інертність, і тим самим заперечує найголовнішу властивість творчого духу — ініціативність, що не мириться з ніякою рутинною.

ЗВІЗДА — велика зірка з промасленого паперу, всередині освітлена свічкою, на палиці, що її носять колядники під Різдво. Той, що носить зізду — ЗВІЗДАР. Див. ЗІРКА.

ЗВІЗДИЦЯ — золота (або й срібна) зізда, що під час літургії ставиться на дискос, на пригадку тої зірки, що її бачили пастухи й мудреці при народженні Спасителя. Вжиток зіздиці при богослуженні запровадив ніби св. Іоан Золотоустий. (П. Калинович, «Літургіка». 43).

ЗВІРИНЕЦЬ — зоологічний сад. За часів князівської України були звіринці в Києві і в Переяславі. У Києві до останніх часів та частина Печерську, де був колись князівський звіринець, так і називалася Звіринцем.

ЗВІРИННЕ СВЯТО — день весняного Юрія, який визначає звірям їхню здобич. Вважали, що того дня не годиться відбирати від звірини те, що вона вхопить, бо то, мовляв, їй «призначено». «Звірята з одного гнізда» сходяться того дня і розмовляють між собою, а потім «розходяться світами» (Мат. у. етн. НТШ. XI, 20).

ЗВІРИННИЙ ЕПОС — байки, казки і оповідання, в яких за героїв фігурують звірі. Давніші дослідники, під впливом школи Грімів, що добавали в північно-європейським (зокрема германським) звіринним епосі безпосередню спадщину індо-германської доби, вбачали в східно-слов'янських звіринних казках оригінальні витвори слов'янської творчості. Пізніші фольклористи, під впливом особливо Бенфеевих дослідів (див. ЗАПОЗИЧЕННЯ ТЕОРІЇ) над поширенням індійської байки в Європі, Азії та Африці та над її впливами на різні літературні й усні перерібки тих звіринних тем, були схильні натомість зводити власну творчість тих північно-європейських народів до мінімуму. Л. Колмачевський, що дав про звіринний слов'янський епос у порівнянні з західно-європейським спеціальну розвідку, зводив майже весь звіринний слов'янський, а втім і український, репертуар до літературно оброблених взірців: середньовічних латинських, грецьких і, особливо, індійських. З цими впливами, — писав і Мих. Грушевський, додаючи до них ще й впливи шкільних читанок німецьких, російських і т. д., належить рахуватися в повній мірі. Грецькі, т. зн. Езопові, байки в перерібці Бабрія та інш., та головне в пізніших латинських, широко вживаних у середньовічній школі перерібках (особливо збірка Ромуля), мали широкий доступ до наших півосвічених і навіть і зовсім неосвічених предків в різних часах і різними дорогами: візантійською, німецькою, західно-слов'янською через школу й усне переповідання.

З другого боку Бенфей вказав на поширен-

ня індійської байки (представленої такими літературними збірками, як Панчатантра, Двадцять Оповідань Упира, арабська Калімна-вадімна, перська Тутінаме, Казка папуги і інш.) також і в Центр. Азії, до того, як виникли ті збірки і після того. Від цих монгольських, татарських, турецьких народів, які підпадали індійським впливам, їх теми переходили в українську словесність. Україна служила тим мостом, яким переходили греко-римські, індійсько-жидівсько-арабські та й старші вавилонські теми на північ, захід і схід.

А все ж — не можна вважати весь наш звіринний епос за продукт запозичення. Вже дослідники французького звіринного епосу, на чолі з Г. Парісом, признали, що, поруч безсумнівних книжних впливів, існує в кожного народу й своя місцева байка про звірів, що служить ніби основою, до якої пізніше вплелися всякого роду літературні елементи. Те саме, в відношенні до українського звіринного епосу, визнавали — з давніших дослідників М. Дашкевич, із новіших М. Грушевський. Вже Колмачевський відмічував в українському звіринному епосі кілька тем спеціально східно-слов'янських, що не знаходять рівнобіжників в інших фольклорах. Такою темою була, напр., казка про лиса й вовка: як вовк просив лисичку підвезти його саночками, що лисичка сама собі була зробила (Чубинський ч. 38, Рудченко, II, ч. 4). М. Грушевський відзначив із цього приводу, що дійсно характер лиса в цьому епізоді не підходить під звичайну характеристику, з якою лис виступає в байках західного циклу. Так само й байка про товаришування зайця з вовком, яку опублікував В. Гнатюк (ч. 24), якщо відкинути її пізнішу моральну науку, може бути, на думку М. Грушевського, дуже давньою: вона має досить примітивний характер, і тема такого товаришування не знаходить собі рівнобіжних в фольклорах інших народів. (М. Груш. «Іст. у. літ.», I, 131—33).

ЗВІРИННИЙ ОРНАМЕНТ — орнамент із значною перевагою постатей різних тварин. Він характерний для т. зв. понтійського мистецтва, (за термінологією В. Щербаківського), яке трималося, поки існувала Боспорська Держава (438 до Р. Хр. до 121 до Р. Хр.), і стало основою так зв. романського і готського стилів.

ЗВІРОЛОВСТВО — промисел примітивної людности. Багата первісна природа давала людині легкий і вигідний прожиток. Великі пущі й незаселені степи ховали в собі безліч усякої звірини, а ріки й озера були повні риби. З великих диких тварин згадуються в документах із княжої доби ЗУБРИ, ТУРИ, ОДЕНІ, ЛОСИ, ВЕДМЕДІ. В степу проживали також дикі коні ТАРПАНИ. З дрібної звірини цинилися найбільше ті, що мали гарне хутро. З найстарших вісток літопису знаємо, що найбільше пошукувано білок (вивірок) і чорних куниць — їх

шкурку уживано спочатку замість дрібної монети. Але вже в княжі часи їх дуже винищено, і ці шкурки йшли до нас із Литви, де сила звірини заховалася в непрохідних пущах. Згадуються БОБРИ. Рідко згадується РИСЬ. Лови відбувалися на різні способи: звіря гонили на конях із луками, або йшли проти нього пішки, з рогатиною. Терени призначені на лови, називалися ЛОВИЩА. Перші закони про ловища встановила кн. Ольга.

Проте, в Україні звіроловство дуже скоро мусіло поступитися перед хліборобством. Звіроловство дуже довго проіснувало в Московщині з її непрохідними лісами та пущами, — тут воно в значній мірі вплинуло на сформування характеру московського народу. Про це писав проф. В. Щербаківський:

«Антропологічно й етнічно москалі, за винятком областей на захід від Москви, — усе нащадки... племен фіно-уральських... Ці племена жили майже виключно з ловецтва звірів. Щоб зробити з них хліборобів, московські князі мусіли зразу ж завести кріпацтво і таким чином силоміць примусили обробляти землю, та й то не скрізь. Психіка теперішніх москалів лишилася ще й досі звіроловська, і через це вона так різко відрізняється від української хліборобської психіки. До цього часу виступали тільки дві психіки: психіка культурного круга хліборобського і психіка культурного круга номадського, відомі вже з давніх давен, але психіка звіроловська в чистім вигляді на міжнародню арену ще досі в таким масштабі не виступала і тому не була їм зрозуміла. Ісконність московських первнів і полягає в звіроловській психіці московського народу. Звідсіль його хитрість у нарадах, жорстокість, прикидання не тим, чим є, маскування і т. ін. В основі них лежить погляд на людину, як на звіря, і застосування до людей методів, уживаних проти звірів. У людині вони бачать звіря і в звірі людину, і не роблять різниці між звірем і людиною, застерігаючи собі всі вигоди звірячої психіки при високості людського інтелекту, для досягнення своєї цілі, і не визнаючи жодної етики або визнаючи її тільки односторонньо в свою користь...» («Наша Культура», 1937, ст. 302).

ЗВОДИНИ — весільний обряд збудження молодих після першої шлюбної ночі. До комори, де молоді проводили ніч, входили вранці свахи, дві приданки, дружко весільний та іноді мати молодого і «зводили молодих», стверджуючи попереднє дівоцтво молодої, давали їй другу сорочку, вдягали її й вбирали в очіпок та намітку, поверх якої клали червону бинду. На Бердичівщині вдягали на молоду ще й червоний пояс. У бойків перед одяганням молодої в очіпок садили її на ярмо, яке молодий тримав на колінах. У гуцулів молоду садили прос-

то на коліна молодому. (Вовк, «Студії», стор. 302). (Чуб. IV. 611, 612).

ЗГАРДА, ЗГАРДА — гуцульське намисто з мідяних хрестиків тонкої роботи, звичайно в дві або три низки. До хрестиків додавали часто також срібні монети. Намиста на Буковині звали ЗДАРДА — їх клали на шию жінкам-покійницям (Зап. Ю. Зап. Отд. Ю. 874, II, 35).

ЗДВИГИ, ЗДВИЖЕННЯ — свято св. Хреста 14 вересня ст. ст.: «Земля тоді здвигнеться, повертається літо на зиму, і гади ховаються в землю» (Етн. Зб. НТШ. II, 9). «На Здвиження не годиться ходити в ліс, щоб не попасти в ту пороху, де гадюки сплять...» (Дикарев, ст. 83). Того дня гріх їсти огірки і все, що в середині має форму хреста (Зап. Ю. Зап. Отд. 1874, II, 359). На Карпатській Україні казали, що з Здвигов починаються КАПУСТЯНІ ВЕЧОРИ, бо лиш та капуста буде добра, що її по Здвигах кладуть у барило (Етн. Зб. НТШ, II, 9).

ЗДИТИНІЛІСТЬ — поводження, негідне старшої, і взагалі дорослої людини. Про людину, що так поводиться, у нас кажуть, що вона «зійшла на дитячий розум». Гуйцінга, голландський соціолог, каже, що на дитячий розум зійшла вже вся наша західньо-європейська цивілізація, яка підходить, надто граючись, надто неповажно, до дуже поважних речей, як обов'язок, праця, життя, культура, релігія, — і трактує надто поважно такі неповажні речі, як спорт та різні конкурси. Повага й гра перемішалися в сучасному житті, і доросла людина живе в ньому, як колись дитина жила в своєму царстві мрій і казок: може літати в повітрі, розмовляти з людьми на другому суходолі, здобувати собі ласощі, кидаючи якусь монету в автомата, принести собі в хату шматок далекого світу з допомогою радіо та телевізії: натискає на гудзик, і — життя поспішає їй назустріч. Але чи людина з того духово зростає? Зовсім ні! Життя робиться ніби іграшкою, забавкою, — і чи ж дивуватися, що й людина здитинюється, сходить на дитячий розум?

ЗДІБНОСТІ — природжені можливості інтелектуального і взагалі духового розвитку. Вони виключають метафору «незаписаної душевної дошки» («табуля раза») стоїків, що її підхопили пізніші англійські сенсуалісти, які твердили, що всі люди народжуються духово рівними, і що тільки оточення та виховання витворює між ними різниці. Навпаки вони вказують, що нема двох людей, які мали б з роду однакові здібності: із двох братів, що виховуються однаково в одному й тому самому родинному оточенні, все один буде талановитіший від другого.

ЗДОРОВИЙ РОЗУМ, ГЛУЗД — розум лю-

дини, що практично думає, що в своїх думках і ідеях постійно застосовуються до реальностей життя. Берґсон дає приклад здорового розуму: нараз ви помічаєте на горбку якусь велику по-стать, що вимахує руками. Ви ще не знаєте, що це таке, але, шукаючи поміж ідеями вашої пам'яті, ви швидко знаходите: це, певно, якийсь вітряк. І, хоча ви перед тим могли читати якусь оповідання про велетнів з численними руками, ваш здоровий розум наказує вам забути те оповідання і застосуватися до дійсності. Натомість ось Дон Кіхот вибирається на війну. Він начитався романів про лицарів, що воюють із ворожими велетнями, які стають їм на дорозі. І от бачучи вітряки, він їх приймає за велетнів, і вирушає в бій з ними. Це — протилежність здорового розуму, яка виявляється в нахилі перетворювати дійсність за підказкою своїх ідей, не рахуючись з дійсними обставинами життя: замість бачити те, що існує в дійсності, Дон Кіхот бачить те, що йому хочеться бачити... («Сміх», 186—88).

З цього прикладу бачимо, що здоровий розум — дуже цінна прикмета людського інтелекту. А проте, як і всі інші добрі якості, і вона має свої від'ємні сторони: справжня дійсність часто зовсім не така, якою вона нам здається, не така, якою ми її бачимо. Пригадаймо те, що колись люди «здорового розуму» казали Галілеєві, коли він запевняв їх, що не сонце крутиться навкруги землі, а земля навкруги сонця: «Неправда! Не земля крутиться, а сонце. Я ж бачу, як воно ходить по небу, всходить вранці і заходить ввечері, і ніщо мене не переконує, що мої очі помиляються...»

Здоровий розум — дуже гарна річ, але не треба забувати, що здоровий розум — це, зрештою, «тільки пересіч в певного народу даного культурного розвитку загально прийнятих думок і забобонів, освячених довгою традицією, підтримуваних вихованням, авторитетними прикладами та інстинктом наслідування; це — узагальнення щоденного досвіду, найбільш приступного знання, накопичення дуже поверхових ідей, що склалися на підставі не повних і не систематичних спостережень». (А. Лаббе «Ментальність біологіста»).

ЗЕВЕС - ЮПІТЕР — син Кроноса і Реї, брат Посейдона й Плутона, брат і чоловік Гери. — найвищий бог греко-римської класичної мітології, сила якого перевищує силу й значення усіх інших богів, разом узятих. Гомер у VIII пісні Іліади вкладає в його уста таку промову: «Боги й богині! Чи не хотіли б ви спробувати? З високости неба спустить ланцюг золотий, схопіть його всі за другий кінець, та, не зважаючи на всі ваші зусилля, не стягнути вам на землю з Олімпу Зевеса, вашого найбільшого пана. Натомість, коли б я захотів, підняв би я легко вас усіх із землею та морем. І коли б я прип'яв той ланцюг, що ви всі тримали б, до

верхів'я Олімпу, весь світ повис би переді мною, — сильнішим й могутнішим понад усі люди і боги...»

І все ж і Зевес мусить коритися неблаганній могутності МОЙРИ, долі, що її присудив одмінити нікому не сила, навіть і Зевесові. Мойра — єдине обмеження Зевесової сили і волі.

Але та сила і воля — розумна. Зевес — охоронець ладу й гармонії, що існує в речах, царі ж його довірені для втримування ладу між людьми, і, коли вони даною їм владою зловживають, Зевес їх карає. Він стежить за народними зборами і вкладає в голови їх учасників добрі поради, щоб не прийшло до розрух. А що втримувати лад допомагає й присяга, то він стежить за її дотриманням і карає тих, хто її переступає, як Зевес Горкіос.

Охоронець ладу в державі, Зевес охороняє лад і в родині: кожний голова родини — ніби його жрець, він приносить Зевесові встановлені жертви.

Святий обов'язок гостинності знаходиться також під наглядом Зевеса, який в цьому випадку називається Зевес Ксеніос, і горе тому, хто відмовив би в гостинності чужинцеві, що, в імені Зевеса, попрохав би захисту.

Охоронець правди й ладу, Зевес охороняє всіх бідних і скривджених, усіх тих, що їм єдиний захист над головою — небо. Бо Зевес — це ж саме небо:

«Чи бачиш ти цю велику безконечність, що оточує землю зо всіх сторін? — читавмо ми в Евріпіда, — Це Зевес — найвищий бог!»

І Варрон теж писав:

«Ось чому його божниця без даху: щоб лишити божеське, себто небо, некритим. Кажуть навіть, що й божитися ним можна тільки під відкритим небом».

А що небесні явища вважалися звичайно за вияви волі бога, то Зевес, Небо, найвищий бог, став джерелом пророцтва і мав свої власні пророчні: головніші були в Додоні та в Олімпії. Виявляти свою волю міг він найрізнішими способами — громом і блискавкою, відмінами лету птахів, снами і т. інш. У Додоні волю Зевеса виявляв шелест дубів, і навіть щогла, зроблена з додонського дуба пророчила майбутнє Аргонавтам. Крім того, міг Зевес виявляти свою волю й за посередництвом свого улюбленця Аполлона.

Але ті високі думки, що їх стародавні греки мали про свого найвищого бога, не заважали їм складати про нього антропоморфічні міти, де він виступає зо всіма вадами людської натури. Окрім своєї «законної» дружини Гери, мав Зевес багато інших «подруг». Але ці Зевесові подружжя мають різне значення, в залежності від того, з ким він сходиться — з богинею, чи звичайною смертельницею. Якщо міг оповідає про зближення з богинею, то тут виявляються алегорично тільки різні напрямки діяльності бога. Так, зараз же після одружен-

ня з Метідою (Міркуванням), Зевес, згідно з традицією своєї родини (див. КРОНОС), її коває, а потім породжує сам богиню Атену (Мудрість), що, вся озброєна, вискакує з його голови. Хоч як дико виглядає, на перший погляд, це оповідання, в ньому сховано глибокий зміст: Бог живиться думкою, щоб мати мудрість.

Мнемозіна (Пам'ять) — інша жінка Зевеса: з єднання пам'яті з боговим диханням народжуються Музи (Надхнення). Кохання Зевеса з Деметрою означає весняне єднання неба з плодючою землею, і з того єднання родиться рости́нність (Персефона).

Міти про кохання Зевеса з земними жінками відповідають іншій ідеї: від людських жінок родяться ГЕРОЇ, такі, як Геракл, або Персей. Герої ж — оборонці тих чи інших міст, що завжди намагаються зв'язати свій початок із Зевесом: аркадійці мають першим королем Аркаса, сина Зевесового від Калісто; критяни одержують свої закони від Міноса, Зевесового сина від Європи; Лякедаймон, чоловік Спарти — Зевесів син від Тайгеті і т. д. Не дурно ж називали Зевеса батьком богів і людей.

В «Енеїді» Котляревського Зевеса представлено на Олімпі (в «раю»), як типового українського багатого поміщика кінця XVIII ст., що провадив час у веселих бенкетах, не забуваючи, проте, час від часу і наводити лад та правосуддя поміж своїми підданими:

... В це врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід;
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини різні їли,
Бухончики пшеничні білі,
Числиці, ягоди, коржі,
І всякі різні витребеньки...

А ось як представлено гнів Зевеса:
Зевес моргнув, як кріль усами,
Олимп. мов листик затрусивсь,
Мигнула блискавка з громами,
Олимпський потрох зворушивсь.
Боги, богині і півбоги
Простоволосі, босоногі,
Біжать в Олимпську карвасар...

ЗЕЛЕНА БАРВА — символ надії, бо здавна в'яжеться з весною і зеленими нивами, що мають дати врожай. Одночасно вона символізує й молодість: «зелені овочі». «Ой ти козаче, зелений барвінку!» «Ой піду я, молоденька, зеленою долиною...» «Зеленість — буйність, молодість — дурність...» (Номис, 8715)

Надія й молодість в'яжуться з radoцями, з веселістю. Проф. Потебня завважив, що слово «зелен» етимологічно в'яжеться з «світел», «ясен», і в українських піснях, зокрема в величальних, зустрінемо такі образи:

Дай же тобі, Боже, а в хаті ситно,
А в хаті ситно, в дворі прибитно,
На хаті зілля, в хаті весілля...

Що тут «весілля» вжито в буквальному розумінні «веселоців», а не «весілля» — шлюбу, видно з того, що подібні побажання співалися не тільки дівчині, чи парубкові, а й одруженим людям (Головацький, IV, 96, 97. Потебня в Рус. Фил. Вестн. 1884, I, 50-51).

Але такі ж формули зустрічаємо, розуміється, і в чисто весільних піснях.

До цієї ж символіки належать пісні:
Серце мов кам'яное, коли будеш веселое?
Тоді буду веселити, як буде лист
зеленити?

(З Карп. України в Зап. НТШ. 1899, III, 109).

Любить мене мій миленький, поки листок
зелененький,

А як листок пожовтіє, наша любовіть
помарніє. (там же, ст. 171).

Зелена барва надавалася одному з янгольських хорів — Тронам.

А проте, не все і не в усіх народів зелена барва мала й має таку гарну символіку. Китайці, напр., бояться зеленого кольору, як символу ганьби, і так само у Франції та в деяких місцевостях Італії зелена барва не була в пошані, бо банкрутів і підроблювачів грошей виставляли на ганьбу в зелених беретках. Зелений хрест із чорним кременом фігурував у процесіях автодафе. І у нас, після КОМОРИ, якщо молода була «хороша», їй вбирали на голову червону бинду, а як «нехороша» — зелену. (Ястребов, Летоп. III, 174). В зелений одяг вбирали в бароковому театрі ап. Юду. (ЛН Зб. УВАН, I, 1952, 211).

ЗЕЛЕНА УКРАЇНА, ЗЕЛЕНИЙ КЛИН — територія далеко - східньої Приморщини (Усурійський край), заселена переважно виселенцями з України. Дехто поширює назву Зеленої України й на всю територію на схід від Байкальського озера.

ЗЕЛЕНІ СВЯТА — перші три дні т. зв. **ЗЕЛЕНОГО** чи **РУСАЛЬНОГО ТИЖНЯ**. Особливо святкується **ЗЕЛЕНА НЕДІЛЯ** — день св. ТРОЙЦІ, що ним починається цей тиждень, і другий день — понеділок — день св. ДУХА. Це були колись свята рости́нності, що виявлялися в прикрашуванні хат та господарських будинків «маянням», чи **КЛЕЧАННЯМ**, в урочистих обходах нив, в прибиранні майського дерева чи **ТОПОЛІ** (див).

Замаювання будинків відбувалося напередодні Зелених Свят або рано вранці. Відбувалося воно без помітної обрядовості. Обряди починалися вже тоді, як всі хати були замаєні, себто прикрашені зеленню, і молодь виходила до лісу.. або до річки, де дівчата завивали вінки «на всі святочки, на годовії і на роковії», а вночі разом із парубками пускали їх на воду. Одночасно співали й застосовані до того пісні, з котрих дійшли до нас тільки уривки. В звіс-

ній «Супліці на попа» з XVIII ст. збереглася скарга на священика, що він

«...не велів челяді колядувати
На вулицю ходити і на Купайла через
огонь скакати,

Об клечінні наказав вінців робити
і тих вночі на воду до річки носити...»

Із Зеленими Святами в'яжуться також поминання мертвих, культ предків, що в останні часи вилився був на землях Зах. України, та почасти на еміграції, в діаспорі, в культ героїв рідної землі. Про давніший культ предків на цьому тижні я говоритиму під гаслом РУСАЛІЯ, тут же наведу те, що писав Р. Єндик в «Укр. Самостійнику» (1952, 8, VI) про модерніший культ героїв:

«Зелені Свята — свята померлих. Інші народи святкують ці свята в зимі, коли природа скована в льоді, коли світова завірюха проноситься над землею і прагне вбити на ній усе живе. Ці народи створили собі символи прості й невибагливі: смерть людини збігається, за їх віруванням, з обмертвінням природи. Звідсіля випливає й колір смерти — колір чорний. Не так у нас, у народі хліборобів. Святкування пам'яті померлих відбувається в нас в той час, коли природа розгортається в повному розквіті, коли її потужні сили більшають з кожним днем і навівають на людську душу радше радісне почуття про невмирущість життя. Тимто наші люди прикрашають на Зелені Свята свої хати і загороди клечанням, галуззям лип і ясенів, виліплюють вікна листками акацій, а на долівки стелять трави й рогозу. На гробах батьків завішують вінки й квіти. Не чорний колір смерти — зелений колір відродженого життя природи стає символом гробів нашого хліборобського народу. Не перехідне й часове, змінне й вимінне, а постійне й вічне відображене тут. Не розпач і смуток за вмерлими, а віра в нерозривність струмку крові в роді і її безсмертність, віра в спільноту живих і мертвих, об'єднаних у пам'яті поколінь, відзеркалюються далі тут. А ця пам'ять ширшає в далеке минуле, обіймає ближчих і дальших, спокревлених і неспокревлених, великих і малих — вона простягається на цілі тисячоліття. Всі небіжчики воскресають наново в уяві, наче зібрані на зеленій леваді, в їх честь відбувається празник — споживання колива, пшениці з медом, отих двох найсмачніших витворів на нашій землі.

Зелені Свята — свято наших рідних, що живуть у нашій пам'яті, як нерозлучне з'єднання живих і мертвих... Ми горнемося у цей час і до тих усіх живих, що залишилися вірні їх обычаям, що вдома тільки рідною мовою розмовляють і щодня в своїх молитвах душами, мов голубами, до вітчизни збиваються і в ній перебувають; що своїх дітей у вірі прадідній виховують і холодними серцями всякі хитрі мудрощі чужинецькі сприймають; що хоробре вояцтво вітають, як рідних братів, бо воно для вітчизни

найвищу ціну, власну кров проливає, що каторжників сибірських на перше місце, на покуття, саджає, бо вони чинами характерними любов до вітчизни засвідчили, і через те їх біле тіло кайданами до жовтої кости обривали, що найбільше молоддю піклуються, щоб дівчата з чужинецькими вітрогонами і пройдисвітами не водилися, честь дівоцьку оберігали, а хлопці у змаганнях гартувалися, воєнним ремеслом займалися, до боїв приготовлялися».

ЗЕЛІБ АРТУР — швайцарець, журналіст, учитель гімназії в Льозанні. Перший в Швайцарії виголосив у 1909 р. по різних містах виступи французькою мовою про Україну: «Незнаний нарід: Україна та її великий поет і малаляр Т. Шевченко». «Враження з цих доповідей було колосальне, бо до того часу про Україну ніхто нічого не знав. Величезна друкована афіша з портретом Т. Шевченка, що сповіщала про доповідь, була дуже імпазантна...» (Є. Бачинський «Рік 1917» в «Визв. Шл.» 1958, ст. 1231).

ЗЕЛЬМАН — дрогобицький жид, син кушніра Вольфа, що в рр. 1740-1753 був фактором дрогобицької старостини Тарновської і провідником жидівського кагалу в Дрогобичі. Зельман Вольфович натомість, в двох останніх десятиліттях історичної Польщі, перед її упадком і розподілом, арендував старостинські доходи — млини, солярні, фільварки та села і вславився своїми зловживаннями, проти яких виступали навіть його єдиновірці, що домагалися його ув'язнення і кари. Був дійсно арештований, але зумів викрутитися, продовжуючи свої нелюдські здирства. Аж по упадку Польщі, австрійська влада, що прийшла в Галичину в 1772 р., ув'язнила злочинця, і його публічно покарано на смертну кару в 1775 р. на дрогобицькому ринку.

Ця історична постать жида-орендаря, жакливого визискувача нашого селянства, стала центральною постаттю наших великодніх пісень, що до останнього часу виконувалися в нас навкруги церков: «Іде, іде Зельман!» радісно вигукувала молодь, виводячи веснянкові танки. Ця радість походила з того, що до приїзду Зельмана, що арендував і церкви, не могла відбутися ніяка служба Божа. Згодом, коли історичне підґрунтя цієї веснянки призабулося, Зельман із ключаря - орендаря, що відмикає церкву, перетворився в мітичного ключаря, що відмикає весною небо і сонце.

Отже, Зельман нашої веснянки — це відгомін давньої козацької думи про поневолення козащини жидами:

...І ще ж то жиди-арандарі в тому не
перестали —

На славній Україні всі козацькі церкви
заарендовали:

Котрому б то козакові, альбо мужикові
дав Бог дитину появи
То не йди до попа благословиться,
Та піди до жида-рандаря та полож битий
тарель, щоб позволив
церкву одчинити,
Тую дитину одружити... (Мих. Груш.
т. VIII, 439).

Цікаво, що, як констатує М. Грушевський досі документальних вісток про арендування жидами церков і явись конфлікти на цім ґрунті не викрито, «невважаючи на деяке заінтересовання цією справою» (там же, ст. 441). Проте ця тема — одна з популярніших нашого історичного антисемітизму. Тому-то, хоча факту арендування церков Зельманом історично не встановлено, давній популярний мотив, саме з огляду на нелюдський визиск і жорстокість цього арендаря, дуже легко спопуляризувався саме на його постаті.

ЗЕЛЬОТИ — непримиренні оборонці старозавітного закону й вороги римського панування. Їх невдалі повстання й методи терору викликали жорстокі римські репресії і, зрештою, привели до знищення Єрусалиму й розсіяння жидів по світу. Іменем зельотів Тойнбі називає всіх тих революційних націоналістів поневоленних країн, що, визначаючись високою ідейністю й моральністю, можуть протиставити модерній зброї поневолювачів тільки незламну силу духа..

ЗЕМЛЯ — планета нашої сонячної системи, на якій ми тимчасово знаходимося. Греки вірили, що земля — ГЕЯ — була всесвітньою матір'ю, що перша вийшла з хаосу і породила інших богів — Світ, Небо, Море й Титанів. І в українського народу довго трималися рештки культу землі, що часто зветься й «святою» і «матір'ю»: «Земля — мати наша», «Мати сира земля», і под., і то не тільки в посередньому значенні, що земля годує людей і тварини, а і в безпосередньому — походження з землі (Мат. у. етн. НТШ. VIII, 130). За рештки культу землі треба вважати й вірування, записане в Чубинського, що «гріх бити по землі палицею без потреби» (Вовк «Студії...» 171). Заборонено було в нас «рушати землю» по Воведенні аж до Благовіщення «коли Бог землю благословить» (Перв. Гром. 1929, III 39). Бо тоді рушати землю нема потреби. До ж Воведення господині копали землю на полі і запасалися глиною. бо глина потрібна на зиму, щоб замастити піч, або , щоб заліпити в хижі (там же). Д. Лепкий в «Зорі» теж відзначав вірування, що земля потребує спочинку, коли її не годиться рушати: вона відпочиває від Михайла до Благовіщення (Зап. НТШ X. Бібліографія ст. 7).

Давній культ землі виявляється і в поширених віруваннях, що «свята» земля не приймає в себе людей, запламлених тяжким злочи-

ном: »Земля угинається під ногами лихого, а навіть не хоче прийняти його до себе» (там же). Звідти й поширене прокляття: «Викинуло б його з гробу!» (Франко «Прип.» I, 173), або: «Бодай його з гробу вивергло!» (там же, I, 174).

Це вірування відбилося й в відомій шевченковій поезії «За байраком байрак», де оповідається про тих, що «по своїй по землі свою кров розлили і зарізали брата; крові брата впились...» Отже, їх тепер не тільки «ніхто не згадає», але й земля їх до себе не приймає: «Нас тут триста, як скло, товариства лягло, і земля не приймає...»

І навпаки людину, що нічим особливим не прогрішила, земля, як ніжна мати, пригортає до свого лона:

Сира земля — то ж мати моя,

То ж то мати моя мене прийняла.

Метлинський, 19).

Клястися, чи присягати на «святій землі» — то найстрішніша присяга. При тому звичайно цілували землю, а по декуди і з'їдали грудочку землі: «Не вірю тобі, хоч би тут передо мною землю гриз!» — записував Ів. Франко на Коломийщині («Прип.» I, 225). Про цю форму присяги оповідається і в Квітчиному «Переко-типоле».

У проханні Власа Будлянського про розслідування його справи в 1775 р. описуються насильства, завдані його підданам, і між іншим згадується, що його приказчика примушувано «їсти землю» в підтвердження присяги, що він більше по полях Сребрінських не їздитиме. (Лазар «Опис Ст. Малор.» III, 335).

Проф. М. Сумцов уважав, що й запорозький звичай вимащувати землю кожного новообраного кошового теж належить до пережитків культу землі (К. Ст. 1889, V, ст. 502), але щодо цього можна мати сумніви, той акт мав навчати сумирности нового представника влади, щоб не надто задавався...

В Україні по всіх усюдах було поширене вірування, що земля стоїть на рибі, або на двох рибах, чи китах (Чуб. I, 36 - 38). Подібні вірування знаходимо ми і в Московщині, в півн. Угорщині, у словинців, у сербів, у французів. У «Мові птиць» перського письменника XII ст. Ферід - Елін - Атара земля теж стоїть на рибі, а в монгольських казках — на жабі, чи на бичку. Мочульський, розглядаючи тему «Голубиної книги» про кита-рибу, як підставу землі, прийшов до висновку, що літературними джерелами цієї теми були «Бесіда Трьох Святителів», «Бесіда Єрусалимська», та деякі інші апокрифи, в яких саме й згадується, що земля стоїть на киту. Українські оповідання про кита - рибу, як вони записані у Чубинського та Іванова, майже дослівно збігаються з тим, що оповідає «Голубина Книга», «Стих про Федора Тирона» і «Бесіда Трьох Святителів» (К. Ст. 1890, X, ст. 61-62. Сумцов).

На Галицькому Підгір'ї, натомість оповідали, що земля стоїть на воді і з усіх сторін оточена морем. Під сподом також вода, і тому, як копати вглиб, то все можна до води докопатися. (Етн. Зб. НТШ. V, 162). В інших місцевостях Галичини оповідали, що земля «кружок, облитий довкруги білим морем; де земля кінчається, стоять на горах золоті стовпи, а на них сперто небо. По золотій горі, що стоїть серед моря, можна зайти до неба». (Зап. НТШ. т. X. ст. 6-7). Про ті «Золоті стовпи», і як їх шукав Т. Шевченко, написав гарний нарис Остап Грицай на 120 роковини уродин Т. Шевченка («Розб. Нації» 1934, III - IV, ст. 57-61).

Уявлення землі площиною, яку оточує зо всіх сторін море, та з горою посередині походить із візантійської космографії Козьми Індікопова, досить у нас свого часу поширеної.

Щодо розмірів землі, то цікаво відзначити в наших колядках мотив суперечки між св. Петром і Господом:

...А Петро каже, що небо більше,
А Господь каже, що земля більша.
Надійшла ід ним Божая Мати:
— Ой, Петре, Петре, не переч Богові:
Бо земля більша: гори, долини,
А небо менше, бо все рівненьке...
(Етн. Зб. НТШ. XI, 8).

Земля була в нас зрозумілим символом багатства й плідності. При родинях, баба, припинаючи, бажає новонародженому: «Щоб був багатий, як земля, дужий, як вода...» (Мат. у. етн. VIII, ст. 179). На Буковині, при прощі молодих, староста бажав їм, що «були багаті, як осінь, а ситні, як свята земля ситна...» (Зап. Ю. Зап. Отд. 1874, II, 484). Молодій бажали, щоб «була здорова, як корова, а плідна, як земля...» (Франко «Прип.» II, 174). Сюди ж відноситься й побажання доброзичливості: «Щоб ся мав, як свята земля!» (Вовк «Студії...» 171).

ЗЕМЛЯ МОГИЛЬНА — тісно в'яжеться з ідеєю смерті і тому має властивість «мертвоти», притупляти почуття болю, туги, жалю, тоско. «Кожний з присутніх на похороні... бере грудку землі і кидає її на могилу — то послідня прислуга, що ще послужив йому, що його прикрив...» Проте, чоловікові на гріб жінки, а жінці на гріб чоловіка не вільно кидати землі. Брали трохи могильної землі додому і, «якщо умре яка дитина, то мамі, а як умре чоловік, то жінці кидали ту землю за обшивку (так, щоб не бачила!), щоб не тужила». Також сипали тої землі родині за коміри, щоб умерлий зле не снівся, щоб не докучав увісні. (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 333). На Снятинщині також казали: «Хто видів мертвого і не хоче, щоб мертвець привиджувався, або снівся, най кидає глину, під час ховання, на могилу. Як кине глини, виряджає на той світ. Як хто кого ненавидить, візьме такої глини і розкине йому по городі, то

в тім городі нічого не вродить». (там же, ст. 313).

На Курщині та на Харківщині, якщо хто сильно тужив за покійником, то з могили на похороні засипали йому за комір могильної землі — «щоб не було досади, щоб скоріше забути» (К. Ст. 1890, VIII, 319).

На тій же властивості притупляти тугу, біль, ґрунтуються й «вигойні» якості могильної землі: «Як християнин мав нечисту хворобу (падачку), то нічим не можна йому ради дати, а тільки дати йому напитися землі з гробів, та з сердечка в дзвона ушкребнуть...» (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 231). (Див. ДЗВІН). Найуспішнішим засобом проти пропасниці вважалось їдження землі з свіжої могили. Іноді зав'язували могильну землю на 9 днів у сорочку хворого, а після 9 днів хворий повинен був однести її назад (К. Ст. 1889, XII, 305-08).

ЗЕМЛЯНИЙ ДУХ — постать української народної демонології. Земляні духи сидять за кару в землі. Вони вибирають собі місце під каменем, або під деревом, чи яким стовпом. Коли хто їх потурбує — викине камінь, або викопає стовп, або зрубає дерево, земляні духи мстяться і найчастіше насилають на нещасливця тяжку хворобу. Можна, однак, їх перепросити, — для цього треба налити чарку горілки, випити до духа, а потім просити й його випити і вилити при цьому горілку до викопаної ямки. Дух подобріє, і хворий вернеться до здоров'я. (В. Гнатюк «Знадоби...» II, в. I. ст. XXIV).

ЗЕМЛЯНКА — житло, вирите в землі; в піснях символ гробу: «Узяв собі паняночку, в чистім полі земляночку...» (Чуб. V, 800).

ЗЕМЛЯЦТВО — територіальна форма ГУРТКІВСТВА (див.), що розвинулася в дореволюційній Росії, головню серед студентства більших міст. Існували земляцтва в Києві, в Москві, в Петербурзі, полтавчан, харківчан, чернігівців т. д. Це був несвідомий потяг до ближчого, ріднішого, але обмежений до вузчих, штучних рам адміністративного поділу на «губернії». В земляцтвах часто бракувало ширшої національної свідомості, того, що ми тепер звемо «соборництвом».

ЗЕМНЕ СЕРЦЕ — рід труфлі, що росте іноді до половини, або й цілком, у землі. Деякі селяни мають такий нюх, що знаходять ці гриби і випорнують їх із землі. Звідти приповідка: «Винюхав би і земне серце-» (Франко, «Прип.» I, 177).

ЗЕМ'ЯНИН — землевласник, термін, поширений в українських землях в кн. Литовського XVI в., — потім його витиснув термін — шляхтич. М. Грушевський писав: «У початках

XVI в. всі три назви — боярин, зем'янин, шляхтич — уживалися майже без різниці на Подніпров'ю, але на Волині вже, видно, оминають назву боярина, як занадто широкої. Так волинський привілей 1501 р. випрошують у в. князя «князі і панове і зем'яни і вся шляхта Волинської землі»; слово «боярин» не прикладається до шляхти (так само і в привілеї 1507 р.). Натомість київський привілей 1507 р. випрошують «князі і панове і бояри і зем'яни і вся шляхта київська» і в тексті терміни «зем'янський» і «боярський» уживаються рівнозначно (так само і в новім привілеї 1529 р.)..» («Іст. У. Руси», V, ст. 58).

ЗЕРЕМ'ЯНИ — урочища з бобровими гніздами, що в XV - XVI ст. були в Україні важливим атрибутом великої власності. (Грушевський, «Іст. У. Руси», VI, ст. 164).

ЗЕМСТВО — установи місцевої самоуправи, введені в Росії 1864 р. Вони склалися з повітових і губерніяльних зібрань та вибраних ними управ. Членів (гласних) повітових зборів вибирав кожний стан — дворяни, міщани селяни — окремо, при чому виборці перших двох станів мусіли мати відповідний маєтковий ценз і вибирали гласних безпосередньо; селяни ж вибирали тільки кандидатів — по одному від кожної волости, а вже з-поміж них назначав гласних губернатор. Гласних до губерніяльних зібрань вибирали з-поміж себе члени повітових земств даної губернії. Догляд над земствами належав губернаторові, який міг спинити рішення земської управи, якщо вважав його незаконним або недоцільним, або взагалі небезпечним. На Правобережжі земство введено тільки в 1911 р. Земства відіграли значну роль в піднесенні народньої культури й освіти і з часом все більше набирали в Україні національного характеру.

ЗЕМСЬКИЙ СУД — самоврядний шляхетський суд на Україні під Польщею. Створено земські суди були за Литовським Статутом в 1564 р. Склалися вони з судді, підсудка і писаря яких вибирала з-поміж себе шляхта. Їм підлягали всі цивільні, а передусім маєткові справи. Ці суди тримали спеціальні книги, в яких записувано — щоб вони мали правну силу — торговельні договори, акти купна й продажу, шлюби, акти розводу, народини, смерті ріжні скарги і т. п. До 1589 р. в правилах Люблинського Трибуналу, до якого належали воєвідства Волинське і Брацлавське, стояло, що земські писарі тих судів повинні вписувати в книги всі справи «руським» (себто тодішнім українським) письмом, а також і всі акти вилавати в українській мові. За козаської держави земські суди за інструкцією Апостола, мали далі займатися тільки цивільними справами. За реформою Розумовського 1763 р. в кожному полку мало бути по два земських суди. Склад

їх далі мав бути чисто шляхетський, — навіть козаки не могли виконувати в них якихось функцій, хоча їх справи, як і справи шляхетства та духовенства, належали компетенції земських судів. Проте, цього обмеження не дотримувано, і хоча склад земського суду повинен був поповнюватися з бунчукових та значкових товаришів проте, як свідчила малоросійська Колегія в 1767 р. в урядники земських судів вибрано не тільки козаків, але навіть і селян (Слабченко «Поль», 323). Суддю і підсудка вибирали «доживотно» і обговорювали вони й рішали всі справи спільно. Земські суди знесено в початку XIX р., коли було скасоване все судівництво, що походило з колишнього Литовського Статуту.

ЗЕРНІКАВА АДАМ — український учений XVII ст. Закінчивши університет в Єні, працював по бібліотеках Лондону, Парижу, Риму, Відня, Праги і т. д. Будучи на службі в гетьманів Самойловича й Мазепи в Батурині, як військовий інженер і архітект, написав твір — «Що потрібно було про табори та кріпості» і працю про будову фортець, яка обіймала 8 книг. Йому також належали проекти фортець в Україні «по голляндському способу й новій методі» та плани оборони Києва 1681 р. Був він родом німець із Кенігсбергу, лютеранин, але в Чернігові став православним ченцем і написав полемічний твір латинською мовою про походження св. Духа.

ЗЕРОВ МИКОЛА (1830 — 1938?) — визначний український поет і письменник, неперевершений перекладач поетів світової слави, головню латинських класиків, тонкий і культурний критик та літературознавець, основоположник і головний представник неокласичної течії в українській літературі, знищений в розквіті своїх творчих сил московськими червоними шовіністами: заарештований 1935 р., він був засланий в концтраки далекої півночі, де й перебував до 1928 р. на одному з Соловецьких островів, удень відбуваючи каторжну працю, а вечорами й далі перекладаючи з своїх улюблених римських поетів. Виголоджений, винищений фізично, він там, мабуть склав, далеко від улюбленої України, свої кості.

Серед писань Зерова, крім його поезій, заслуговує уваги збірка його статей під заголовком «До джерел», де він різко виступив проти ототожнення агітаційної писанини з літературою, закликаючи літературну молодь звертатися «до джерел» світової літератури, себто до літератури класичної, європейської, з принциповим зреченням провінційної залежності від московської літератури (див. ВІКНО В ЄВРО-ПУ). На тлі підсоветського здичавіння й офіційного захоплення всім московським, це була справді мужня й величя праця великого культурника, що знайшла свій символічний вираз у поезії «Люкроза»:

Ми сіємо пашню на непочате лоно;
Часами служимо владиці Аполлону,
І тліє ладан наш на вбогім олтарі,
Так в дальній Ольбії захожі різьбарі,
Серед буденних справ і шкурної громади,
В душі плекали сон далекої Гелляди
І для окружних орд, для скитів - дикунів
Різьбили з мармуру невиданих богів...

Важкі, справді «голготні» переживання української інтелігенції під московсько - советським терором відбито в його алегоричній поезії «Чистий Четвер»:

«Свічки і теплий чад, з високих хор
лунає спів туги і безнадії.

Навколо нас нати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор.

Для нас на дворищі багаття тліє,
для нас пересторогу півень піє,
і слуг гуде архиерейський хор.

І темний ряд євангельських історій
звучить як низка темних алегорій
про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на пвнтарі, в притворі
свічки і дзвін, дитячі голоси
і в теплом повітрі вогкі зорі».

Поезії М. Зерова, неприступні українському читачеві під московською окупацією (в 1921 р. збірка «Камена») були перевидані на еміграції: в 1948 р. в вид. «Орлик» в Берхтесгадені «Сонетаріум», а в 1951 р. в видавництві «Київ» у Нью Йорку «Каталептон».

ЗЕФІР — один із вітрів грецької мітології, підвладний Еолові (див.), лагідний і теплий західний вітер. **ЛЕГІТ**. У П. Тичини в «Думі про трьох вітрів», в якій алегорично представлено революцію в Україні, про нього сказано:

...На ранній весні-провесні,

Гей, на світанні гук.

Що третій Вітер молодий.

Та так собі подумав, так помислив:

«А добре, що сонечко на весну повернуло,

А то б земля була навек схолонула,
заснула».

Тож третій Вітер летить, співає,

До всіх із ласкою та по-рідному

промовляє,

Жадного села, хатинки не минає,

У драну шибку й пучками поторохкає -
пограє:

— «А вставайте, каже, люди, Сонце вам усміхається,

Вашого плуга земля дожидається».

Оттоді тес всі люди зачували,

Із хат із піснями виходжали,

З великої радости святую землю

цілували...»

ЗИЗАНІЙ ЛАВРЕНТІЙ (ТУСТАНОВСЬКИЙ) — автор першого церковно - слов'янсь-

ко - українського словника (1596 р.) і церковно - слов'янсько - української граматики (1596 р.), катехизису (1626 р.) та інш. Від 1612 р. був священником на Волині, але поляки зруйнували його церкву, а його самого пограбували. У 1620 р. переїхав він до Києва, де пристав до наукового гуртка єп. Плетенецького. У 1627 р. переїхав до Москви, щоб нести туди світло західної та української науки, але москалі зазідали його в еретицтві і покалічили наклад його катехизису: «Написано в тебе, — казали вони Зизанієві, — про круги небесні, і про планети, і про зодіак, і про затьму сонця, і про грім і блискавку, і про Перуна, і про комети і про інші зірки... Ті статті взято от волхвів еллінських і од ідолослужителів, і з правовірством нашим не сходні...» Коли ж книжка вийшла в 1627 р., то автор побачив по-перше такий заголовок: «Катихисис по литовски Отлашеніє, русским же язиком нарицається Беседословіє», а по-друге — що вся його «астрологія» безслідно зникла.

На Москві української мови, яку називали «литовською», не розуміли і не хотіли розуміти, а чіплялися до кожної дрібниці (напр., до виразу «пригвоздили до креста», замість «ко кресту») і запевняли, що скрізь мусить бути одна мова, бо інакше «коли буде багато мов, то піде смута (розруха) в країні...» (Єфремов «Іст. у. пись.» I, 266).

ЗИЗАНІЙ СТЕПАН — учитель львівської братньої школи (1591 р.), визначний полеміст і проповідник, «огневий агітатор, що ні перед якими погрозами не хилився і сіяв своє слово з упертістю незламного переконання», (С. Єфремов). Переходячи з одного місця на друге, не страхаючись ні гніву владичого, що забороняв проповідувати проти унії, ні репресій польських, королівських, якими на вигнання його було засуджено, — провадив Зизаній своє діло сміливо, без упину, картаючи українських світських і духовних магнатів, що за гонори і маєтки, «задня панства великого, задня ласкомства нещасного», одні покинули вже свій нарід, а інші на видиму вели його загибель. Ось як його діяльність характеризував його сучасник польський письменник Жебровський, що в своїй книзі «Кукіль», так солодко звертався до нього:

«Дивуюся тобі, Зизанію любий, що будши тим чим еси, на такі великі зважуєшся слова. З землею і небом воюєш; ні Богові, ні людям не потураєш, святих з неба спихаєш, чортів до пекла не пускаєш, не віриш у заступництво Христове, що Дух Святий сходить од Отця і Сина не визнаєш... Та й цього з тебе не досить: на своїх старших, так і духовного чину, як і світських, зухвало наставляєш язика, про нашого пана короля в своїх казаннях не гаразд мовиш. На митрополиту гавкаєш. Латинників

виклинаєш. Сказати коротко — диявольську роботу на землі справляєш...»

С. Єфремов коментував:

«З цього бачимо, куди вкладав Зизаній свій ораторський хист і запал: він у самі церковні справи не замикався, а виходив на політичну арену; його казання тріпотіли, як видко, живчиком живого життя і, треба думати, мали в собі силу зворушувати серця. Так говорив би Вишенський, коли б не посланія писав, а живим словом озивався б з трибуни...» («Іст. у. пись.» I, ст. 160—61).

Зате ж вороги православної віри та польонофіли його і ненавиділи. Юрко Рогатинець, у своїй славній «Пересторозі», писаній десь у 1605-1606 рр. дорікав уніятм: «Стефана Зизанія збезчестили есте і на його здоров'я так есте ся важили, аж через комін утік із Вільна...» (Див. ІНСТИГАТОР).

ЗИЗУВАТИСТЬ — косоокість. У нас люди ставилися підозріливо до зизуватих людей. вважаючи, що зизуватість, кульгавість, руде волосся, рябина — то дідькові знаки: люди ними відзначені — злі і служать чортові (Франко «Прип.» I, 595). «Що дідько назначить, то — його». «Лис. зиз, кутернога: як удасться що доброго — велика ласка пана Бога» (Номис, 8546). Про зизоого казали жартома: «На Спаса дивиться, а Богородицю бачить» (Номис, 8545).

ЗИМА — холодна пора року, від 21 грудня до 21 березня. Лінгвістичні дані вказують, що зима — це час, коли все вкривається снігом (Перв. Гром. 1928. I, 64—65). Але листопад і березень, що кладуть у нас, на Україні кліматичні межі покриття снігом, дуже нестійні щодо погоди, і тому точні межі зими встановити неможливо. Термінологічний же матеріал дає підстави зробити висновок, що зимовими місяцями у нас властиво вважалися теперішні грудень та січень з деяким поширенням на листопад і лютий. З цим висновком погоджуються й етнографічні дані.

Але вже дуже задалегідь, аж 14 вересня на Вороніжчині казали, що «на Воздвиження земля двигнеться: повертається літо на зиму, і год увесь двигнеться, й усе» (Мат. у. етн. НТШ. VI, 141), а після Покрови, коли починається Бабине Літо, скоро має прийти й зима: «Покрова покриває або листом, або снігом» (там же, XV, 78), а вже Михайло — 8 листопада — «приїхав на білому коні» (Чуб. III, 257).

Невважаючи на те, що заморозки, сніг, мороз визначаються вже так рано, все ж ще Юрій (28 лист.) вважається за «осінній», все ж таки тільки «Варвара мости помостить, Сава заваре а Микола закує» (Мат. у. етн. НТШ. VI, 145). Отже — з Миколи морози: «Варвара заварить, а Микола поставить коло», чи

«пригвоздить». За відомостями А. Петрушевича за початок зими у нас вважали «зачаття св. Ганни». Всі ці дані вказують, що для справжньої зими в народньому уявленні снігу, як зовнішньої прикмети зими, ще замало, потрібний ще й мороз. Тому-то справжній початок зими клали в нас на перші числа грудня.

Натомість літньо-весінній сезон у нас починався досить таки рано. Вже на Стрітєннє (2 лютого) «зима з літом зустрічається — хто кого переборе, зима чи літо», (Мат. у. етн. НТШ. VI, 24), а першого березня вже була — «перша весна». Про перший тиждень посту казали: «Неділя збір, тече вода з гір». І саму весну стрічали в Україні на святому тижні. Подекуди співали веснянок уже з Благовіщення. На Карп. Україні казали, що зима стрічається з літом тричі — на Стрітєннє, на Сорок Святих (9 березня) та на Благовіщення, — коли літо вже зовсім перемагає зиму (Етн. Зб. НТШ. II, 4).

В українських піснях зима символізує горе:

Ой я тую зиму борзо не перезимую,

Ой я свого миленького не перебаную (Голов. II 777).

Уявляється зима нашому народові, як стара баба, з великою, як барило, головою, з ротом, як відро, з величезними зубами і з костистими пальцями. Одягнена вона в кожух, а то навіть і в сім кожухів, — в червоні чоботи, рукавиці і шапку (Гнатюк, «Знадоби», II, в. I, ст. XXXVII).

ЗИМАРКА — зимня хата в полонинах карпатських, без печі: в ній живуть робітники, що збирають сіно, а також пастухи. (Слов. Б. Грінченка).

ЗИМОВИЙ ПОХІД — славетний «марш крізь бурю і сніг», що його відбуло козацтво армії УНР протягом п'яти місяців — від 6-го грудня 1919 до 6 травня 1920 р. в запілля московських окупаційних військ в Україні. Вздовж і впоперек прейшло воно всю Правобережну Україну і побувало на Лівобережжі — на Полтавщині.

В Зимовий Похід Армія вирушила трьома групами: Запорозька під командуванням Генерала-Полковника Михайла Омеляновича-Павленка, він же й Командир Армії УНР в Зимовому Поході з Наказу Головного Отамана Симона Петлюри; Волинська група під командою Генерала-Поручника Олександра Загородського, та Київська група під командою Генерал-Хорунжого Юрія Тютюнника, який був заступником Командарма в Зимовому Поході.

Разом з Армією в Зимовий Похід вирушили: Прем'єр Міністер Уряду УНР Ісаак Мазепа та Протопресвітер Армії УНР Митрофорний Протоієрей Отець Павло Пащевський.

До Зимового Походу Армії УНР дійшло

внаслідок ліквідації одного спільного фронту Армії УНР та УГА в листопаді 1919 року. Саме тоді УГА уклала договір з Денікіним про завішення зброї і тим самим звільнила ворожі сили, які були зараз же обернені проти Армії УНР.

Зимовий Похід був кончею для врятування Української Державности власною збройною силою і був нагодою заманіфестувати перед своїм народом цю силу, віч-на-віч показавши, що Військо і Уряд УНР не припинили боротьби за здобуття волі своєму Народові. В цьому саме і є найбільше значення Зимового Походу.

Для відзначення Зимового Походу був створений, з наказу Головного Отамана С. Петлюри Лицарський Орден «Залізного Хреста», що прислуговує всім учасникам Зимового Походу.

Про другий Зимовий Похід див. під БАЗАР.

ЗИМОВНИК — запорозький хутір, в якому запорожець жив поза Січчю зимою. Козак, що зимував у зимовнику звався **ЗИМОВЧАК**.

ЗІЛОТ СИМОН — апостол, — день якого святкується 23 травня. Цього дня дівки-чарівниці та баби-знахарки, ще до сходу сонця, з ранньою росою йшли в ліс збирати зілля. Бо ж зілля у цей день має велику цілющу силу.

Крім того, у цей день розцвітає сон-трава. Дівчата збирали темно-сині дзвіночки і сон-траву та, лягаючи спати, клали їх собі під голову. Від цього снилися цієї ночі їм найкращі сни. Як присниться дівчині молодий місяць, то це знак, що вона цього літа заміж піде.

Зілот — покровитель «добрих» скарбів... Хто хоче знайти скарб і стати багатим чоловіком, повинен встати опівночі, іти до густого лісу, піднявши очі догори і лічити зорі. Якщо Симон Зілот захоче дати золота і зробити чоловіка щасливим, він скине одну зірку з неба, і зірка впаде на те місце, де зберігається захований скарб.

ЗІНИЦЯ — отвір в середині дугівки ока, що змінює свій розмір від кількості світла — звужується або розширюється. Символ найдорожчого в людині, себто можливості бачити: «Береже її, як зіницю ока».

ЗІНОВІЙ КЛИМЕНТІЙ (— 1727?) — ієромонах, мандрівний віршопиєць, що списував у своїх віршах тодішнє життя. Тип графомана «без позначки навіть іскри літературного хисту, не кажучи вже про справжнє поетичне надхнення». «Вражає, як на середню навіть людину вбожество думки і стилю, фарб, опріч безнадійно сірої, не знайдете у Климентія, сама вода наскрізь поняла його численні вірші.» (С. Єфремов).

ЗІНСЬКЕ ЩЕНЯ — рід кертці. Символ злоти: «Підскакує, як зінське щеня», — кажуть на розлючену людину. «Зінське щеня, коли б йому очі, то скаженішого не було б» (Сл. Уманця). Люди вірили, що коли б кого зінське щеня вкусило, то та людина мала б умерти (Чуб. I, 54).

ЗІРКА — одне з безчисленних небесних тіл, які ми бачимо вночі над нами (див. БОГІВ ШЛЯХ). З найдавніших часів зірки викликали в народів різні забобонні вірування, що набирали часто й форм справжнього АСТРАЛЬНОГО КУЛЬТУ (див.). У нас в Україні оповідали, що зірки — то душі покійників, що відзначилися праведним життям, або навпаки — грішні душі, що їх Господь поставив на небо «покутувати гріхи» (Веселовський «Разісканія...» XII, 238). Ці вірування можна поставити у зв'язок із грецькою мітологією, в якій чимало героїв перенесено на небо, де вони зробилися зірками (Діоскури — Близнюки, Оріон — наші Косарі і т. д.).

Вірили також, що зірки — душі живих людей: скільки зірок на небі, стільки душ на землі. Як тільки хтось народжується, Бог за свічує зірку і ставить її на хмарах; якщо людина живе праведно, то й зірка її горить ясно, світло (Веселовський, там же). На Гуцульщині казали: «Призначають одну зірку на небі, яка світить аж до смерти дитини, а відтак гасне, як умре та дитина. Вночі видно, як гаснуть зірки, то тільки людей умирає...» (Мат. у. етн. НТШ. XVII, 100). На галицькому Підгір'ї теж казали: «Кожний чоловік має свою зірку на небі; як чоловік умре, то зірка впаде, або й так згасне... Як зірка впаде, то це значить, що якась щаслива душа вмерла...» (Етн. Зб. НТШ. V, 162). Уважали, що щасливий той чоловік, що «увидить, як зірка падає...» Він тільки має швидко сказати: «Ні до неба, ні до землі!» (там же, 76—77). На Херсонщині, навпаки, казали, що «на падаючу зірку не годиться дивитися, а то скоро помре...» Тут ідея зірки, що падає, в'яжеться зі смертю. А в народніх піснях зірка, що падає, символізує горе, біду:

Котилася ясна зоря з неба

Та й упала додолу...

Журилася молода дівчина

Та своєю бідою («Ліра» Тищенко, ст.

205).

Вірування про зв'язок зірок із душами дуже давній. Вже в єгиптян зірка була символом душі, і Темей Сокрійський навчав, що кожна душа зв'язана з окремою зіркою, як її генієм та охоронцем. Відгомін такого навчання зберігся й досі в нашій приповідці про «щасливу зірку, під якою хто народився» (Франко, III, 243). Вірування, що зірки — душі, зустрічаємо і в Арістофана (450—385 до Р. Хр.). Зв'язок зірок із душами знайомий і германцям: у

кожної людини є своя зірка на небі, і, як зірка падає, то людина вмирає. Серби, подібно до вірування, яке записав Ястребов на Херсонщині (Лет. III, 64), кажуть, що не слід дивитися на зоряне небо, бо як побачиш свою зірку (мабуть, як вона падає), то помреш. Хто народився «під нещасливою зіркою», — кажуть у болгар, того все життя переслідуватиме недоля (Веселовський, XIII, 238).

Яркі зорі під Різдво, Новий Рік, Водохрища обіцували нашому народові добрий врожай та приплід на худобу: «Роди, Боже, так рясно, як на небі звізди, а так красно, як од них ясно» (Чуб. III, 437). «Якщо на Свят-Вечір ніч зірна, то це к доброму приплоду худоби і врожаю ягід» (К. Ст. 1896, I, 1—4). В'яжуться з зірками й інші прикмети: «Коли в зимі небо визвіздиться, себто коли зірки дуже ярко горять, то це значить, що буде довша погода й великі морози» (Гал. Підгір'я. Етн. Зб. НТШ, V, 162). «Як звізди дуже горять, палають, то кажуть, що буде війна» (там же, 77). «Коли сняться звізди, буде весілля» (Франко, «Припов...» III, 138). Що до останнього, то воно й зрозуміло, адже зірка — символ краси взагалі. «Коби я така красна, як зоречка ясна, світила бих на все поле, доки бих не згасла...» (Зап. Ю. Зап. Отж. 1874, II, 397), а символ гарної дівчини зокрема: «В мене батенько — ясний місяць, в мене матінка — ясне сонечко, в мене сестриця — ясна зірниця» (Грінченко, III, 16). На Гуцульщині, коли молода, сівши на коня, щоб їхати до молодого, дивилася через колач на схід-сонця, її мати казала: «Абись була, як зоря красна!» (Мат. у. етн. V, 31). «Нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду» (Франко «Прип.» II, 304). У весільних піснях — «ясні зірочки — то світлочки» (Метл. 66). У колядках, коли величають рід та родину, зірки — діти: «Що на небі місяць — да то наш господар, а на небі зірка — то його жінка, а навколо зірочки — да то його діточки» (Чуб. 433). «Стояла світличка новозроблена, а в тій світличці три оконечка: в першій оконечку ясний місяць, в другій оконечку ясне сонце, в третій оконечку яснії зірки. Що ж то місячок — то господарчик, що ж то сонечко — то господинька, яснії зірки — то його дітки» (Чуб. 460).

Відповідно до цього мотиву величання, зустрічаємо символізацію зірки і в застосуванні до святих: «Ох ізійшла зоря з синього моря, — не єсть то зоря — то св. Варвара...» (Дикарев. I, 155).

Над статуями Богородиці в західних країнах часто можна бачити вінець із зірок. За поганських часів такий вінок із зірок був атрибутом музи Уранії — Астрономії. На заході ж виник і звичай писати зірки просто на одягу Богородиці. Уже в XI ст. можна зустріти такі образи. Можливо, що в зв'язку з такими символічними образами Богородиці, стоять і вели-

чальні образи наших колядок, та весільних пісень, в яких про звеличуваних людей співається, що їх мати (чи хто інший) «місяцем обгородила, зорею підперезала, да й до шлюбу випроважала...» (Чуб. IV, 133).

Треба зазначити також, що зірка відіграє велику роль в звеличувальній символіці взагалі: досить пригадати ордени (відзнаки) в вигляді зірок, або той факт, що третина всіх національних прапорів у світі мають на собі зірки.

Із зірками в'яжуться в Україні цікаві вірування про відьом. На Київщині вірили, що відьми. — якщо хто залишав у суботу на мотвилі пряжу незмотаною, — викрадали ті незмотані нитки і стягали ними зірки з неба опівночі. Подекуди казали також, що для здійснення зірок із неба відьми залишали на мотвилі півміток протягом Великодніх свят, а в провідну неділю здійсмали його ввечері і потім здійсмали ним зірки з неба та й ховали їх в горщику, під покуттям, або в льосі, в пивниці. Зірки служили відьмам для притягання чужих грошей (Проф. Сумцов в К. Ст. 1890, I, 61). На Вінниччині запевняли, що «дощу іноді нема через те, що відьми знімають зорю і ховають в пивниці в горщик» (Чуб. I, 26). Зірку, як джерело води, — що для хлібороба була й безпекою заможности, добробуту, — зустрічаємо часто і в колядках:

Пане-Господарю, ти спиш, не чуєш:
На твоїм подвір'ї зірниця впала,
Зірниця впала — кирниця стала,
А в тій кирниці Пресвята Діва Христа
купала...

Віра в крадіжку зірок відьмами зустрічається в багатьох народів. У нас варто з цього приводу відмітити характеристику, яка дається людині, що нічим особливим не відзначається: «Вона зірок із неба не здійсмає» (див. ЗОРЯ).

ЗІРНИЦЯ — зірка. «Аж зірниці засвітили!» — іскри з очей посипалися від сильного удару. Крім того, зірниця зокрема — **ВЕЧІРНЯ ЗІРКА**, чи, як її звуть на Гуцульщині — «Звізла Архангела». (Мат. у. етн. НТШ. VII, 4). «Ой ішов я до дівчини, як зійшла зірниця...»

ЗІРКА ДАВИДА — п'ятикутна зірка з переплетених двох трикутників. Вживається в деяких масонських обрядах, але вважається головне за емблему юдаїзму.

ЗІРКА РЯТУНКУ — див. ПЕНТАГОН.

ЗІРКА ВОСЬМИРАМЕННА — див. РОЗЕТА.

ЗІРКА СОЛОМОНА — як і зірка Давида складається з двох переплетених трикутників, але так, що вони складають шестикутну зірку.

ЗЛИВКИ — обряд очищення породілі. Щодо часу, коли відбувалися зливки, то в народніх звичаях спостерігається деяке розходження. На Лубенщині зливки відбувалися звичайно на другий день по хрестинах, дуже вдосвіта, але тут нема одностайности, бо подекуди зливки відбували й того самого дня, що й родини. На Волині зливки відбувалися по хрестинах того самого дня, в присутності гостей. На Ніжинщині зливки робили, коли куми відходили до священника, або зараз по їх поверті. На Поділлі зараз по народженні дитини справляли родини, або й на другий день, але хрестини відбували не зараз по хресті, але через тиждень, або й через півроку. Подібно бувало й на Гуцульщині. Там «прощалася» газдиня з бабою за дитину ще поки приходили куми, себто перед хрестинами. Цей порядок більш додержувано, здається в західній Україні, бо з ним зустрічаємося ми й на Холмщині, де ПОПРАВИНИ відбувалися в перше свято чи в неділю. В Галичині, як здається, зливки взагалі не відбувалися (Мат. у. етн. НТШ. VIII, 44 — 45).

Переважає ж, як записано у Чубинського (IV, 13), зливки все відбувалися по хрестинах, на другий день, враз із ПОХРЕСТИНАМИ, або й на третій день по хрестинах: так, на третій день по хрестинах відбувалися зливки на Харківщині, в Херсонщині, і по деяких інших місцевостях України.

Відбувалися зливки більш-менш однаково в усій Україні. Тут ми використовуємо опис зливки головно Оп. Марковича в Перв. Громадянстві. 1926 р. I. ст. 81—82, та М. Г. в Мат. у. етн. НТШ. VIII, 198—200:

Ще вдосвіта, на другий день по родиві приходила баба й починала господарювати — пекти й варити. Прибере й хату, все добре поміє. Йдучи по воду, примовляє: «Іду водиці брати, стало мене три яголи стрічати: один Михаїл, другий Гавриїл, третій чудотворець Миколай. Стала я їх прохати: Чудотворче Миколаю! Помагаєш на водах, поможи й мені водиці набрати, молитв'яну, хрещену рабу Божу Н. обмивати й напувати й покорму визивати».

У цій формулі виявлено мету зливки — обмити себто очистити породілю, що зробилася «нечистою» через пролиття крові при родиві та викликати в неї покорм, себто приплив молока. Це останнє — внаслідок магії, в якій одна рідина (вода), заступає другу (молоко).

Прийшовши до колодязя, чи до криниці, баба знову шепотіла: «Добривечір тобі (хоча дія відбувається рано вранці, треба казати — «добривечір тобі!»), водо Оліяно і ти земле Тятяно. Прибуваєш, водо, із гір, із долин, з-під червопих калин, з лісів, з підполіссів, щоб так прибувало породілі покорму для молитв'яного младенця Н...»

Набравши води вщерть — «щоб було вповні і покорму!» — приносила баба воду до ха-

ти, наливала миски по береги (і взагалі все, що того дня наливається, наливається по береги) і кидала туди трохи сім'я. Воду часто гріла, щоб була літепла. Сім'я ж клала не тому, що, як думав Мр. Г., воно ніби має в собі молоко, а тому, що сім'я, як видно з пісні, яку при тому співається, символізує людське сім'я:

Ой дам тобі, бабусенько,
Коробочку сім'я,
Да приймися, бабусенько,
За моє насіння...

На Ніжинщині клали до миски з водою й ягоди калини — «щоб породіля була здорова і красна», і зерна вівса, на побажання багатства (Малинка в К. Ст. 1898, V, 266—67). Частіше — і на Київщині, і на Чернігівщині — баба клала до води, крім вівса, шматочки наламаної верби, що швидко росте. Потім ставили по середині хати, якраз під сволоком, ночви, а в ночви, — якщо народився хлопець, — клали сокиру, а якщо дівчина — гребінь, і породіля ставила на них свою праву ногу. А баба лила з миски їй воду на руки...

На Ніженщині, якщо народився хлопець, клали породілі під ноги навхрест сокиру й косу, або сокиру й книгу, а якщо дівчина — то серп і гребінь: хлопцеві — «щоб дрова рубав й книжку читав», а дівчині — «щоб хліб жала і на сорочку пряла...»

Баба, ставши перед породілею, тримала високо перед нею миску з водою і, набравши води перше правою рукою, спускала її собі по руці а лівою підхоплювала під ліктем і — пила. Так робила тричі. Потім повторювала ту саму операцію лівою рукою. Після того мочила свою праву руку в воді і тиловою стороною руки водила породілі по обличчю, примовляючи: «Омиваю (чи очищаю) свою руку, а твою душу». Всі жінки, що були присутні при родиві, мили й собі в тій воді руки. Чоловіки — відсутні.

Породіля пила тричі навхрест воду з чотирьох країв миски, а потім ту воду з ягодами, чи що було в ній, виливалося їй трохи поза сорочку на спину, а потім і всім присутнім жінкам, щоб у них теж родились діти. Кому хочеться хлопця, тому кидали за спину вівса, а кому дівчини — тому ягід калини.

Поливаючи породілю, баба примовляла:

«Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько. Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породілі ніхто не спідкусив і дитини: ні з вітру, ні з-під зір, ні з приговору, щоб ти не боялася ніякого пристриту!»

А тоді ще хукала поза плечі:

— Не мій дух, Божий дух. Баба з річчю, Бог із поміччю.

Породіля частувала бабу, давала їй паляниці гроші. Потім ставши осторонь, породіля ставала навколішки і кланялася до землі:

— Простіть мене, грішну, що я кров пролила!

— Бог тебе простить, і ми прощаємо.

Тоді баба кланялася породілі і теж просила прощення: «Це задля того простяться, щоб те, що робилося ними стидного, пройшло собі, бо грішне діло, хоч і світове, але бридке і незвичайне і ввічі якось би то не гарно було дивитися одна одній, як би не попростилися». (Мат. у. етн. НТШ. VIII, 200).

Очистивши тіло й душу, породіля вбиралася в чистий одяг і дожидала, поки чоловік покличе кумів і там приятелів яких — «на зливки». А ті приносили чито калинки на пиріжки, чито грушок, чи ще там чого, щоб породіля попоїла. І самі їли принесене.

Поки не буде зливок, — хоч і три дні не зливатиме баба на руки породілі, — казали, що й молока у породілі не буде. «А як зілле баба, то так і почує породіля в собі перемену, що є в неї молоко в грудях, а то до зливки і грудей дитині не дає...» (там же).

ЗЛИДНІ — уосіблення крайньої бідности, вбогости. Уявляє їх собі нарід чито в образі старців-жебраків, чито ніби маленьких дітей, які, де оселяться, приносять туди з собою непереможну мізерію й руїну: «Щастя дочасне, а злидні довічні». «Просилися злидні на три дні, та й вигнати не можна...»

Як мітичні істоти, злидні дуже яскраво виступають у казках. Сидять вони звичайно під піччю, куди не сягає промінь сонця. І вигнати їх звідти можна хіба хитрощами: так, один бідака заманив їх хитрістю в глечик, а потім швиденько той глечик закрив та й закопав у землю. А брат-багач підгледів і, гадаючи, чи не скарб там закопано, відкопав той глечик. Та як відкрив, злидні вчепилися за нього і не хотіли більш його покинути. Так і звелось його багатство на нінащо.

Злидні стоять у безсумнівному зв'язку з Долею чи Недолею людини, але тим часом, як межі людиною та його долею, чи недолею, існує якась гармонія, що походить від обставин народження, тощо, злидні поводяться, як істоти від людини пілком незалежні і самостійні. У Чубинського (II, 394—95) оповідається про одного бідняка, який викликав свої злидні з-під пічки, завіз їх у ліс і попросив їх, щоб вони допомогли йому дерево розколоти: — «Як же, кажуть вони, ми тобі допоможемо, коли у нас і сокири нема? — А ви, каже, без сокири. Закладіть усі руки в оцю щілину та й роздирайте, половина вас нехай тягне в одну сторону, а половина — в другу, то воно і розколеться. От злидні кинулися всі до дерева, позакладали в щілини руки по самі лікті, силкуються. Той чоловік стукнув обухом, клинці повилітали, а обапінки так і збіглися до купи і держать за руки всіх злиднів. А тут як схватиться буря та вихор як почне корчить — таке закоїлось, що Господи! Одно дерево впало на віз і розторопило його на шматочки, друге убило коня. Насилу той чоловік вискочив із лісу.»

Сумцов указував, що українським злидням відповідають німецькі КОБОЛЬДИ, яких теж можна спіймати, утопити, зарити. Вони теж маленькі на зріст, як і злидні (К. Ст. 1889, XI, 300). Але Веселовський у «Разисканіях» (XIII, ст. 235) зазначив, що в «Слові» Кирила, «філософа словенського» «про лінвних», відомих у копіях з XV в., вже зустрічається термін «злидні» і відповідає він у перекладі такому ж грецькому виразу. Тут про п'яницю так сказано (виправлено на сучасну мову): «Недостатки в нього дома сидять, а рани в нього по плечах лежать, туга і скорбота по бедрах голодом подзвонюють, убожие в нього в торбі гніздо звило, прив'язалась до нього зла лінь, як люба жінка, а сон, як отець, а охання, як любі діти а злидні на нього дивляться, уловлюють його, як свиню... від п'янства, ох і убожие дуже прив'язується...»

Таким чином, в злиднях маємо ми дуже цікавий приклад уосіблення й поширення в народніх масах перекладного літературного виразу що викликав у народній уяві творчу фантазію.

ЗЛИЗУВАННЯ — магичний народній обряд. Особливо поширене було в нас злизування новонародженої дитини. Робилося це звичайно таким чином, що мати, або баба, проводила язиком уподовж лица дитини від підборіддя до чола і навхрест на очах, після чого витирала лице дитини своєю сорочкою. Під час злизування, говорено якусь молитву, здебільшого — «Отче наш» (Зап. НТШ. 1897 р. III, Бібліографія ст. 51).

Злизували також деякі хвороби.

ЗЛІПОК — знак на хлібі, що він був у пічці зліплений разом із іншим хлібом. Коли йшли сватати, то звичайно брали з собою хліб із таким зліпком (Мат. у. етн. НТШ. III, 72). Див ЦЛУШКА.

ЗЛІСТЬ. ЗЛОБА — бажання зробити комусь щось прикре, шкідливе, неприємне. Степенування злості дуже велике — від садистичного злочинця що мучить і вбиває свою жертву насолоджуючись її муками, до авторів анонімних листів різних наклепників, злословників людей які «на що не глянуть, то все потане». Український нарід у своїх приповідках зібрав чимало гіркої правди про злісних людей: «Не сміється вола з болота, лише болото з воли»: «Ворона ніколи не скаже куку, а все — кра!» Так само і зла завислива людина ніколи не похвалить іншої людини, не захотить, а все згультить та знеохотить (Франко. I, в. II, 248, 263) «Ворона за сім миль стерво чує», — так і злу людину тягне туди, де коїться якась лихо (там же, 262). «Кому на язиці гірко той гірким плює». — у кого злобна влада, той і інших ображає та обмовляє (там же, 331). «Коли всі злі, то й ти не ліпший», — кажуть на-

кленникові, що на всіх наговорює (там же, 277). «Вода все сполоче, а злого слова ніколи», — (там те 245). Цю останню думку Іван Франко розвинув в гарній поезії:

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одне сердите, згірдливеє слівце,
Як чисті душі кривить і поганить
І троїть на весь вік, — якби ти знав оце,
Ти б злість свою, неначе пса гризького
У найтемніший кут душі загнав,
Потіх не маючи та співчуття палкого,
Ти б хоч довором не ранив нікого,
Якби ти знав...

ЗЛО — все те, що приводить до зниження духової вартости людини, до її морального занепаду. Саме тому те, що багатьом людям видається великим добром, як надмірне багатство, гроші, що дають надто легке життя і безконечні спокуси тілесних, змислових утіх, насправді виявляється часто згубним злом, що руйнують душу і кидають її в безодню морального занепаду. І навпаки, великі життєві труднощі, велика боротьба за осягнення наміченої високої цілі, і навіть хвороби, належно сприйняті, часто розширюють духові обрії і підносять людину на вищий щабель морального вдосконалення на шляху до Абсолютного Добра, який визначив нам Христос: «Будьте звершені, як Отець ваш, що на небі, звершений» (Матв. V, 48).

ЗЛОПАМ'ЯТЛИВІСТЬ — прикрита ненависть, бажання пімститися за якусь образу. Христос гостро осуджував злопам'ятливість, наказуючи прощати образи і любити своїх ворогів. Сучасна наука виявляє, що злопам'ятливість шкодить не стільки тим людям, проти яких вона скерована, як тим, хто її плекає: злопам'ятливість нищить сон, повищує тиснення крові і псує печінку і апетит. Щодо останнього, то про це вже знала Біблія: «Краще їсти траву, присмачену любов'ю, ніж цілого бика, присмаченого ненавистю». Американець Карнеджі писав: «Якщо ми не досить святі, щоб любити своїх ворогів, задля любови до нашого власного здоров'я і власного нашого щастя, намагаймося якимсь чином їх простити і про них забути» («Як прогнати турботи й почати життя...» ст. 146). І китайський філософ Конфуцій навчав: «Якщо нас обдурено, якщо нас обікрадено, це властиво дрібниця, якщо тільки ми про це більше не згадуватимемо».

Лік проти злопам'ятливости — присвячувати свій час і думки важливішим національним та загально-людським справам суспільного та духового життя.

ЗЛОРАДНІСТЬ — прикмета підлої людини що тішиться невдачею інших, вбачаючи в тому можливість власного підвищення. «Риса злорадної втіхи виступає в нас часто та незамасковано при товариських грах (шахах, кар-

тах, або при інших грах). Для людини з рабською психікою не існує приемність самої гри, ані виховний момент: напруження уваги, добровільно прийнятих на себе обов'язків (правил гри), ані те, що майже кожна гра виробляє в учасниках зручність і бистроту. Чуже для неї поняття «спорту», чужа лицарська краса відомого «фейр плей». Для неї важний лише вислід — хто виграв. Коли вона виграв, виступає в неї злорадна, хамська втіха, яку не старається, навіть у найменшій мірі, скривати, або опанувати. Вона тоді «горою», і це дає їй невимовну втіху, просто екстазу вищости над своїм партнером. Коли вона програє, тоді насується, тратить охоту до дальшої гри і виявляє неопанований злий гумор (настрій), який нерідко переходить у явну ненависть супроти свого партнера. Така людина тішиться тільки з чужих невдач і з чужого горя. Вона ніколи не тішиться чужим поведженням, успіхом, або щастям. Чужа радість викликає в неї тільки досаду, або злість... (Д. Віконська «За силу й перемогу» 127—28).

ЗЛОТ, ЗЛОТИЙ — за царської Росії монета в 15 копійок: «Сто злотих — не гроші, а мужик не брат» (Номис, 1278).

ЗЛОТИЙ — польська монета на українських землях. В старовину ділилася на 30 грошів. За поверсальської Польщі злотий ділився на 100 грошів. В 1931 р. 100 зл. коштували 11.21 дол.

ЗЛОТОГЛАВ — парча, тканина, перетка на золотом, чи сріблом: «Пани та князі в жупанах-злогоглавах» (Чуб. V, 847).

ЗМИСЛИ — тілесні органи сприймання вражень зовнішнього світу. Їх головних п'ять: зір, слух, нюх, смак, дотик. До змислу дотику відноситься також здатність відчувати зміни температури та зміни в положенні тіла (рух і рівновага).

ЗМИСЛОВІСТЬ — прив'язання до втіх (приємностей) тіла, що їх ми одержуємо через використання наших змислів. Наші змисли — це наша зброя в боротьбі за існування. Кожний з них у свій час у відповідному місці попереджує нас про ту чи іншу небезпеку, і примушує застосовувати належні засоби охорони. Вони — наші слуги, і кермуючи ними розумно й мудро збільшуємо ми наші сили знання світу і панування над ним. Але надто часто зі слуг вони перетворюються в наших панів які під оманю тілесних втіх перетворюють вільну й гідну людину в підлого раба пристрастей. Уже в Біблії, пій старозавітній історії жидівського народу, віднаходимо ми чорну нитку змисловости цього народу — потоп, Содома й Гомора, Самсон, Лавид, Соломон, — це все сумні вияви того соромного поневолення

Найпого духу тілесною змісловістю. Історія виявляє, що такі могутні держави, як асирійська, вавилонська, єгипетська, а пізніше і грецька та римська розсипалися й зникли не стільки в наслідок ворожих нападів зовні, як в наслідок морального внутрішнього розкладу, що його неминуче дає служіння змісловості. Та і в християнстві хіба ми не бачимо постійного змагання між духом і тілом, між духовістю і змісловістю? Д-р о. І. Назарко ЧСВВ писав: «Ця дика стихія змісловості на протязі століть пірвала мільйони християн, відірвала від Церкви цілі народи й провінції, а навіть порозсаджувала монастирі. Цей бунт тіла проти духа справді жахливий. Стогнав під ним той великий апостол народів св. Павло, що кидав громи на розпусний Корінт, а рівночасно в душевному шамотанні повірно признавався, що відчуває інший закон у своїх плечах. У кайданах пристрасти шамотався геніяльний св. Августин, а навіть св. Єронім, вихудлий у безнастанних постах, кидався в терня й бив каменем свої вихудлі груди, щоб відігнати приману змісловості. Теперішнє зіпсуття великих міст — це сором і ганьба християнської цивілізації, Лікарі, суспільники, економісти й виховники з острахом призадумуються над тим жахливим явищем та над долею майбутніх народів...» («Християнський Голос» 12. I. 1954).

Ліком проти змісловості може бути тільки повернення до здорової рівноваги у задоволенні потреб душі й тіла, пам'ятаючи з одного боку, що головне в людині його духове покликання, але не забуваючи, що й інстинкт тіла, як писав у згаданій статті о. д-р І. Назарко «діло Боже, перед яким розкриваються перспективи високих призначень...» У здоровому тілі здорова душа, як казали ще римляни, — але коли тіло знесилене всякими надужиттями змісловості, і душа втрачає образ Божий, і людина перетворюється в худобину... (див. АСКЕТИЗМ. ПРУДЕРІЯ).

ЗМІЄВИК — амулет, чи талісман, князівської України-Руси проти недуг та всіляких чар. Були це круглі, пишно декоровані медальйони, що на лицевому боці мали зображення якогось святого, а на відвороті плетінковий, змієвидний орнамент, звідки й назва — змієвик. Дуже гарні змієвики знайдено в Чернігові й Білгороді під Києвом. Білгородський змієвик — єдина пам'ятка, що залишилася нам від цього колись славного нашого міста (М. Грушевський «Іст. У.-Руси», II, 279). Золотий чернігівський змієвик ніби належав кн. Володимирові Мономахові (Крип'якевич «Істор. укр. культ.» 503). На його лицевому боці фігурував архангел Михайл, а на обороті голова, подібна до античної Горґони-Медузи.

ЗМІЙ, ДРАКОН — страшна потвора народних казок, що відбиває пам'ять про допотоп-

них вимірлих звірів величезних розмірів та жахливого вигляду, ще й прикрашена фантазією. Це сотворіння уявляється з страшним гребнем на спині, з гострими загнутими пазурами, з крилами на вкритому лускою тілі, з величезною нацею, що кидає вогонь і труїть повітря, часто з кількома головами. Змій — це гадина в розповні своєї жахливої могутности, що символізує руйнівні сили природи, а також звіринні риси людської вдачі — непогамовану жорстокість, ненажерливий егоїзм і огидну зарозумілість та пиху. Кожна людина носить в собі зародки цих небезпечних пристрастей, і тому всі герої-визвольники поганських і християнських легенд, як Геракл, Ясон, Персей і св. Юрій мали забити змія перше, ніж здобути вінок героя, чи німб святого.

У вавилонській космогонії, а також і в германській, змій символізує море, що огортає весь світ, але, переможене богами, тримається в указаних йому межах. Зв'язок змія з водою знаходимо і в українських віруваннях, де змій виступає часто, як охоронець криниць та мешканець рік.

Дуже часто змій виступає і в світовому й в українському фольклорі, як охоронець якогось добра, до якого нікого не допускав: змій-дракон охороняв сади Гесперід з золотими яблуками, золоту вовну в Колхиді, тебську криницю, дельфійську печеру, золото Нібелюнів та всяких красунь в зачарованих замках. У нас цей мотив вартування біля скарбів знаходиться головню в замовляннях, в колядках та в церковних співах, що, ґрунтуючись на апокрифах, оповідають про купання Христа в Йордані: Христос тут витягає з-під каменя рукописання, що дав Адам Сатанайлові, і нищить зміїв, які його стерегли. Як стверджує М. Грушевський, цей мотив був у нас дуже популярний. Паломник Арсеній Солунський згадує «кості змієві», показувані на березі Йордану. Цей мотив знаходимо ми й в іконографії: Христос стоїть у річці, а з чотирьох сторін підносяться проти нього змієві голови («Іст. у. літ.» IV, ст. 111). (Див. ІКОНОГРАФІЯ).

Але, в зв'язку з біблійним оповіданням про спокусу Єви, змій найчастіше фігурує в українських легендах не тільки як слуга Сатани, але й як сам Сатана. Український нарід представляв собі Сатану прикованим ланцюгами в пеклі. Сатана ті ланцюги постійно гризе: «...і як перегризе, то буде кінець світу» (Мат. укр. етн. НТШ. XI, 70). Але надгризені ланцюги відновляються знову на Великдень і на Свят-Вечір: «На Свят-Вечір обвивають ланцюгом навколо двох коників столу, де сідають їсти вечерю. Бо змій прикований на ланцюгу і гризе, і вже б урвався, але як на Святий Вечір перед вечерею Газда принесе ланцюг до хати і обіве довкола столиця, то й ланцюг на лихім сцілиться, стане, як новий, і змій знову мусить гризти до нового Святого Вечора» (там же, III,

55). У нашій іконографії не рідко пекло представлялося в образі роззявленої пащі величезного змія.

Цілком ясно, що при уявленні змія Сатаною, чи взагалі представником Нечистої Сили, особливої популярності мусіли набирати легенди про святих змієборців, на шану яких складали й співали духовні вірші. Особливо звертають на себе увагу духовні вірші на шану Федора Тирянина та Юрія Хороброго. В їх основі лежать грецькі легендарні житія цих святих, відомі в різних слов'янських перекладах. Певними джерелами та іменами вони так зближені до різних редакцій духовних наших віршів, що не може бути сумніву в їх залежності від тих легенд. Але ж, з другого боку, ці легенди в наших віршах прикрашено стількома характеристичними епічними подробицями, спільними з билинними традиціями, яка зберегла образ Добрини-Змієборця, що велика безпосередня народня творчість у них також виступає беззаперечно. Тут треба додати ще й постать св. Дмитра Солунського, що і в нашій, і в балканській фольклорі виступає, як зимовий рівнозначник св. Юрія. Як непереможні лицарі-вояки, всі ці змієборці носять грецький епітет «анікітів» (непереможних) і тому в їхньому товаристві з'являється ще й св. Нікіта (Микита). (М. Грушевський, «Іст. у. літ.», IV, 233).

Змієборство — одна з яскравіших рис діяльності цих «непереможних», і, можна думати, що як у легендах про дуалістичне сотворіння світу, так і в цих образах змієборства, наші старі свійські образи були підігріті не тільки церковними легендами, але й знайшли дальший свій розвиток, завдяки й богомільським легендам (див. БОГОМИЛИ), що розвивали стару іранську традицію боротьби Світла з Темрявою. Цікаво що іранські маніхеї представляли сатану з левиною головою і з тілом змія, і фантастичні змії з крилами допотопних птеродактилів прикрашали військові прапори персів, скитів, партів, даків, і — чи не від останніх — перейшли й на прапори легіонерів імп. Траяна...

І от тим часом, як святі стали змієборцями тому, що змії був ніби втіленням сатани, нечистої сили, народні богатирі, що не ввійшли в сонм святих, робляться змієборцями тому, що змії — символ ворожої сили взагалі. Під впливом християнства, ця ворожа сила ототожнюється часто з дією поганства, чито свійського, староруського (билинне Ідолице Погане, або Зміяка-Перун народніх пізніших оповідань), чито степового, печенізько-половецько-татарського. Тугарин-Тоторхан зветься Змієвичем. Кожем'яка — переможець печенізького богатиря, стає змієборцем, який змушує змія викопати глибокі рови і насипати високі ЗМІЄВІ ВАЛИ, які боронять Русь від степової сили. Билинний Добряня до якого прикладається епітет «Анікіт», і Кожем'яка, якого деякі варіанти леген-

ди називають «Микитою» — це дві вихідні точки, або, як висловлюється М. Грушевський, — два документи: один, притемнений усною передачею, другий, яскравіше захований в літописі, а обидва вони ілюструють процес сполучення двох мотивів — перемоги над поганством і перемоги над степом, і дають можливість зорієнтуватися в притемнених усною передачею образах билинних Ідолиця, Змієвичів, Баби-Латигорки, тощо.

У пізніших часах, коли зникло свійське поганство і поганство степове, змії, хоча й зберіг у так зв. богатирських оповіданнях (див. БОГАТИРІ) значення ворожої антинаціональної сили, у більшості народніх оповідань набув рис і значення одної з демонічних постатей, відзначаючись від інших хіба тільки тим, що, літаючи, залишає по собі вогнений слід.

Нема сумніву, що в тій останній рисі відбилосся на віруваннях народу відоме явище метеоритів.

Іноді змії фігурує, як вихор: «Сім літ він буває звичайно змією, за другі сім літ стає ползом, величезною змією, за треті сім літ стає змієм крилатим і живе в скелях. Коли йому крила виростуть вповні, він починає літати в повітрі, і для своїх прогулок вибирає час перед бурею (гровицею). Своїми крилами він робить страшений вітер, що ламає дерева, руйнує будинки...» (Чуб. I, 35).

В інших оповіданнях змії виступає вже, як звичайний демон, якому люди записують душі: «Один чоловік ішов селом і бачив, як над його головою пролетів змії, якраз як куля соломи, і з того куля так і сипляться іскри, і він так увесь і сяє. Він летів, бо ніс гроші тому, що йому записався» (Грінченко «Із уст народу», 4).

Але найчастіше змії фігурує, як ПЕРЕЛЕСНИК, що літає до дівчат, чи жінок: «Змії робиться з звичайної гадини, тільки їй треба так денєбудь пробути, щоб вона сім год не чула ні дзвона, ні людського голосу; тоді у неї почнуть рости крила і будуть рости ще сім літ, та як і за сім літ не почує ні дзвону, ні людського голосу, тоді вже й летить людям на вред» (Маджура, Зап. II, 9).

На дорозі, де ходять дівчата, змії підкидає якусь гарну річ — моток червоної заполочі, коралі, шовкову хустку, каблучку, тощо. Якщо дівчина візьме ту річ до себе, то тим дає змієві нагоду й можливість з'явитися до неї. Прилітає він звичайно вночі, залишає крила поза хатою, а сам з'являється в вигляді гарного парубка, чи ланича. Він лягає біля дівчини і ссе їй груди. Дівчина сохне і в'яне, і якщо не здогадається віднести знайдену річ, або не знає ніякого іншого засобу, щоб звільнитися від змія, швидко загине: «Змії, як літає до жінки, то він її сунить; ото подивись: хвора та худа, аж світяться проти сонця вуха, то до неї змії

літа...» (там же). Див. також В. Гнатюк «Знадоба», II, в. I, ст. XXXII).

В Апокаліпсі Іоана (XII, 3) читаємо: «І явилась друга ознака на небі; і ось змії великий, червоний, як огонь, у котрого голів сім і десять рогів, а на головах його сім корон...» Уважають, що в цьому змії символізовано римську імперію, що переслідувала християн. Альберт Дюрер в своєму славнозвісному творі відконструював цього апокаліптичного змія, розподіливши сім рогів поміж десятима головами.

ЗМІЙ МІДНИЙ — символ розп'яття в українських стародруках, згідно з словами Євангелії: «Як Мойсей підняв змія в пустині, так бути піднятому Синові Чоловічеському, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне...» (Іоана, III, 14—15).

У «Тріоді Посній» вид. 1672 р., літеру Т обгортає змія і звішує голову через верхню частину літери. У «Бесідах Іоанна Златоустого на Діянія» 1624 р. змія обгортає літеру Х; біля нього лежить померлий, а з боку звертається до змія з молитовним рухом людина і благає її зплити...» (Новицький в Зап. НТШ. т. 144, ст. 144). Це все — відповідає цілковито текстові Біблії з IV кн. Мойсея: «І зробив Мойсей гадюку мідяну та й повісив її на тикку; і сталося, що як укусила гадюка людину, і вона позирнула на мідяну гадюку, то зісталася живою» (XXI, 9). Тут, як бачимо, змішано змія з змією-гадюкою. Про ЗМІЮ див. окремо далі.

ЗМІНЛИВІСТЬ — характерна прикмета всіх речей цього світу. Сама матерія, яку довгий час вважали символом незмінності, як вказала сучасна наука, складається з атомів, в середині яких відбувається постійний рух і зміни (див. АТОМ). Зрештою, вже грецький філософ Геракліт навчав, що в цьому світі «все тече», себто все змінюється. Наш філософ Гр. Сковорода теж писав: «Все на цьому світі народжується та щезає, все мінливе, як перекиди піску, усе дрягле і тліє, ясний день хилиться до вечора, і темна ніч обгортає землю, розкішна квітка в'яне, засихає, і стає з неї сіно... лишень невидима істина, що вічно існує, сяє, як вічний ранок, як світло неприступне, непогасиме, як сонце незахідне...» («Розглагол о древнем міре»), ст. 309. Наук. Зб. Прага, 1934, II, 210).

Ми самі постійно змінюємося, як фізично, так і духовно. З немовляти ми розвиваємося в дорослу людину, потім старіємося і — умиряємо. Духово ми теж не можемо стояти на місці, ми мусимо підпадати загальному законові змінливості. Вся справа полягає тільки в тому, що в духовому світі ми в стані припильнувати, щоб зміни в нашій вдачі, в нашому характері, в наших духових здібностях і талантах відбувалися на краще, а не на гірше. В самій змінливості нема нічого злого, все залежить від того,

як ми змінюємося. Навіть і вино — в деяких випадках, при відповідній обробці, — від часу робиться кращим, а в деяких випадках змінюється на оцет... Від нас залежить, чи закінчити тутешнє наше життя добрим вином, чи кислим оцтом.

ЗМІСТ МИСТЕЦЬКОГО ЧИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ — ідеї й почуття, якими той твір насичений, фактичний матеріал, тематика. Мистецькі твори мають свою гієрархію, що залежить від їх змісту і від їх мистецької форми. Рівень мистецького виконання, себто форма, має велику вагу в визначенні вартости того чи іншого твору. Але при однаковій досконалості виконання форми, зміст твору теж має велике значення; Моріс Деніс, французький критик і мистець-маляр твердив у 1924 р., що твори мистецтва релігійного чи історичного змісту мають більшу вартість, ніж образи мертвої натури. При рівності мистецького виконання, — писав він, — «Шматок м'яса» Рембрандта далеко менш вартісний, ніж його ж «Подорожники Еммауса». Це його твердження викликало велику полеміку: значна частина мистців твердила, що «якийсь гарбуз на подушці має таку саму вартість, як і портрет того чи іншого папи». На це А. Тільгер відповів: «Це правда, що великий мистець може дати відчутти цілий світ і його долю в трьох яблуках на тарільці, а посередній мистець залишити нас цілком байдужими перед своїми «Смерть Цезаря» чи «Тайна Вечеря». Тема сама по собі нічого не додає, ані віднімає від вартости твору. Справжньою темою, справжнім змістом твору усе залишається душа мистця. Але не може залишатися байдужим для визначення глибини тої душі сконстатування, чи та душа більше цікавиться гарбузами, чи папами. Коли мистець великий, коли мистецькі можливості в ньому високі, він не може не цікавитися проблемами й долею людства, і тому вибирає свої теми, сповнює їх змістом, що відповідають рівневі його глибокого зацікавлення тими проблемами і степеневі його мистецьких можливостей щодо їх розв'язання.» («Студії поетики», ст. 76—80).

Тільгер рішуче виступав проти прихильників так зв. «чистого мистецтва», «чистого малярства», чи «чистої поезії»: «Це правда, — писав він, — що поезію роблять ані глибина думки, ані гострота психологічного спостереження, ані блиск й оригінальність образів, ані якість почувань, вложених в поему, ані сама її побудова, — але ж так само правда, що без цієї матерії, на яку поезія мусить спиратися, сама поезія неможлива. Не дурно казав абат Бремон, що поезія — ніби електричний струм: струм — не шнур, і самого шнуру не вистачає, щоб був струм, але без того шнура нема струму. «Чисті» поети хочуть створити струм без шнура, хочуть поезії, в якій була б тільки сама поезія, в якій форма не була б формою, що

обіймає зміст, а мала б саму форму за зміст. Абсурдна й безнадійна претенсія «чистих» малярів, які, побоюючись, що успіх їх мистецтва може завдячувати якості почувань, персонажів, краєвидів, змальованих речей, а не якості їх мистецтва, почали малювати образи, в яких нема ані речей, ані краєвидів, ані персонажів, але тільки чисті абстрактні, і майже нематеріальні акорди кольорів: це — абстрактне малярство».

Відповідно до цього і «чисті поети хочуть, щоб їхня поезія відрізнялася якісно від життя і від думки, була зроблена з відмінних від думки і життя елементів. Їх страх упасти в практичність і логічність, себто довірити успіх своєї поезії емоційній та логічній вартості почувань і думок, вложених у твір, примушує їх тікати від усякого почування і від усякої думки, забороняє їм думати й почувати. І так народжуються поезії, які нам нічого не кажуть, в яких логічний зв'язок систематично нищиться. Почування відкидаються, в яких говориться не знати що словами, що не знати що хочуть висловити...»

Не погоджуючись з таким підходом до поетичної вартості, А. Тільгер далі пише: «Поет повинен віднайти свідомість, що творити — це жити, себто любити й ненавидіти, надіятися й боятися, впадати в розпач і знаходити потіху, думати і уявляти, — бо для людини саме це значить — жити. Лише поезія, як життя особливого роду, перетворює все те так, що те, що було чистим звичайним життям робиться життям поетичним. Хотіти робити поезію не живучи, і не думаючи, абсурдно. Це значить хотіти струму без шнурка, заячого паштету без зайця» (там же, 98—106).

На жаль, і у нас, особливо в останні роки наробилося чимало «чистих» поетів та мистців, що недоцінюють зміст твору, дбаючи лише про його форму, і намагаються творити заячі паштети без зайця, мистецькі твори без проблеску думки і відгуків життя.

С. Єфремов писав у своїй «Історії ук. пис.»: «Що і як однаково в мистецтві мають ціну, бо коли без «як» немає мистецького утвору, то без «що» ніякого взагалі твору не може бути: порожній оріх — не оріх, а лушпиння, свистун; порожній твір для письменства — такий самий свистун, себто нуль, ніщо. Художник у своїй творчості має вільну руку, себто може все вибирати, що відповідає його мистецьким завданням, але самий вже вибір отой велико важить для його характеристики, його психічні прямування виявляючи, даючи обрис цілої людини, а не самого лише естетичного апарату... Ні самий зміст без відповідної художньої форми, ані остання без якого будь власного змісту не можуть існувати в мистецтві одірвано, за для самих тільки себе, собі тільки довліти, себто вдовольняти, даючи справді мистецькі

твори тільки в обоюсторонньому синтезі, в гармонійному поєднанні цих двох основ справжньої творчості...» (I, ст. 61).

ЗМІЯ — див. ГАДИНА.

Змія скидає стару шкуру (ЛИНОВИЩЕ) і обростає новою. Цей природний факт викликав вірування, що акт відновлення шкіри і одночасного відмолодження всього організму відбувався при старості змії: тоді вона постила 40 днів і 40 ночей, і так худла, що, шкіра на ній тріскала, а змія, намагаючись пролізти через вузьку щілину десь у скелі, стягала цю шкіру з себе. Звідти ідея постійного відродження змії, що не знає старости. У єгиптян відомий був давній символ змії, що «кусає власний хвіст», формуючи коло — це вічність. Звідти і в середньовічному Фізіологу, в нас колись поширеному, читаємо: «Так і ти, о людський сину, якщо хочеш скинути з себе старого Адама і відродитися до нового життя, мусиш пройти через вузькі двері, що ведуть до життя» (див. ДВЕРІ). (Каїро «Діціонарію раджонато деї симболи», 291).

ЗМОВИНИ — акт весільної обрядовості. Після ЗАПОЇН, як молода надіне вже вінок та квітки і таким чином прилюдно визнає, що згодна вийти заміж, бували ще змовини. Ішли до молоді батьки молодого і ще кілька його родичів, кривняків. Вважалося обов'язковим, щоб на Змовинах було хоча однією людиною більше, ніж на Запоїнах, з рідні молоді. Молода виходила і цілувалася зо всіма, а батько відносив кожному чарку горілки на тарілці. Мати молодого також приносила пару паляниць, як то було й на Запоїнах, і з таким же привітанням махала паляницями над столом. Як усі пили й закусували, молода йшла на вечерниці, куди приходив і молодий, а свати починали змовлятися щодо весілля. Змовини бували звичайно ввечері. Умовлялися, як і кому мають давати які дарунки, хто платитиме за музики, скільки й чого дають за молодого посагу та яке їй буде забезпечення від молодого. По змовинах вечеряли, молилися Богу і розходилися. (Литвинова в Мат. у. етн. НТШ. III, 81—82).

ЗНАХАР, ЗНАХАРКА — людина, що знає, — знання її полягало в умінні вилікувати різні хвороби з допомогою тільки їй відомих трав та магічних формул, замовлянь, тощо. У випадках вдалого вилікування відігравало свою роль не тільки вживання дійсно допоміжних лікувальних засобів, як різні лікувальні трави, але й засоби психологічні — віра, навіяння. Велику роль відігравали й часто забобонні засоби так зв. народньої магії. Свого часу в Україні знахарство було дуже поширене, і в «Енеїді» Котляревського маємо портрет одного такого знахаря:

... Це був пройдисвіт і непевний,
І всім відьмам був родич кривий,
Упир і знахар ворожить:
Умів і трасцю одшептати,
І кров християнську одшептати,
І добре знав греблі гатить... (II, 59).

ЗНАЧКОВИЙ — ад'ютант військового відділу української армії УНР. Були значковий куреня, значковий полку.

ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ — старшина козацького війська. Значкові товариші берегли стягів і корогов сотні. Розумовський наказав в 1756 році вважати їх не нижчими сотників (К. Ст. т. 57, 32. Слабченко «Полк», 120). Цю гідність займали в пізніших часах сини полкових старшин. Перед зруйнуванням Січі в усіх 10 полках було 420 значкових товаришів.

ЗНАЧКО - ЯВОРСЬКИЙ МЕЛХИСЕДЕК (1716—1809) — вихованець київської Духовної Академії ігумен Мотронівського монастиря. Він захищав усіх тих, хто повертався з унії на православ'є, і підтримував гайдамаків, яким «святить ножі». З його іменем в'язали так зв. «Золоту Грамоту» Катерини II. Після Коліївщини його судили і перевезли до Переяславського монастиря, а пізніше він був ігуменом монастирів у Києві, Лубнях і Глухові.

ЗНАЧОК — менша короговка козацького війська, якої уживано «нащодень» замість великої корогви. (Ів. Крип'якевич «Іст. укр. війська» 252). Під Збаражем в 1649 р. згадується один відділ козацького війська, що був із гетьманським значком. У 1727 р., на вибір нового гетьмана один старшина ніс корогву, другий — значок. І в полках були значки поруч із корогвами. (Там же). Див. **ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ**.

ЗНЕВАГА — моральне пониження, образа чести. «Друзі мої, — писав А. Доде, — нікого не зневажайте. Зневажливість — ресурс доробкєвичів, позерів, виродків, дурнів, машкера, за якою ховається нікчемність, іноді підлота, що звільняє від необхідності бути дотепним і добрим...» Казанова в листі до графині Торрес з 26. X. 1773 р. теж зауважував: «Зневага прикра навіть філософам і дає зневаженим спокусу пімсти. Але я зроблю інакше: я помщуся, подвоюючи свою уважливість до Вас...»

ЗНЕВІРА — втрата віри, безнадійність. Сумний душевний стан, що нівечить енергію й підриває всяку ініціативу, засуджує заздальгідь кожна добру справу на неуспіх. Вол. Леонтович так змальовував стан зневіри, що запанував був в українському громадянстві в початках ХХ ст.: «Скрізь люди ходили, наче мерлі, без волі, без думки, без мрії, без широкого задуму, заспані, з безнадійно звислими руками.

Скрізь життя ледве плинуло, мов каламутна застоюна водотеча в гнилій калабані, а нудьга, туга й смуток, як густий непросвітний туман налягли й сповили землю, а між тим туманом ледве видно никали замлілі заклаклі люди..»

Це так на Надніпрянщині, а Вол. Темницький змальовував натомість наслідки зневіри в Зах. Україні: »Душевна основа передвоєнного москвофільства — це зневіра в будучині галицько - українського народу, недостача віри у власні сили, недоцінювання себе разом із перецінюванням противника, недостача енергії до чинної боротьби за своє існування, почування себе не чимось викінченим і цілим, а тільки якоюсь покаліченою й менше вартною частиною від цілості, а слідом за цим постійне почування слабости й безрадности, якась зневірена безнадійність, безвиглядна розпука, інерція думки й діла.

«За такого душевного стану нашої суспільности в Галичині зродилося національне відступництво у двох напрямках: до поляків і до Москви. Зразу було підступництво в бік поляків загальніше й більш поширене. Тип «з роду українець, національністю поляк» — це не конче «хрунь», що для «лакїмства лукавого» перекабачувався на поляка, а навіть вельми порядна людина, але з хорою душею, якій серед української суспільности видавалося затісно, затемно, занизько, забезнадійно й безвиглядно, і то не з особливого її становища, а з погляду на всю свою суспільність.. Він не вірив в українство, як індивідуальний десперат не вірить сам у себе, не має почуття своєї гідности, своєї здатности до чогось путнього, а слідом за цим його човен, що без стерна національної самопевности вплив на бурхливе море життя, причалював до польського берега, як до країни розмашного розвитку, широких можливостей, високих надій...» («Вісник СВУ 1918, V - VI, ст. 66).

Розвій дальших, і то дуже недалеких подій як на Надніпрянщині, так і в Галичині виказає всю безпідставність тої зневіри, але вона надто була підірвала сили української інтелігенції і не дала спростоги використати як слід неповторні можливості революції 1917-1918 рр. І тепер, у цьому зреволюціонованому й неусталеному світі ще менше підстав для зневіри, що її сіють деякі осібняки. Треба вірити в день нашої Воскресіння!

ЗНЕСОК, ЗНОСОК — останнє яйце, яке кладе курка. Воно звичайно буває маленьке, як гороб'яче. »Якщо хто дев'ять діб проносить зносок під пахою, то виноситья домовик». (Етн Зб. НТШ. V, 82).

Вірили також, що перед тим, як знести зносок, курка співає півнем: «Як курка часом запіє, то вже знак, що на християнина має щось найти, або на худобину, — якесь нещастя, слабість абощо. Тоді беруть курку одною рукою за

голівку, а другою за хвіст та й міряють хату від стола до порога: як голівка припаде на поріг, то голівку й стинають череслом і геть викидають, а як хвостик, то хвостик обріжуть. А то тому, що злий дух у ній сидить — може знести зносок. А як знесе, то перекидають його через хату...» (там же).

ЗОВИЦЯ — сестра чоловіка. Далеко не завжди відносини між жінкою та зовицею були приятельські, хоча звичай і вимагав, щоб вони між собою сестрами звалися:

Ой як мені сії суми пересумувати,
Ой як мені та зовицю сестрицею звати?
(Метлинський)

ЗОЗУЛЯ — попелястий птах із білими пругами зі споду, живиться комахами, гнізд не будує. На Волині оповідали, що зозуля хотіла колись звити гніздо на Благовіщення, коли ще ні одна птиця не в'є гнізда. Зате Бог і прокляв її, щоб вона ніколи гнізда не вила (К. Ст. 1903, V, 99). Існувало багато оповідань про походження зозулі. З них варто вказати на здогад, що зозуля — з вдови, тому вона й не в'є гнізда. Інші казали, що вона з дівчини, що хотіла налякати матір, сховавшись в комин, і та її прокляла. Ще інші, що зозуля з жінки, що хотіла вбити свого чоловіка, чи з княжни, що проти волі батька кохалася з якимсь паном. В усякому разі дуже поширені були вірування, що зозуля з — людини, і тому заборонялося її вбивати («Зоря» 1885, X, 118, і К. Ст. 1890, IV, 85-91). І в Т. Шевченка в поемі «Марина», Марина каже:

Утечу,
У ірій знову полечу!
Бо я зозулею вже стала...

Взагалі з зозулею в'яжуться багато оповідань про метаморфози (перемінювання): «Зозуля мала колись свою пару, самця такого делікатного, що такої птахи не було і не буде. Називався він Кукул. Раз летіла Зозуля з Кукулом через море і його втопила, бо любилася вже з Тріщукком, і він її до того підмовив. Кукул пішов до «царства» і тепер там і кує, а Зозуля за те, що втопила Кукула, кує тільки від Благовіщення до Івана. Як їй занімать, стає вона половиком. А тріщук живе з зозулею, і як її вздрить, то зараз жене за нею, бо він теж не має пари. Вона має дітей з тріщукком восени і носить тріщучка під крилом. А як у небі вздрить кукула, то з радости борзо кує, як квочка: «Ху-ху, ху-ху-ху!» бо гадає, що він до неї прилетить...» (М. Грушевський. Іст. у. літ. I, 135).

Подібні оповідання існували й у румунів, де зозуля зраджує кукула з солов'єм. Наскільки були поширені такі оповідання, видно з того, що і в Німеччині та у Франції самець зозулі виступає, як типовий зразок зрадженого чоловіка.

За іншими оповіданнями, відомими в га-

личан і в поляків, зозуля перекидається в яструба. Звідти й приповідка: «Проміняв зозулю на яструба!» Перемінення зозулі в яструба (або в крегульця), відбувається восени, через два-три роки, або й через сім років, коли вона стає ворогом людини, ховається під стріхи і звідти нападає на хатню птицю. В образі крегульця нападає зозуля також на гнізда ластівок і горобців, і тому ті, як тільки помітять зозулю, збираються в стайки, і намагаються на ній пімститися.

Подібні оповідання були відомі в стародавніх народів. У Плутарха зозуля питає інших птиць, чому вони тікають від неї: вона ж не належить до хижаків. Птиці відповідають, що вони бояться в ній будучого яструба (К. Ст. 1890, IV, 91).

Перше й головне символічне призначення зозулі — бути вісницею: «Ой летить зозуленька з гаю до села...» Перше вона була доброю вісницею, бо прилітаючи з ірію, віщувала прихід весни і літа. Тому

Закувала зозуленька на сухенькім дубі:
Поки світа, поки сонця, панщини не
буде (Етн. Зб. НТШ. V, 29).

Доброю вісницею виступає зозуля і в колядках та щедрівках. І в зах. - європейській поезії зозуля втримала значення переважно доброї вісниці — у румунів та в інших вона, між іншим, вісниця весілля. Зловіще значення зозулі в зах. Європі зустрічається рідко. Але в нас, — мабуть, під впливом похоронних голосінь, де так часто зустрічається пестливе слово «зозуленька» в пристосованні до дорогого покійника, а особливо до дорогої покійниці, набрала зозуля й зловіщого значення. На Білгородщині казали: «Коли зозуля перелетить через двір і над двором закує, то кому небусть умирати, особливо, коли вона закує швидко й жалібно...» (Етн. Зб. XXXII, 403). Так само і в Галичині: «Як зозуля сяде на хату і закує, то, кажуть, у тій хаті смерть буде». (там же, 226). Тому також — «як сниться зозуля, то хтось з родини умре». (Ів. Франко «Прип.» III, 135). Були й спроби примирити різні уявлення про зозулю, як вісницю: «Якщо зозуля кує коло хати, буде весілля, на хаті — смерть, в лісі віщує, кілька років хто проживе...» (Крачковський «Бит...» I, 204).

Відношення зозулі до смерті й похоронів підказало, мабуть, і бажання вирахувати в куванні зозулі, скільки ще років людина проживе: «Як кує зозуля в чиїм саді, або на чиїм обісті, то кілька разів вона кукне, тільки літ жити господині» (Етн. Зб. НТШ. Зб. НТШ. V, 81). Хто побачить у себе в городі, чи в саду на вербах зозулю, питає: «Зозулько, зозулько, скажи скільки мені годів жити?» Зозуля слухається і починає кувати: скільки разів кукне, стільки років проживе людина, що питає (там же XXXII, 403 04). І в Англії рахують роки життя за куванням зозулі. Взагалі, в усій Європі поширене

вірування, що зозуля має таємний зв'язок із долею людини (Аничков, I, 95). З цим в'яжуться у нас і прикмети: якщо соловей перший заспіває, то буде щасливий рік, і всім буде весело, а якщо першою почується зозуля, то рік буде смутний з різними хворобами. (Етн. Зб. НТШ. XXXII, 406). Але якщо хто почує зозулю, коли в нього будуть гроші в кишені, то в того весь рік гроші не переводитимуться. Якщо ж кишеня була тоді порожня, то так і залишиться порожня (там же, також V, 81).

У народніх піснях зозуля часто фігурує, як символ страдної особи, і її кування символізує плач:

Ой закувала та сива зозуля рано раним
на зорі,

Ой заплакали хлопці-молодці у турецькій
неволі-тюрмі...

У думі про «Утечу трьох братів із Азова» (вар. Максимовича) говориться про козацький похорон:

Де ся взялася сиза зозуленька,
В головах сідала, жалібно кувала,
Як сестра брата, або мати сина,

оплакала...

У весільних піснях зозуля часто символізує дівчину:

Закувала зозуленька в лісі на дубі,
Заплакала Марусенька у церкві, при
шлюбі...

У пісні, що оповідає про сон, в якому »з двора зозуля вилетіла«, потім пояснюється: «...А зозуленька — то Марусенька» (що привела дитину й померла (Зап. Ю. Зап. Отд. 1874, II 51. 53)).

Зозуля не має почуття материнства, не в'є власного гнізда, а кладе свої яйця в чужі гнізда, де мале зозуленя, вже кілька днів по виході з яйця, чуває стільки сили в крилах, що викидає ними з гнізда законних дітей своїх прийманих батьків, бо його пожадливість не дозволяє йому ділитися покором із іншими. Тому в зах. Європі зозуля — фігурує як символ егоїзму, а також, як ми вже згадували, чужо ложства, тощо. У нас, неважаючи на ці такі всім відомі прикмети, зозуля користується великою любов'ю, її забороняється вбивати, і саме її ім'я зробилося пестливим словом, і то не тільки для жінки, але й чоловіка: «Чоловіче мій, зозуленько моя! Я за тебе затулюся і нікого не боюся!» Саме ніби монотонне кування зозулі, що в багатьох піснях символізує плач, виступає одночасно, як символ життя: чим довше зозуля кує, тим довше людині жити. Звідти й прокляття ворогові: «Щоб ти зозулі не чув!» — рівнозначне з побажанням скорої смерті. Тому й у Шевченка символічна фраза про вмерлу:

Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля...

Зозуля не співає все літо, а перестає кувати коло Петра. На Київщині казали, що зозу-

ля на Петра мандрикою давиться і тому більше не співає. Але більш загально говорять, що

Кувала зозуля тоненьким голосом,

Аж поки не вдавлялася ячмінним колосом
Етн. Зб. НТШ, V, 81).

Ячмінний колос саме коло Петра висипається.

Скорше від усіх інших птахів зозуля летить до вирію, і тому її вважають у нас його ключницею. Саме тому вона й останньою його залишає (К. Ст. 1890, IV, 98).

ЗОЗУЛЬКА див. СОНЕЧКО.

ЗОІЛ — злобний критик IV ст. до Р. Хр., що злісно й короткозоро критикував Гомерові поеми. Його ім'ям визначається й досі злісні задрісні критики, що не знаходять у високо-вартісних творах нічого доброго, а самі чорні плями.

ЗОЛОТА БУЛЯ — грамота з підвішеною до нею золотою печаткою. Звичай видавати такі булі — візантійського походження.

ЗОЛОТА ГРАМОТА — легендарна грамота, що її ніби видала Катерина II під час гайдамацького повстання 1768 р., коли з приходом російських військ на Київщину поширилися чутки, що цариця цією грамотою ніби наказувала винищувати поляків і жидів. Поширюванню цієї легенди сприяв ігумен Матронинського монастиря Мелхиседек ЗНАЧКО Яворський (див.).

Золота ГРАМОТА ДО СЕЛЯНСЬКОГО НАРОДУ — відозва польського повстанчого уряду 1863 р., яку поляки ширили в українській та польській мові серед українських селян на Правобережжі. Друга подібна відозва, тільки українською мовою, звалася «ГРАМОТА СІЛЬСЬКОМУ НАСЕЛЕННЮ».

ЗОЛОТА ЛЕГЕНДА (Легенда Aurea) — дуже поширений в Середньовіччі збірник оповідань Якова Ворагінського про життя й терпіння святих.

ЗОЛОТАРЕНКО ВАСИЛЬ — ніженський полковник часів Руїни; шурина Б. Хмельницького; претендент на гетьманську булаву; йому разом із Сомком стято в 1663 р. голову, коли Ів. Брюховецький взяв гору на т. зв. Чорній Раді.

ЗОЛОТАРЕНКО ІВАН, Василів брат, один із видатніших діячів Хмельниччини. Був наказним гетьманом на Сіверщині та на Білорусі. Поляг десь 8 чи 9 листопада нов. ст. 1655 р. (не 1656, як подано в »Укр. Заг. Енциклопедії), добуваючи Стар. Бихова. Про його політику, як наказного гетьмана на Білорусі д-р Богдан Кентржинський, дослідник шведських архівів, писав:

»Золотаренко діяв фактично майже самотійно, маючи великі повноважності від гетьмана Богдана, стояв у безпосередніх зносинах з царем і виносив на власну руку далекосяглі постанови. Часом Хмельницький навіть сам нарікав, що замало контакту має з своїм наказним гетьманом на півночі.

Проводячи консеквентно політику вбивання клина між окремих українських старшин та між цілі соціальні прошарки в Україні від Переяславської ради, московський уряд і тут старався збити капітал. Цар і його бояри посиляли одну улесливу грамоту за другою до Золотаренка, підхлібнювали його, називали «нашим гетьманом», обіцяли ласки й милості, закликали спішитись до царського табору побачити «пресвітлі очі його царського величества».

«Але тут зустріло їх велике розчарування. Зручно й дипломатично відповідаючи на грамоти, не спішучись бачити ті «пресвітлі очі», Золотаренко запевняв у своїх відповідях та накінець також на авдієнції в царя про лояльність супроти Москви, але одночасно в практиці маніфестував свою беззастережну лояльність тільки супроти свого українського «старшого» та недвозначно давав зрозуміти, що своїм єдиним зверхником вважає тільки Хмельницького і виконує тільки ті накази, які отримує безпосередньо від нього. Нові території на терені своїх воєнних операцій він консеквентно займав в імені гетьмана запорозького, закріплюючи їх для української держави, а не для царя, чим викликавав гіркі жалоби московського уряду перед Хмельницьким.

«Ще більше ті жалі спричинювались тим, що, прилучуючи новоздобуті землі до козацької держави, Золотаренко закріплював також український протекторат над Білорусією. Грушевський підкреслює, що його політика мала виразний напрямок поширення української державної території, причому він з великим хистом вимотувався з формальних моментів, які могли загострювати відносини з Москвою». («Справа Золотаренка в »У. Слові« Париж»).

ЗОЛОТА СЕРЕДИНА — мудре становище між двома крайностями, що вимагає великого самоопановання. В такому розумінні вживав цей вираз ще Арістотель, і в такому розумінні вживав його пізніше Гораций («авреа медіокритас»), що протиставляв ту «золоту середину» розкошам багатства і злидням мізерії, подібно до того, як і арабська приповідка, вислів східньої мудрости, запевняє, що «Середня спокійна заможність краща від багатства, повного турбот і клопотів». Але не можна назвати «золотою серединою» звичайну моральну та розумову пересіч, не здатну піднятися над середнім рівнем поширених забобонів та упереджень. Така «золота середина» виключала б усіх мораль-

них реформаторів та наукових винахідників. (див. ПОМІРКОВАНІСТЬ).

У практичному житті «золота середина» вимагає, як вище сказано, самоопанованості й холодного розуму, що допомагають знаходити правду між двома протилежними твердженнями. Ми живемо в добу, в якій життя йде надто прискіпшеним темпом і не дає можливості довше зупинитися над проблемами і їх докладно аналізувати: ми волиємо категоричні твердження — біле чи чорне, правда чи брехня, герой чи злочинець, «хто не за нас, той проти нас», необмежена свобода чи диктатура... А тим часом і в найбільш ліберальному режимі, як висловився один суддя, «твоя свобода рук повинна кінчатися там, де починається мій ніс...» В науковому світі були довгий час переконані, що всі живі істоти поділяються на «тварин» і рослин», а тим часом виявилось, що існує евілена, в якій травлення відбувається, як у тварин, а фотосинтез, як у рослин; асидії, які причислювано до тварин, виробляють целюлозу, що вважалось виключною функцією рослинного царства. У філософії дуже довго точилася суперечка, чи характер — наслідок спадковості, чи виховання (оточення). Тепер усі вже визнають, що характер людини залежить і від того і від другого: зле оточення, погані впливи можуть загубити людину, якої вроджені прикмети були дуже гарні, і, навпаки, людина з дуже посередніми здатностями, при відповідному вихованні може перетворитися в дуже корисну суспільну людину. В наших осудах спеціально людської поведінки ми все повинні шукати «золотої середини», пам'ятаючи, що життя має не тільки дві протилежні барви — чорне й біле, але й безконечну кількість переходових відтінків (див. ЗРІВНОВАЖЕНІСТЬ).

ЗОЛОТАРСТВО, ЗОЛОТНИЦТВО — майстерство обробляти золоті й інші дорогоцінні метали. Розвинулося воно в нас під впливом грецьких колоній ще за панування скитів на наших степах. Цінні знахідки відомих могил — Кульобської біля Керчі, Чортомлицької на Запоріжжі, «Солохи» на Херсонщині та коло Сміли на Київщині виказують високо розвинене майстерство оброблювання дорогоцінних металів. Спеціально Кульобська електронна срібна ваза (в «Ермітажі», в Ленінграді) і подібна їй срібна ваза, знайдена коло Вороніжа, з плоско-різьбами сцен із життя скитів, свідчать, що їх виконавці були добре ознайомлені з місцевими обставинами і скитським побутом. Багата Чортомлицька ваза IV ст. до Р. Хр. має вже чистішу грецьку форму, але й тут сцени скитського полювання віддані дуже реалістично. Велику різноманітність дають тогочасні дрібні ювелірські вироби, що походять переважно з Ольвії, виконані незвичайно тонко й делікатно, переважно з золотих ниток і кручених дротиків. Особливо багато знайдено таких речей

по жіночих гробівцях: золоті зашпиці з численними дармовісами, маски, наручники, перстені з самоцвітами, ковтки та інш. (В. Січинський «Нар. з іст. у. пром.» 83).

Не зважаючи на високу культуру грецьких виробів, у скитських ювелірних зразках багато своєрідних мотивів у орнаментиці з уживанням типових звірячих мотивів, чого не знали греки. Можемо завважити й деякі впливи скитського мистецтва на грецькі колонії, особливо з одягу (обшивання його бляшками), головних прикрасах, похоронному обряді (чоловіки з золотими вінками, вояки в шоломах, жінки в діядемах, в ношенні чоловіками й жінками кульчиків, наручників, дармовісів, у жінок на шиї намиста і т. зв. гривні: все це риси чисто скитські, які переймали грецькі колоністи (там же, ст. 84).

У старокняжу добу українського життя, золотарство досягло дуже високого рівня, як про те засвідчують численні знахідки. У всякому разі воно значно перевищувало це майстерство у всіх сусідніх народів. Тоді вироблювано, крім різноманітних речей для прикрас, також дорогий посуд, прикраси ікон, церковний посуд, хрести, тощо. Велика кількість знайдених дрібних прикрас вказує на переважні візантійські впливи. Ця стара - українська техніка проіснувала до XIV, а то й XV ст. Потім приходить період занепаду, аж до середини XVI та початку XVII в., коли добробут українського народу, а з ним і золотарство піднеслося знову до високого рівня, але вже головню під впливом західньо - європейського майстерства. Кращі вироби українського львівського золотарства конкурували тоді з виробами краківськими, люблінськими, данцігськими і панували на ярмарках не тільки Галичини, Волині і Поділля але також Москви й Молдавії. Про ті часи В. Січинський писав:

«Щодо дрібніших ювелірських виробів, то, на жаль, вони досліджені дуже мало, але й той матеріал, що опубліковано та зберігається по музеях і перквах, свідчить про великі мистецькі й технічні досягнення українського ювелірта на Придніпров'ю в XVII і XVIII вв. Найстарші такі предмети релігійного вжитку XVI - XVII вв. дають мотиви ренесансові, а навіть готичні ремінісценції. Рівночасно з тим у формах і прикрасах маємо сутоукраїнські мотиви — кивоти в формах трибанних церков, орнаментика в оригінальних народніх зразках. Прекрасні праці з оправ церковних книжок, чаш, тарілок та іншого посуду переходять (загинули з музеєм — Є. О.) в чернігівському музеї; мають вони дати, починаючи з 1653 р...» (там же, ст. 94).

ЗОЛОТЕ РУНО — мітологічна шкура з золотою вовною (руном) барана, на якому врятувалися Гелле і Фрікс від переслідувань мачехи Іно під час лету до Колхіди (Грузії) над

морем, Гелле, злякавшись, упала в протоку між Європою й Малою Азією, що тепер зветься Дарданелами, а тоді від імени Гелли називалося ГЕЛЕСПОНТОМ. Прибувши до Колхіди, Фрікс приніс барана в жертву Зевесові, в подяку за порятунок, а його шкуру повісив на дереві в святому гаї. Розшукувати це золоте руно вирушила з Греції експедиція аргонавтів на чолі з Ясоном, який з допомогою чарівниці Медеї, убив дракона (змія), що охороняв руно.

1429 р. Пилип III Бургундський створив орден Золотого Руна, що від 1700 р. зробився найвищою відзнакою Австрії та Еспанії.

М. Зеров в поезії «Аргонавти», звертаючись до М. Рильського, що був свого часу одним із головних представників школи неокласиків, яка ввижалася йому кораблем Арго, що плів серед бурхливого моря сучасної підсоветської дійсности. писав:

Так, друже дорогий, ми любимо одно
Старої творчости додержане вино
І мед аттицьких бджіл. і гру дзвінких
касталій...

— — — — —
Ми самотою йдем по гриві білогривій
На мудрім кораблі, стовесельнім Арго,
А ти — як Тіфій нам і від стерна свого
Вже бачиш світлу цінь бөрні і трудних
плавань —

Дуб з золотим руном і колхідійську гавань.
Дехто вважає, що міт про золоте руно вказує на існування колись золота в коритах рік Грузії, яке виполікували тубильці й геллени, уживаючи до того овечих шкір. Цього способу здобування золота вживано донедавна в різних інших країнах. (Р. Єндик).

ЗОЛОТИЙ ПОЛЬСЬКИЙ — див: ЗЛОТИЙ.

ЗОЛОТИЙ ВІК — часи Сатурна, часи безневинности, загальної рівности, коли всі жили щасливо, не потребуючи думати про потребу заробити на хліб щоденний: мрія людства, що мітом про Золотий Вік намагалася зрівноважити труднощі щоденного трудного життя. Ці мрії про той Золотий Вік відбилися в IV еклозі Віргілія яку переклав М. Зеров. У ній римський поет вихваляв часи імператора Августа, як поворот тих щасливих часів Сатурна:

Час надіходить останній по давніх
пророцтвах кумейських;
Низка щасливих віків на землі
починається знову,
Знову вертається Діва, вертається
царство Сатурна;
Парость новітню богів нам із ясного
післано неба.
Ти лише чиста Діано, злелій нам
дитину ту дивну:
З нею залізна доба переходить, спадає
в непам'ять,

Вік настає золотий. Непорочна, твій Феб
уже з нами.
Так, і у твій консулят, Полліоне, це
станеться чудо.
Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться
від тебе:
Щезнуть сліди диких чварів і братньої
крови,
Від ненастанних тривог земля одпочине
стражденна.
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і
побачиш ти небо,
Світлих героїв побачиш і сам засіяєш
в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним
зброєю батька...

С. Єфремов коментував цей уривок з точки погляду підсоветського громадянина:

«Нині не тільки в поезії воскресли ці наївні мрії про «золотий вік», і не сама це тільки художня заслуга — показати, як періодично вертається до них натовлена людність...» (натяк на мрії про золотий вік советського раю) («Іст. у. письм.», II, 365).

У середньовіччі в наведеному уривкові з IV Еклоги Віргілія вбачали пророцтво про народження Христа і той Золотий Вік миру й братолюбства, що Він із собою приносив.

ЗОЛОТИЙ ВОЛОС — атрибут ДОВБУША (див.).

ЗОЛОТИЙ КАМІНЬ — основа, з якої в українських колядках твориться небо:

Та спустімося на дно моря...
Та дістанемо золотий камінь —
Та нам ся стане ясне небонько,
Золотий камінь посіємо ми:
Ясне небонько, світло соненько,
Світле соненько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, срібні зізвочки...

ЗОЛОТІ ВОРОТА — головна брама в мурах старого Києва, які побудував в. кн. Ярослав (були ще Лядські й Жидівські — пізніше названі Львівськими — ворота). Одержали вони свою назву від Благовіщенської церкви, що була збудована одночасно на тих воротах і мала позолочений дах. Відбився тут деякий вплив і Візантії, де теж були Золоті Ворота, які спорудив був Теодосій Вел.

В київських Золотих Воротах зв'язана польська легенда, ніби король Болеслав I Хоробрий (992—1025) під час свого походу із Святославом на Київ 1018 р., на знак своєї перемоги ударив по них мечем-щербцем.

Під час татарської навали 1240 р. Золоті Ворота могли бути частково зруйновані, хоча татари вдерлися до Києва не через них, а через Лядські ворота. В усякому разі з тим нападом татар на Київ в'яжеться колись дуже по-

ширена в Україні легенда про богатира Михайлика, присутність якого в Києві не давала можливості татарам узяти українську столицю. Це примусило Батия добиватися від князя київського видачі Михайлика, обіцяючи, що більше не нападатиме, якщо кияни видадуть йому Михайлика. Кияни на цю обіцянку піддалися: «Довідавшись про це, Михайлик попросив, щоб йому дозволили попрощатися з Києвом. Він убрав на себе всю свою зброю і, сівши на улюбленого коня, виїхав на площу коло Золотих Ворот. Там у коротких словах змалював перед народом всю сумну будучину Києва і закінчив словами: «Кияни, Кияни, погана ваша рада. Як би ви Михайлика не віддавали, поки світ-сонця вороги б Києва не дістали».

Сів Михайлик на коня, взяв Золоті Ворота на спис та й поїхав безпечно через татарський табор аж до Царгороду: «А лицар Михайлик і досі живе в Царгороді: перед ним стоїть стаканчик води, і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царгороді і буде, кажуть, колись таке врем'я, що Михайлик вернеться у Київ і поставить ворота на своє місце. І як ідучи хто мимо, скаже: — «О Золоті Ворота стоять вам ізнову там, де стояли.» — то золото так і засяє. Як же не скаже, або подумає: «Ні, вже не бути вам у Києві», то золото так і померхне...»

Переказ про будучий поворот Золотих Ворот із Царгороду до Києва жив в Україні в другій половині XVII в., як випадком довідуємося з одної московської реляції, яку навів Соловйов у своїй «Іст. Росії» (т. III, ст. 439—40):

«З приводу невеликого походу запорожців на Крим 1672 р., зробленого під проводом кошового Вдовиченка, запорожці оповідали московському послові, що цей Вдовиченко, приїшовши на Запоріжжя, називав себе жителем харківським, провидцем і пророком. Сім літ тому, казав він, велів йому Бог діждатися вказаного часу, піти з запорізьким військом на Крим, його зруйнувати, а в Царгороді взяти Золоті Ворота і поставити в Києві на давньому місці...» (М. Грушевський «Іст. у. літ.» IV, стор. 266—69).

Золоті Ворота залишилися в нас символом колишньої слави Київської Держави, її могутності, її культури, і тому часто фігурують на відзнаках українських національних військових та культурних видавництв, підприємств, тощо. «Золоті Ворота, як символ найдосконалішого вияву українського міту — могутньої держави Рюриковичів, відчиняють собою той безмежний простір творчої національної енергії, що зродилася на Лукомор'ю, між Дніпром і Дністром, серед пращурів наших — антів, що їх історик IV ст Йорнадес у своїй «Історії Готів» називає наймогутнішим й найрозумнішим племенем із усіх сусідів. Золотими Воротами визволяється дух української нації, тієї могутньої і величньої раси, що як каже Іларіон у «Слові»,

обрала своїм призначенням «підбивати сусідні краї, котрі миром, котрі непокорні — мечем...» і визволяється й здіймається в вічність, де її батьківщина...» (Ю. Косач).

ЗОЛОТНИК — давня російська міра ваги: 96 золотників склали один рос. фунт (405 грамів): «Лихо приходить пудами, а сходять золотниками» (Номис, ч. 1968).

ЗОЛОТНИК — матка, ураз. «Як підбирають кивоти, коли осунуться», примовляють: — «Золотий золотничку, стань собі на містечку, де поставив тебе отець і мати, тут тобі до віку стояти» (Словн. Грінченка). На Чернігівщині натомість так примовляли: «Ішла Божа Мати золотим містом, знайшла Божа Мати золотий перстінь. Золотник-золотниче, стань ти на своїм місці, як цар на золотім кріслі — як народився, так і окоренився. Я тебе одбавляю і одговорюю. Тут тобі стоять і костей не ламать, і кореня не пускать. Не од мене поміч — од Господа. Бог із помічю, а я з річю: Господа Бога труджу, молитву творю. Станьте на поміч, святі! Святителю Миколай, скорий помічник, да на місті живіт станови» (М. Груш. «Іст. у. літ.» IV, 346).

Натомість на Буковині примовляли: «Золотниче, золотниче, добрий чоловіче! Тут ти не вживай, червону кров не спивай. Іди на Чорне море, там, де ніхто не ходить, де кури не співають, де люди не зачувають, де дзвони не задзвонюють, де голос не заносять. Там для тебе чорні столи чорними скатертями застелені, чорні миски, чорні ложки накладені, чорна страва насиплена. Там-то уживай, тай сюди до (ім'я рек) не вертай. Бо тут сидить Михайл на воротах у червоних чоботях...» (Етн. Зб. НТШ, V, 147).

ЗОЛОТО — жовтий, блискучий, м'який метал, що дуже добре підлягає обробці і не піддається жадним хемічним впливам, окрім руйнівного для золота впливу хлору. Воно було одним із перших виявів багатства на землі: у формі амулетів, прикрас, дрібних речей знаходиться воно по доісторичних гробівцях і за 25 століть до Р. Хр. китайці вже прикрашували ним статуї своїх богів, а за 12 століть до Р. Хр. грецькі золотарі вже обробляли його з вишуканим мистецтвом. З часом значення золота, як символа й показника багатства все уточнялося, і золото все частіше служило мірою цінності інших речей: вага золота, в піску, чи в злитках, визначала вже в Вавилонії та в Нінівії ціну ріжного краму, худоби і — невільників. Але фінікійці були першими, що, відбиваючи на маленьких злитках золота їх вагу й склад, забезпечували його непідробленість. Лідійський цар Крез, славний своїми багатствами перший почав бити різні золоті монети своєї держави, які швидко поширилися по всіх берегах Егейського моря.

Велика цінність золота залежить від його щільності, що робить його найтяжчим металом давнини — кубічний сантиметр золота важить 19 грамів, срібла — 10, бронзи — 9. Це не тільки улегшує його пізнання, але й робить труднішим підробку золотих речей, бо кожна підмішка, чи залишена порожнеча, зараз же виявляється на вазі. Саме це дозволило Архімедові відкрити шахрайство в коронах Герона Сіракузького.

Але найбільша вартість золота це його непсувальність. Тим часом, як кожна річ на цій нашій землі з часом псується, гние, чи ржавіє, єдине золото відзначається майже божеською прикметою непсувальності — майже, бо піддане акції хлору, золото перетворюється в хлорур. Але, на щастя, за винятком моря, де саме тому золото знаходиться в мінімальній кількості, хлору немає ні в повітрі, ні в землі, і саме тому золото практично залишається непсувальним. У середньовіччі рідке золото було одним із найпопулярніших ліків: своєю досконалістю, власне, отою непсувальністю, воно ніби мало давати й досконале здоров'я...

Зрозуміло, отже, чому золото зробилося символом найдорожчого, найдосконалішого і в тому розумінні вживається в наших колядках, величальних піснях, тощо, де ми бачимо «коники золотогриві», «ковноньки «щирозолотії», вербу «золотокору»; де в пана «золота брама», а в оленя на рогах «золотий терем», а на деревах «золота ряска»; де навіть у печі — «золоті плечі»; де, якщо згадуються воли, то «на них роженьки все золотії» і впряжені вони навіть у сохи «все золотії»; де, певно, і на полі росте «все золотий колос», з якого сиплеться «золоте зерно». Коли ж співається про дівчину, то у неї «золотий перстенець», «золоті чобітки» «золотий пояс», а сама вона сидить на «золотому стільчику» в «золотому теремі»...

Ця символічна прикмета досконалості застосовується й до душевних прикмет людини: часто говоримо про когось, як про «золоту людину», щоб відзначити її високі моральні якості. Говоримо також про людину «з золотим серцем», коли така людина добра, привітна, рада прийти з допомогою у потребі. Зменшене «золотко» вживається як пестливе слово. «За ним золота верба росте», — кажуть про загальнолюблену людину, що ширить довкола себе радість.

А проте, як символ багатства, і як його фактичний вияв і сила, золото має багато від'ємних рис: історія золота — це безконечна історія жадливих злочинів, брутальних убійств, кривавих війн. Це історія також морального занепаду і підкупства: «Золота швайка мур пробиває», «Золотий ключ до кожних дверей надасться», — констатує цинічно народня приповідка.

Своїм блиском і жовтою барвою золото асоціюється з сонцем. У всіх слов'ян збереглися казки про Царя-Сонце та про його золотий

палац. Сидить він на золотому троні та роз'їждає по небу золотим возом. Відомі сонячні символи — золоті яблука, золота птиця — Жар-Птиця, дівчина, що «несла золото в приполі, розсипала на морі» (див. ВЕРБА).

Символізуючи сонце, небесний вогонь, сонце символізує й огонь земний, що в казках нерідко горить над скарбами, або, як розжарене вугілля робиться золотом, або, навпаки, дане чортом, перетворюється в розжарене вугілля. Існує й загадка: «Чорний чернець по коліна в золоті стоїть», де чернець — горщик, а золото — оговь в печі.

Сльози любої людини — це теж золото:

Іде Маруся до вінця,
Сів золото з рукавця,
За нею батенько ступою.
Збирає золото рукою.

— Мої ти, батеньку, не збереш.

А свої слізюньки розіллеш... (Чуб. IV, 286).

Те саме відноситься й до матері, бо те золото — то слези, що їх зібрати — утерти може тільки милий:

Ой матінко та голубочко!
Приєвився мені сон дивненький:

З раю пташки вилітали,
Чорний шовк поснували,
Дрібне золото порозсипали!»

— З раю пташки — то твої друзки,

Чорний шовк — то твої кіски,

Дрібне золото — то твої слези...» (там же, стор. 255).

Мудреці зі Сходу принесли Ісусові в дарунок — золото, ладан і смірну: золото тут символізує данину, що його люди віддають Цареві Світу.

ЗООЛЯТРІЯ — обожування тварин. Зоолятрія була особливо сильна в давньому Єгипті (бик Апіс і інші). Але і в класичній Греції вона залишила була безсумнівні сліди. Ріжні фази що через них проходило обожування тварин дуже ясно виявляються в культурі голубів. Якщо освоєння деяких інших тварин може бути пояснювано бажанням їх використати в тих чи інших господарського характеру цілях, то освоєння голубів вказує на період, коли тварин ошаджувано й утримувано головню, як об'єкт культу. З неолітичних, до-історичних часів на Криті роблено фігурки голубків із глини і, нерідко, ніж зробитися звичайними екс-вото, вони були справжніми ідолами, перед якими приношувано в жертву ласок, цих ворогів усяких птинь Голубка мала тоді досить святости, щоб служити амулетом для мертвих і освяцати собою ритуальний посуд і всі речі, яких торкалася. Але пізніше з'єднана з Великою Богинею вона стає вже тільки її атрибутом: богиня-голубка зникає в богині з голубкою. Зоолятрія приводить до антропоморфізму, бо вона має в собі вірування в щось спільне між природою людини і тварини (див. ТОТЕМІЗМ). Поволі

боги набувають все більше людської подоби, але тваринні елементи залишаються чи то в формі атрибутів (орел Юпітера, сова Атени і т. д.), чи то в формі тих чи інших звіринних залишків, як от козлячі ноги в фавнів, коров'ячі роги богині Ізиди, тощо.

Давні боги наших предків і взагалі слов'ян не мають жодних рис чи атрибутів, що вказували б на їх попереднє звіринне походження. Так само і в наших казках ми не знаходимо слідів звіринного культу. Звіринний епос українців, як завважив уже Драгоманів, не має в собі нічого релігійного, і навіть такі звірі, як вовк, чи ведмідь, фігурують у наших казках не як герої якоїсь трагедії, здатні викликати подив і захоплення, але часто як великі дурні і боягузи, що можуть викликати лише жарти та кпини.

ЗОРЯ — див. ЗІРКА.

Маючи значення зірки, зоря більш спеціально визначає в нас ЗІРКУ ВЕЧІРНЮ, або РАНІШНЮ: «Зірок на небі незліченно, а зорі дві — світова і вечірня, вони стали вже, як Христос народився» (Манджура, записав на Харківщині). «Ой ти зоре, моя зоре, зіронько вечірня...»

Тому в нас зоря — ключниця неба:

В народній пісні сирітка

К сирій землі припадала:

— Земле ж моя земле, мати сирая,

Прийняла ж ти отця й неньку,

Прийми й мене, молоденьку...

... Коли б знала я, відала,

То я б в зорі ключі взяла,

Та ніченьки доточила б,

Із ненькою говорила б...

«Ніченьки доточила б...» — бо матері з'являються головню вночі.

Замовляння та зашіптування звичайно робилися рано, на зорі, умившись ранньою росю бо рання пора — добра година. Останки цього вірування в ранню пору, як добру годину, можна бачити в колядкових приспівах — «рано, рано, ранесенько», а також у таких виразах, як «у неділю рано-пораненьку» і т. д. Родитися на зорі — себто вдосвіта, це — щастя, бо зоря приносить добру долю.

В українських піснях часто змішветься зоря з зіркою: «Івана мати родила, місяцем обгородила, зорею підперезала, да й до шлюбу випроваджала» (Чуб. IV, 133). Тому й в зашіптуваннях вживалося форму: «Я — зорею одягнена, місяцем підперезана...» У багатьох замовляннях, замість зорі, знаходимо Богородицю, і ми вже бачили зв'язок між Богородицею і зірками (див. ЗІРКА).

ЗОРЯНА ВОДА — вода, що залишалася на ніч під зоряним небом. Нарід вірив, що така вода набирала від зірок лікувальних властивостей: «Коли корова дає мало молока (як

хтось поробить), треба давати їй зоряну воду пи-ти. А ту воду роблять так: ясної ночі ставляють на видноті, сунути зірок, дійсно з водою, що вона повинна простояти всю ніч...» (Грінч., II, 46, 320).

ЗОСИМ І САВАТІЙ — святі, що опікують-ся українським пасічництвом. Пасічники все мали на пасіці образок цих двох святих, бо «вони — пасічники». «Зосим варить бджолам сити і годує їх» (К. Ст. 1903, II, 192).

Оповідали в нас, що ці святі привели бджіл на Україну з якоїсь гори, чи з поганської країни, а то й просто з раю (К. Ст. 1890, II, 325).

ЗОСЕРЕДЖЕНІСТЬ, ЗОСЕРЕДЖОВАНІСТЬ

— дорогоцінне вміння видатних людей згущувати всю свою увагу, всі свої розумові й волюві сили на одній якійсь проблемі. Зосереджуватися в собі значить протиставитися бурхливій хвилі зовнішнього життя, що нас оточує і намагається накинути нам вчинки й рішення, що часто не відповідають нашій справжній духовій натурі. Треба мати чимало духової відпорності й самостійності, щоб уміти спинитися на хвилину в тому бурхливому потоці, відірватися від нього і поринути в себе, щоб відшукати лише те єдине рішення, ту єдину думку, що відповідає справжньому нашому «я». Це вміння визначає видатних людей, що не йдуть за масою, а ведуть її.

ЗРАДА — порушення обов'язку вірності, що його Данте карав у найглибших надрах свого пекла, де знаходився сам Люціфер. Сюди відносяться випадки сторожа, що робиться злодієм; онікуна, що обкрадає довірену йому сироту; адвоката, чи судді, що дають себе підкупити; чоловіка, чи жінки, що присягають у церкві вірність один одному і чужоложествують з іншими; громадянина, що зраджує свою Батьківщину...

Імена видатніших зрадників, як Юди Іскаріотського, що зрадив Христа, Ефіялта, що зрадив греків під Термопіями, Гр. Галагана, що зрадив запорожців, допомігши москалям зруйнувати Січ, — вимовляються з огидою...

Проблемам зради присвячували чимало уваги українські письменники, особливо Іван Франко та Леся Українка, що в своїй драматичній поемі «На Полі Крові» вивела Юду, як тверезого статечного господаря, що зрікся був матеріальних достатків для великої, але чисто земної цілі визволення від чужинецького гніту та влади над народами землі:

Все марилося мені — то райська брама,
То золотий престіл, а на престолі
Месія в образі того промовця

(Христа, Є. О.)

Неначе судить він живих і мертвих...
Коло престола гурт його обранців,
Щасливих, радісних, і їм слугують.
Народи всього світу залюбки...

Та коли Юда переконався, що його надії були марні, бо Христос зовсім не думав про владу «цього світу», заість і лють його бере, і він просто продає Христа, цинічно й ділово, як селянин продає худобу. М. Зеров завважував:

«Цілком природне й зрозуміле (таке) трактування Юди-зрадника в суспільстві, де фатальне значення мали «лакомства вешчасні», «ревність» до матеріальних дібр, до «чинів, а особливо жалування», про яку саркастично в світі час говорили Катерина й Румянцев...» (До Джерел, 176—77).

Учинок Юди отягчає ще його підлий поцілунок, як підступ, вияв фальшивої любови.

...Те плюгавство

Йде мерзенніше. Убий, заріж,

Втопи, продай, та хоч без поцілунок...
як каже Юді Леся Українка вустами прочанина.

Московський письменник Салтиков написав «Христову Ніч», в якій вустами самого Христа, що посилає всім грішникам всепрощення й мир, лиш одному Юді пле вічне прокляття, і то за те, що він «навіть і не забив друга, що відкрив йому свою душу, а захопив його зненацька й віддав на згубу і наругу...» Отже: «Ти будеш ходити з міста до міста, з села в село, і ніде не знайдеш даха, що захистив би тебе. Ти будеш стукати в двері, і ніхто не відчинить тобі; ти богатимеш про хліб, і тобі дадуть камінь; ти будеш спраглий, і тобі піднесуть посуд, повний крови того, кого ти зрадив. Ти плакатимеш, і сльози твої відмінятимуться в потоки вогневі, вони палитимуть тобі лиця і покриватимуть їх струпами. Каміння, що по них ходитимеш, голоситимуть: — Зраднику, будь проклятий!» «І ходить він (Юда) до днесь по землі, розсіваючи смуту, зраду і ворожнечу...» Цензура московських большевиків наказала спалити цю казку Салтикова («Посл. Нов.» Париж, 1931, 28 III).

Іван Франко присвятив проблемам зради велику поему «Похорон», віршовану фантазію «Поединок» і статтю, присвячену польському письменникові Міцкевичеві під заголовком «Поет зради» (в німецькій мові 1897 р.). Серед персонажів Міцкевича увагу Франка звернув до себе героїчний зрадник Конрад Валленрод, литовець, що вступив до німецького ордену, який руйнував своїми нападами Литву, щоб зруйнувати зсередини цей орден. Від його імени з поеми Міцкевича, йому присвяченої, **ВАЛЛЕНРОДИЗМ** — боротьба з ворогом батьківщини шляхом підступу й зради. Ів. Франко гостро поставився проти валленродизму: «Смутні були, певно, часи, коли великий поет ступав на такий фальшивий, облудний шлях, як величання зради, і смутну, мабуть, долю матиме нарід, що вважає такого поета за найбільшого свого національного героя без жадних застережень і його творами живить молодь».

У поемі «Похорон» (1899) він знову докладно розробляє тему зради, як великого зло-

чину. У коротенькій прозовій передмові Франко писав, що його привабила тема — «великий грішник навертається на правдивий шлях візю свого власного похорону». У поемі оповідається про Мирона, провідника повстанського війська, який в вирішальний момент передається ворогам:

Я зрадив люд закутий!

Я зрадив месників і вибрав зло...

Повстанці гинуть. Відбувається бенкет переможців, в якому бере участь і Мирон, що, спровокований промовою старого генерала, який признається в пошані до Мирона — ворога і в призи́рстві до Мирона зрадника, виголошує промову, в якій намагається виправдати свою зраду високими мотивами, бо він, мовляв, «боявся побіди свого народу»:

Я бачив, що ті лицарі завзяті,

Що йшли в огонь і бились мов орли,

В душі своїй були і темні й підлі,

Такі ж раби, як і вперед були...

Їхня перемога була б, мовляв, перемогою плебейства, брутальних сил і невігластва:

І я зламав той знаряд непридалий,

Спокусу дешевих побід відверг,

Бо краща від плебейської побіди

Для них була геройська смерть тепер...

Тепер вони погибли, як герої,

І мученицький прийняли вінець.

Їх смерть життя розбудить у народі,

Це — початок борні, а не кінець.

Тепер народ в них має жертви взір,

І ненастайний до посвят підняв.

Їх смерть будучі роди переродить

Вщепить безсмертну силу — ідеал.

Кінець його промови, в якій він заявляє: «Ненавиджу всіх вас і бриджуся вами» викликає гнів присутніх, які кидаються на Мирона з мечами, але тут б'є дванадцята година, і стіни палацу розступаються, і Мирон виходить на вулицю. Надходить похорон: криваві однострої піхоти, чорні від диму гармати, заломані руки жінок і при тому — найменшого згуку:

Наче мла пливе лугами,

Мов ріка з глибоких плес...

Мирон входить із натовпом до кладовища і з промови над гробом дізнається, що той мрець — то він, Мирон, що впав мертвий сьогодні опівночі від зрадника, вбитий не мечем, а «словом, що пихою злою диха...»

Всі підходять до останнього прощання. Підходить і Мирон, але тоді все лице мертвого наливається кров'ю. Так і в Гоголя в «Страшній Пімсті» з наближенням «великого грішника» літери в книзі святого анахорета, наливаються кров'ю — старе українське вірування, на підставі якого присутні пізнають зрадника і видають його в яму разом із убитим.

Таким чином, неважаючи на «високі мотиви» зради, Ів. Франко її рішуче засуджує, як засудив і валленродизм. І мав у тому повну рацію, бо, як писав італійський філософ Б. Кро-

че, «Оборона організацій, до яких ми належимо, це найближчий обов'язок. І нема властиво інших обов'язків, як тільки найближчі.. і так звані загальні обов'язки здійснюються тільки тоді, як сходять з абстрактних високостей неба на землю, в обставини часу й простору, і робляться найближчими. Ми в житті — ніби залог і вартові на тих місцях, куди нас приділено від Бога, якому ми зле служили б, коли б повинули нам довірені пости, щоб ніби віддати йому мертву і порожню пошану, йому зовсім небажану..» («Культура й моральне життя», ст. 186).

У московській літературі знаходимо ми безчисленну купу прикладів того, як найпідліші вчинки знаходять виправдання в «високих мотивах», в шуканні «ідеалів».

Закінчуючи поему «Похорон» епілогом, Ів. Франко пояснював, чому його цікавить тема зради: місячної ночі сидів він коло вікна, і гіркі думи, важкі питання турбували його душу:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?

І чом у нас, відступників так много,

І чом для них відступство не страшне?

Чом рідний стяг не тягне їх до свого?

Чом працювать на рідній ниві — стид?

Але не стид у наймах у чужого?

І чом один на рідній ниві вид:

Безладдя, зависть і пиха пустая,

І служба ворогу?

В. Липинський в своїх «Листах...» ніби, відповідаючи на запити Ів. Франка, писав, що причину українського, чи вірніше «малоросійського» відступництва та зради треба шукати в тому, що наші люди — «сильні тілом, але слабі духом» — «люди з зажерливими, матеріалістичними апетитами, зовсім позбавлені здатности чимсь ідейним захоплюватися, щось більше, ніж життя, полюбити, чогось сильно й непохитно хотіти, для чогось собою жертвувати і перед чимсь своїм анархічним поганим егоїзмом поступитись...» Звідци ті такі численні в нашій історії вожді, що в критичний момент «на бистрих конях» кидають на призволяще своїх підвладних; звідци наші підвладні, що в критичний момент завжди кидають своїх вождів і видають їх ворогам під старим гаслом козацької черні:

— «Нехай твоя голова за всі наші голови, прощай отамане!»

«Напія, в якій вожді завжди готові зрадити своїх підвладних, а підвладні готові завжди зрадити своїх вождів, мусить бути нацією недержавною Вона завжди за свої голови проміняє свою державу, свою владу.» («Листи...» ст. 435).

Ім Донцов присвятив темі зради ґрунтовну статтю «Зрада амфіктіонів» в «Вістнику», 1938 VII.

Він спеціально пригадав велику ролю, яку відограла зрада в поневоленні грецьких міст разом із Атенами Пилипом, тодішнім македонським імперіялістом. Майже дві і півтисячі літ

тому казав до Атенців Демостен, що для війни з Пилипом не вистачає сам розмисл і чин: — »Ні, ви мусите душею й серцем ще ненавидіти тих, які серед вас обстоюють за ним, пам'ятаючи, що вам ніколи не вдасться змогти ворога поза мурами міста, поки ви в самім місті не приборкаєте тих, що простягають до нього руки...« І Дм. Донцов додавав: »Поки ми не приборкаємо »приятелів Пилипа« у себе в хаті, так довго не скористаємо з полтавської науки, так довго залишиться мрією клич Мазепинців, щоб »Україна з обох боків Дніпра з військом запорізьким і народом малоруським стала на вічні часи від усякого чужого пановання вільна«. (»Роковини зради. 1709 і 1929«. ЛНВ, 1929, VII, 676). (Див. БАТУРИН, ГАЛАГАН ГР., ЕФІЯЛЬТ).

ЗРІВНОВАЖЕНІСТЬ — дорогоцінна прикмета характеру, якої досягається добрим вихованням волі. Зрівноваженість дозволяє людині протиставитися кожній події з ясністю духа і спокоєм, що забезпечують перемогу над труднощами. Зрівноважена людина залишається завжди тою самою — вона не ненавидить сьогодні те, що любила вчора, вона не піддається гніву, люті, вона завжди панує над своїми чуттями, залишається певна себе і викликає довір'я і певність у людей, що її оточують. Зрівноважена людина не піддається хвиловим настроям оточення, навпаки, вона впливає на настрої того оточення. Зрівноваженими людьми були найкращі представники культури Зах. Європи, як Леонардо да Вінчі і Гете. Навпаки незрівноваженість цехує москалів, а почасти й українців, що надто піддалися впливам московської культури, літератури і виховання. П. Сесса писав в 1938 р. в італ. журналі »Політика« про росіян: »Росіянин не знає міри, золоті середини. Він переходить від стану інертної пасивності до стану насильства, а потім знову впадає в апатію і покору. Зрівноваженість, що для європейської людини полягає в винаході рівноваги між двома протилежними душевними станами, не знаходиться в росіян... Росіянин, як і окрема особа, і як маса поведуться не так, як ми: вони залежать від обставин, в яких знаходяться — в залежності від того, чи вони активні, чи пасивні, чи мають в руках владу, чи знаходяться у стані поневолення: в залежності від цього вони бувають то вулканом, що вибухає, то жалюгідним невільником, що плаче і стогне... Почуття міри (зрівноваженість) пропорційне станові культури народу, і росіянин ще ніби дитина, не розвинена в своїх духових і інтелектуальних здібностях, і тому, як дитина, легко віддається ентузіазмові й пригнобленню, сміхові й плачеві, добрості й жорстокості...« (т. II—IV, ст. 229 300). (Див. ЗОЛОТА СЕРЕДИНА).

ЗРІЛІСТЬ ДУХОВА — наслідок добре продуманого досвіду життя. Вона далеко не завжди

відповідає фізичній зрілості людини, і характеризується найбільше духовою **ЗРІВНОВАЖЕНІСТЮ** (див. вище). Д-р Р. Сочинський писав у »Свободі«:

Духова зрілість — це тайна впорядкованого й щасливого життя. Вона допомагає людям регулювати їх основні, вроджені імпульси й бажання і спрямовувати їх у корисне русло. Вона робить людей найбільш досконалими в межах тих вартостей, якими їх обдарувала природа, дозволяє їм жити в повній гармонії з оточенням і пристосовувати власне »я« до обставин. Духово зріла людина має довір'я до себе й знає свою правдиву вартість, однак не старається показати цього назовні. При тому вона респектує і належно оцінює інших людей, маючи втіху з співжиття і співпраці з ними. Вона виконує свою працю, чи веде родинне, або громадське життя з ентузіазмом і задоволенням, з мінімумом непорозумінь, страху й ворожнечі. На таку людину можуть інші покладатися, бо вона дає з себе більше чим дана ситуація вимагає. Наполеглива у зусиллі дійти до мети, витривала в обличчі перешкод і прикостей, вона завершує раз розпочате діло, або взагалі за нього не береться. Вона без боязні переймає відповідальність зобов'язання і наслідки своїх рішень і вчинків... Духово зріла людина здібна як слід оцінювати речі й ситуації та робити власні рішення. Це — прикмети, які дають їй незалежність від шкідливих впливів, злісних підшептів і наївних порад, її відзначає воля до досягнення мети, воля до життя і чину. При тому вона спроможна підпорядкуватись іншим і готова на поступливість, толеранцію і компроміс, коли цього вимагає добро справи«.

ЗУБАТОВЩИНА — поліційна метода боротьби з революційним рухом, що дістала назву від прізвища начальника московської таємної поліції жандармського полковника Сергія Зубатова, її винахідника. Він створив фальшиві робітничі організації, що включалися в правдиві організації робітників і діяли під контролем та за вказівками царської охоранки. Провокатори агенти охоранки намагалися розкласти революційний робітничий рух, відтягнути його від політичної боротьби, підмінити її економічними вимогами та підпорядкувати революційний рух царській таємній поліції, в чому їй допомагала **АЗЕФЩИНА** (див.). Зубатовщина було зліквідовано в 1905 р., але вона віджилась в більшовицькій Росії, де агенти різних ГПУ пілковито опанували всі робітничі організації і кермують ними так, як того бажав московський уряд диктатури над пролетаріатом.

ЗУБИ — кістяні вирости в щелепі хребетних тварин, що служать їм для кусання, притримування, роздроблювання й розжовування їжі. В залежності від цих своїх різних функцій вони загально діляться на 1). різак, або

січні, 2). кливаки, або ікла і 3). кутні, або черенні. У дітей бувають ще молодші зуби, які потім випадають. а у дорослих людей з'являються ще й зуби мудрости, які, проте, мудрости з собою не приносять, а служать частіше, ніж інші зуби, джерелом незносного болю.

Народжуються люди звичайно без зубів. Тому випадки, коли діти народжуються з зубами, викликають підозріння: про таких дітей казали, що вони матимуть зурочливі очі (див. ЗУРОЧЕННЯ) і будуть знахарями, або чарівниками. Такі вірування були поширені не тільки серед українців, але й в інших народів (Мат. у. етн. НТШ. VIII, 31). У Галичині казали, що «як дитина вродиться з одним зубом, то скоро вмере». (Етн. Зб. НТШ, V, 183).

Зуб, що випадав у дитини, кидали звичайно на піч, примовляючи: «На тобі мишко, костяний, а мені дай залізний». Такий самий звичай знаходимо ми мало не в усій Європі; тількищо подекуди, як у Німеччині, замість кидати зуб на піч, всовували його просто в мишачу норку. Навіть дикуни Тихого Океану, як свідчить Фрезер («Золота Галузка», I, 64) мають не тільки той самий звичай, але навіть таку саму формулу: «Мишко, мишко! Ось тобі мій старий зуб, дай мені другий, новий». Ясно, що тут не можна говорити про якийсь звідкись запозичення, а тільки про однаковий спосіб думання, що полягає в загально поширеному віруванні в силу гомеопатичної магії.

Щоб зуби краще росли, вішали на ший дитині вовчий зуб (К. Ст. 1890. I. 85-86). У Пруссії з тією ж метою вішали лисячий зуб (там же).

На Карп. Україні, коли перший зуб випадав у дівчинки, його кидали до церкви, примовляючи: «Так би за тобою сватачі ходили, як люди до церкви». (Етн. З. НТШ. II, 22). Тут магічний обряд мав забезпечити дівчині насамперед вихід заміж, що видавалося важливішим, ніж нові міцні зуби.

Як дитині починали проколюватися зуби, ваборонялося їх мацати пальцями, бо, мовляв, зубки будуть рости помалу й дуже болітимуть (там же. V, 183).

Якщо зуби в кого боліли, то їх або лікували народніми засобами, або виривали. На Гуцульщині, якщо хто кому рвав зуба, просив прощення у хворого, що «кров його проливаю» (Етн. Зб. НТШ, V, 71).

Що ж до лікування, то люди вірили, що зуби болять від якихось хробачків. Треба отже було їх вигнати. Для цього брали насіння німиці (очевидячки, щоб зуби «заніміли»), насипали жменю його до миски, наливали окропу і над тою парою дихали, пускаючи нару порошнявий зуб. «То по хвилі почнуть випадати й хробачки: як пускати слину на чисте скло, то буде їх видно» (Етн. Зб. НТШ, V, 183). На Херсонщині від зубного болю підкурювали листям полуниць (Ястребов у «Летоп.» III, 107).

Шукали помочі у знахарів та ворожок. Вірили, що «є такі люди, що тільки доторкнуться болючого зуба рукою, зуб перестане боліти. Тому й приповідка: «Перестало боліти, якби рукою зняло». А то й на правду, «є такі щасливі душі, що вміють біль відоймити рукою» (Етн. Зб. НТШ. V, 183).

Коли ж такої людини не знаходиться, вживали замовлянь. Було їх дуже багато, але замовляти дозволялося «тільки на новий місяць, бо інакше помочі не буде, і червяк, що точить зуб, Хер'ян, ще сильніше мордував би хворого...» (Ястребов). Ось деякі з цих замовлень:

«При дорозі стоїть дерево, ялина красна; на тім дереві лежить червяк білий, ні жив, ні мертв. Хер'ян, червяк білий, піди спитай у мертвого чоловіка, чи не болять у нього зуби. Не болять, не болять, не болять! Так щоб не боліли й у раба божого (ім'я)». Повторювано тричі.

«У полі дуб, у морі камінь, на небі чотири брати, і коли ті чотири брати зійдуться на той камінь і стануть річ говорити, тоді у мене, раби Божої (ім'я) будуть зуби боліти. От жовтої кости і од червоної крови».

Майже всі замовляння від зубів обов'язково згадують місяць. І, вимовляючи ті замовляння, треба було «стати лицем до місяця, коли вперше побачиш його після народження (отже, до молодика, Є. О.), прочитати «Отче наш», а потім примовляти: «Питав молодик старого, чи не болять зуби в неживого. Щоб і в мене хрищеного, молитвенного раба Божого не боліли, не щеміли».

Або: «Місяцю молодий, на тобі хрест золотий, золоті на тобі роги. Звір у лісі, риба в морі, а червяк у гнилій колоді» (а не в зубі).

Ці замовляння треба було говорити тричі, після кожного замовляння давити щелепи навхрест руками і плювати праворуч. Увійти до хати назад треба було обов'язково задом.

Коли ж хтось інший говорив замовляння над хворим, то робив це звичайно «на тце серце», отже, коли місяця не було, але він однаково був присутній у самім замовлянні; бо тут маємо до діла з цікавою народньою символікою: роги місяця символізували зуби, що їх власник (місяць) ніколи не має зубного болю (як і «мертвий», що його теж часто згадується в тих замовляннях). Навпаки, місяць загоєв зубний біль. Давні індуси, для зміцнення зубів гризли спеціальні дерев'яні палички — Дан-такашга. У Магабгараті, святій книзі індусів, знаходимо таке завваження: «Хто гризтиме зубну паличку в четвертій квартирі місяця, той нерозумний». Бо четвертої квартирі місяця не видно, його нема на небі, отже він не може впливати на зміцнення зубів, і тому безпотрібно чи нерозумно гризти паличку для зубів. Цікаво, що й московські знахарі радили гризти горобинове дерево, примовляючи: «Горобино, горобино, вигої мої зуби, а не вигоїш, всю тебе

ізгризу» (В. Міллер в »Древности« VI, в. III, ст. 295 - 206).

За цілителя зубів вважали в нас св. Антонія: »Антонію, зубний цілителю, поможи мені« (Чуб. I, 125).

Вирвані зуби, як і обрізане волосся та нігті, треба збирати, бо, коли прийдеться на тому світі дертися на скляну гору (див. ВОЛОССЯ), то »треба буде не тільки руками й ногами, але й зубами чеплятися. Хто ж вибереться на ту гору, не буде кипіти в аду«. (Дикарев, III, 112).

Зуби в роті, що допомагають у такій важливій життєвій функції, як споживання їжі, сим волізують родичів і приятелів, що допомагають у житті. Тому, коли увісні хто бачить, що втрачає зуб, то це значить, що втратить когось із родичів та приятелів. Вірування що до цього були поширені в усій Україні. На Білгородщині казали: »Як кому присниться, що у нього випав зуб із болем, то значить, умре знайомий або дальній родич. А як присниться, що зуб випав з великого болю, то значить умре близький родич, якого буде дуже жаль — чоловік або жінка, брат або сестра. А як присниться, що зуб випав із великого болю і з кров'ю, то значить, умре своя рідна дитина; а як такий сон побачить дитина, то значить, умре батько або мати. Як присниться, що зуб випав із правого боку, то умре хтось із мужеського полу, а як випаде з лівого боку, то умре хтось із жінок. А як присниться, що випаде декілька зубів, то значить, умре декілька душ, помруть діти або племінники«. (Етн. Зб. НТШ. XXXI, ст. 403).

Натомість на Косівщині казали:

»Як хто приснить, що йому випаде з рота верхній зуб передній, чурить кров і болить, то має вмерти з його роду хтось дуже близький і то з мужчин. А як приснить, що випаде зуб спідній передній, то має вмерти щось дуже близьке з роду, але жінка. І чим дальший зуб у зад, тим дальший свояк має вмерти. І то з верхньої вилиці — мужчини, а з спідньої — жінки. Як сниться, що випаде зуб черенний, і ні болю, і ні чурить, то має вмерти якийсь чужий чоловік« (там же, 255).

Зуби — символ обмови. «Дуже мене люди в зуби взяли» (Франко. «Прип.» II, 212). «Зуби собі кимсь теревити» — обмовляти когось (там же, ст. 213). »Пішли людям по зубах« — зробилися об'єктом обмови, спліток. »Зуби сушити« — сміятися.

ЗУБР — жуїна тварина, подібна до американського бізона. Колись жив по всій Європі. Ярослав Осмомисл галицький улаштував свого часу лови на зубрів на честь грецького царевича Андроніка Комнена. Назви осель, як Зубря, Зубряче, Зубрець вказують, де були колись у нас головні гнізда цього великого звіря. Тепер зберігся він тільки в Біловізькій пущі і на Кавказі. До революції зубрами називали в

Росії поміщиків з надто реакційними, перестарілими поглядами.

ЗУБЦІ — страва з очинених зерен ячменю, зварених, чи підсмажених. В »Енеїді« Котляревського, коли троянці загостили до Дідони картагенської, мали

На закуску куліш і кашу,
Леміш, зубці, путрю, квашу...

Зуби — символ обмови. «Дуже мене люди в зуби взяли» (Франко, «Прип.» II, 212). «Зушити» — сміятися.

Із зубців розвинулася ЛОГАЗА (див.).

ЗУРОЧЕННЯ — нещастя, хвороба, тощо, що його забобонні люди приписують злomu — зурочливому — оку чи слову. Проф. М. Сумцов у своїх »Культурних переживаннях« розрізняв зурочення оком і зурочення словом. Але в цьому розрізненні виявився тільки вплив московської мови, якою писав проф. М. Сумцов. У московській мові дійсно існують два вирази — »сглаз« і »уроки«. Перший вираз має відношення до ока (»глаз«), а другий — до мови, бо »уроки« походять етимологічно від »речи«, »ректи« — мовити. Але в українській мові цього розрізнення нема. Про наслідки впливу »злого ока« чи »злого слова« говорять однаково, що хтось »наврочив« або »зурочив«. Саме око, що виявляє на комусь свій фатальний вплив, зветься »зурочливим оком«. Так само й італійці, хоча мають окремий вираз для фатального впливу зурочливого ока (»мальоккіо«), але користуються ним тільки для визначення окремого роду загального явища, відомого під назвою »еттатура«, що відповідає нашому »зуроченню«. У виразі »зурочення« в українській мові ми помічаємо деяку перевагу слова над оком, але в італійській мові ми не знаходимо в виразі »еттатура« ані »ока«, ані »слова«: італійці мають у цьому виразі на увазі взагалі якусь злу силу, що »накидається« (від латинського »яктаре«), і то навіть часто цілком мимоволі, чи навіть проти волі того, хто »накидає«, себто зурочує.

Нема ніякої потреби ускладнювати справу зайвими класифікаціями і вбачати дві чи три речі там, де фактично маємо справу з одним ширшим явищем. Виявом одної сили і одного вірування виступають і врочливе око і врочливе слово і взагалі врочлива присутність якоїсь людини, чи навіть тварини (подекуди — жаби). Що ж це за сила? На чому ґрунтується ця віра в зурочення?

Вона відома нам із найглибшої давнини: в одному сумерійському гімні з IV тисячоліття до Р. Хр. вже знаходиться замовляння від зурочливого слова. У каталозі давніх єгипетських рукописів, що переховувалися в бібліотеці Денкераської Святині і були під доглядом єгипетських жреців, зареєстрований був і рукопис — »Як відвертати від себе зурочливе око«. Одним із охоронних засобів проти врочливого ока був у єгиптян дерев'яний фаллюс, який вони вима-

льовували собі також на одежі, на грудях, тощо. Давні римляни, як про це свідчив Авл Геллій у своїх «Античних Ночах», також загально вірили в зурочення і також боронилися від нього — поміж іншими засобами — фаллюсом, який носили на шиї та чепляли при вході до своєї господи. Римські тріумфатори, щоб відігнати зурочливе око заздрісників, привішували фаллюси до своїх колісниць. Піндар і Теокрит засвідчують про зурочення у давніх греків, причому Теокрит радив плювати кожного разу, як була загроза бути зуроченим. Плювання в відповідному становищі ще й досі практикується в українців.

Коли б з глибини віків ми перенеслися в далечину простороні, то ми знайшли б подібні вірування і в Америці, і в Австралії, і в Азії, і в сучасній нам Європі, — по всіх усядах широкі народні маси вірили і продовжують вірити в небезпеку зурочення.

Зурочливе око — насамперед заздрісне око. Недурно й старий Гомер згадував про заздрісних богів, радячи своїм героям, щоб вони себе скорше принижували, аніж підвищували. Злі демони не зносять людського щастя. Досить їм підслухати вирази радості, задоволення захоплення чимсь, щоб із особливим завзяттям напасти на того, хто викликає таке захоплення, або чомусь радіє. Тому забобонні люди ані хвалитимуть, ані надто палко висловлюватимуть радість з приводу удачі свого справжнього приятеля. Навпаки, вони намагатимуться ганьбити його для його ж добра. Недурно і Віргілій і Катул писали, що надмірна хвала породжує зурочення. Тому в Римі, під час тріумфального походу щасливого імператора, за його колісницею йшли вірні його вояки, які старанно й жорстоко ганьбили його, та висмівали в сатиричних віршах. У греків також був звичай, що жінки, під час Тесмофорій та інших свят вимінювалися найгіршими лайками та супроводили їх не менш непристойними рухами. Непристойні рухи взагалі вважалися колись дуже успішним засобом проти зурочення, і взагалі проти злих духів. (див. ДУЛЯ).

Індуси й китайці називають досі своїх дітей найгіршими й найнеприємнішими іменами, особливо якщо вже мали нещастя втратити діти. В Китаї часто можна почути, як дітей називають такими іменами, як «собака», «блоха» «свиня» — щоб охоронити їх від зурочення. У півд. слов'ян також дуже сильно поширене вірування, що слова хвали чи захоплення викликають зурочення, і тому перше, ніж кого хвалити, треба було його обляяти. Ніколи не можна говорити дитині: «Яка гарна!» Навпаки треба сказати: «Яка погана дитина!» В наслідок цього, значення слів значно міняються. Подібні ж погляди існували і в малярів. В Італії, якщо ви висловлюєте кому задоволення з його стану здоров'я, мусите негайно додати: «Хай вас Бог благословить!» («Іддіо ві бенеді-

ка!»). Інакше та особа може подумати, що ви щось маєте проти неї, і схопиться за залізо, або за дітородний орган, або скерув на вас поставлені рогами два пальці, мізинний та вказівний: типовий магічний протизурочний рух.

У нас, в Україні, забороняли чужим людям дивитися на немовлятку і тримали його за заслоною. Коли ж хто й кине оком на дитину, мусить зараз же сказати якесь застережливе слово — «Нівроку!», «Рости велике!», «Камінь в зуби, печина в груди!» тощо.

Звертає увагу цей звичай тримати дитину за заслоною (Кузеля «Дитина...» I, 38). На сході, головне серед мусульман зустрічаємо ще й досі іншу заслоно — жіночу чадру. Американський етнолог проф. Сумнер певний того, що заслонювання лица в арабських жінок викликає власне страхом перед зурочливим оком. Гарні жінки часто навмисне вимащують собі лица чорною фарбою, щоб здаватися негарними і забезпечитися від зурочення. На думку Сумнера, саме страх перед зуроченням призвів і до покриття певних частин тіла і спричинився таким чином до створення пристойності чи непристойності («Фолькуейс» ст. 515 і 517). Ця теорія проф. Сумнера, проте, викликає чималі застереження.

Щодо сили зурочливого ока, то італійці досі вірять, що від погляду їх «еттаторів» хворіють і вмирають люди і звірі, і дерева в'януть та засихають, а дорогоцінні самоцвіти втрачають свій полиск. У нас ці вірування відбилися в приповідках: «Як гляне, аж трава в'яне!», «Як гляне, аж молоко кисне-». Зурочники вже народжуються з такими очима, — трапляється це їм чито в наслідок особливих пригод, що сталися їх матері під час вагітності, чито в наслідок їх народження в «недобрий час» (див. ГОДИНА), але в усякому разі та фатальна сила супроводить уже їх усе їх життя.

У «Заповіті» Соломона, писаному «До Синів Ізраїльських, щоб вони знали силу демонів і образи їх, і імення тих янголів, що нищать силу демонську», на 35 місці згадується Фтенот, який «псує» людину і спричинює зурочення його можна знесилити амулетом із рисунком страдного ока. У рукописних і усних східнослов'янських замовляннях, як засвідчує Соколов, «уроки» і «призори» виступають, як особливі демонічні істоти, але частіше їх, себто наше зурочення, приписується злій людині, чаклунові, відьмі, тощо. Ці люди викликають нещастя не тільки своїм поглядом, чи злим словом але навіть самою своєю присутністю, і то не тільки дійсною, а навіть і символічною: досить назвати ім'я відомого зурочника, щоб уже трапилося нещастя. Панціні в своєму «Діціонарію Модерно» пише: «Зурочником («еттаторе») називається людина, що своєю присутністю, чи словами, викликає, як гадають, нещастя... Часто людське лукавство і темнота вказують на безвинних людей, як на зурочників,

і присуджують їх тим на жорстокі муки переслідування». Цій темі присвятив Пірандельо зворушливе в своїм трагізмі оповідання «Патент», видруковане в «Наш. Кличі» 2. VII. 53 р. в моєму перекладі. І дійсно, при певній настроєвості та забобонності оточення прославитися зурочником не дуже трудно. Для цього, при сприятливій зовнішності жертви, досить чиеїсь влої волі та нещасливого збігу обставин. Відомий італійський етнолог проф. Р. Корсо так описує в Великій Енциклопедії Тревані зовнішній вигляд людини, що її легко можуть проголосити зурочником: «Зурочника можна пізнати з худого обличчя, темної оливної цери, гачкуватого носа і особливо з очей — злих і косих, перерізаних червоною або синьою жилкою, маленьких, прищурених, свинячих і з нахмуреними бровами».

Старий римський поет Овідій вважав за зурочників людей з подвійними чоловічками в очах. У німецьких сагах ми знаходимо людей з густими зрослими бровами — вони визначаються надприродною силою і можуть, на бажання, висилати з себе демонів, що вилітають метеликами з брів та завдають смерть сонному ворогові. У сербських казках вилітає метеликом і завдає шкоду людям дух відьми. У Московщині і в Україні зурочливими очима вважаються запалі косі очі, що визирають з-під настовбурчених брів (К. Ст. 1889, XI, 312 - 17). На Волині і на Київщині казали, що зурочливі очі бувають у людини, що її дитиною відлучили від грудей, а потім знову прилучили. Від погляду такої дитини тісто перестає рости. У Туреччині бояться людей з блакитними і сірими очима, бо вони там рідкі, а також побоюються рудих людей. У москалів існує приповідка: «Рижий, красний — человек опасный». Не користуються руді люди симпатією і в Україні:

Ой ти рудий та поганий,

Поганого роду, —

співається в одній народній пісні (Чуб. III, стор. 172).

Підсумовуючи ці свідчення, приходимо до переконання, що за «зурочників» уважають по всіх усядах людей, що чимсь вирізняються — і то в гірший бік — у своєму оточенні: чи то незвичайною страшною чи бридкою зовнішністю, в якій велику роль відіграють великі настовбурчені брови, та злі, задрісні, переважно косі, або маленькі очі, — чи то несимпатичною, задрісною, злою вдачею, що відбивається на зовнішності, чи нарешті незвичайними обставинами свого походження та виховання.

За один із чинників, що протягом тисячоліть підтримували в усьому світі віру в зурочення, треба признати сконстатовану в науці безсумнівну силу гіпнотичного погляду деяких осіб; за другий чинник треба вважати загальне констатування несталості людського щастя й слави, що одного дня несподівано зазнають незрозумілого перевороту. За третій чинник — і

може бути, найголовніший — треба прийняти звичку в'язати дві події, що йдуть одна за другою, одним зв'язком причинності: «пост гок, проптер гок» — після того, значить в наслідок того... Швайнфурт оповідав про одного чоловіка, що, переходячи нубійським селом, завважив, що дерево, під яким сиділи люди, було надломлено. Він попередив zagrożених людей, і коли дерево дійсно незабаром упало, цей факт був приписаний силі його зурочливого ока. (Див. ЗБІГ ОБСТАВИН).

ЗУСИЛЛЯ — творче напруження сил, передумова кожного успіху. І в Євангелії від Матвія сказано, що «Царство Боже здобувається силою...» себто власне зусиллям, а не насильством, як можна було б зрозуміти з цього перекладу (Мат. XI, 12). Історія людства — це історія постійного зусилля. Ми мусимо робити зусилля, щоб навчитися техніці того чи іншого ремесла, чи мистецтва, але, тільки навчившись їм, ми можемо мати задоволення досконалого, дійсно мистецького виконання. Ми мусимо робити зусилля над собою, щоб піти до дентиста і вирвати хворого зуба, але, зробивши це зусилля, ми маємо задоволення звільнитися від болю і зміцнити свою рішучість. Все життя складається з зусиль, які мобілізують наші сили, збуджують нашу активність. «Коли б моє тіло не було важким, я не міг би ходити», говорив Ортега-і-Гассет, бо не потребував би робити зусилля, щоб перемагати спротив атмосфери і закони земного тяготіння. Але це саме відноситься й до нашого морального життя: коли б ми не мали труднощів, які мусимо перемагати, ми не мали б належної нам волі, потрібної сили духа. »Дли мене, — писав Ортега-і-Гассет, — шляхетність — це синонім життя, присвяченого зусиллю; воно завжди має думати про те, щоб підноситися все вище. І в цьому шляхотне життя протиставляється пересічному чи інертному життю, яке замикається саме в собі, присуджує себе до постійної нерухомості, аж поки якась зовнішня сила не примусить його вийти назовні... В міру того, як ми живемо, ми переконуємося, що більшість людей — чоловіків і жінок — нездатна до іншого зусилля, крім того, яке від них вимагається, щоб ставити спротив зовнішнім необхідностям. Тому ті рідкі люди, що здатні на добровільне, самочинне зусилля, відбиваються нам в пам'яті, як окремі пам'ятники. Вони належать до еліти, до шляхотної породи людей, до людей чину, що діють з власної волі, а не примушені діяти з волі інших, до людей, що їхнє життя — постійна вправа, постійне напруження... Шляхотність визначається обов'язками, а не правами. "Noblesse oblige". Привілеї шляхти не були — бодай спочатку — якимись поступками, чи чияюсь ласкою, вони були здобутками. І в засаді їх утримування ґрунтується на гадці, що ті привілеїтовані люди повинні б кожного моменту бути здатні ті свої привілеї відстояти, коли б цього

від них вимагалось, коли б це було потрібно...» («Бунт мас», 61 - 63).

Поль Валері писав: «Скрізь, де панує європейський дух, спостерігається максимум потреб, максимум праці, максимум капіталу, максимум видатності, максимум амбіції, максимум могуттєвості, максимум змін у зовнішній природі, максимум зносин і виміни. Європейця не визначає ні раса, ні мова, ні звичаї, але зусилля і розмах волі...»

І наш В. Липинський також констатував: «У кожній добі свого існування, всяка жива й життєздатна нація мусить робити зусилля в напрямі творення вищої техніки й поширення свого матеріального життя, а для цього вона мусить робити зусилля в напрямі творення вищої громадської моралі і вищих організаційних форм свого громадського життя. Нація, яка б не хотіла творити такого матеріального й морального зусилля, яка б удовольнялася тим, що, при найменшому зусиллі, дає їй сама природа — нація, яка б для свого існування все шукала нових, ніким не зайнятих, легко доступних і плідоредних земель, а не стала б удобрявати машинами, досконаліти, одвойовувати од природи, ублагороднювати й захищати од руйнуючих хижаків та чужих націй свою власну батьківську землю, — одно слово, нація, яка б порушувалася, животіла по лінії найменшого опору і не хотіла ступити на шлях боротьби по лінії найбільшого опору, — така нація мусіла б у боротьбі з націями творчими, націями завойовниками загинути; загинути так, як гинуть у боротьбі з людиною, творцем, різні мореді дуже твердих і м'яких, але не вдатних до творчого зусилля звірів; як гинуть нездатні до тяжкого шліку цивілізації різні т. зв. дикі чи півдикі племена...» («Листи...» 198).

ЗУСТРІЧ — має в собі щось несподіване, випадкове, невизначене щодо наслідків, і тому вона може бути і небезпечна і щаслива. Тому з зустріччю в'яжуться різномордні прикмети та верожіння. Вже Кенетянтин Багрянородний згадував про збірник різних прикмет при зустрічах. Церква ганьбила людей, що «вірують у стрічу, в чех, в полаз і пгичий трай...» («Слово о небесних силах»). Або: «Ні в стрічю, ні в полаз, ні в чех вірувати...» («Ізмарагд», 1509 р.). Полаз — це теж свого роду зустріч, але я говоритиму про нього під ПОЛАЗ.

Уже літописець Нестор писав у нас: «Коли хто стріне чернця, то вертається». Так само і козацький літописець Самовидець писав про гетьмана Самойловича: «Якщо йому траплялося, виїжджаючи кудись, напр., на лови, зустріти священника, то він уважав таку зустріч за нещастя, хоча й сам попович...» (Літопис. 77).

П. Куліш у приписках до «Історії України від найдавніших часів», так пояснював походження цієї прикмети: «Князі і бояри, охрестившись, новому Богові по своїому розумові догоджали і не то по городах і селах до хреста

що його та дівка переходить... На другий день він виїздить десь на фірманку, дивиться, а вона вже йде з порожніми коновками. Як той затне коні і переїхав скорше, ніж вона. Дівка тоді наробила крику і каже: — «Я мушу вмилюдей силували, да й по пуцах із попами за старовірами ганяли, то мусіли попи й ченці їх добре налякати. З тих часів і досі в селах ведеться примка, що як стрінені попа або ченця в дорозі, то без пригоди тобі не минеться...» («Твори», VI, 638).

В Італії, натомість, зустріч із священником віщує удачу: «Всі справи того дня підуть добре...» (Дзанаццо, I, 93—94).

Цікаво, що в Галичині, де поділяють загальний в усій Україні погляд на зустріч із священником, як на недобрий знак, натомість зустріч із жидом уважали за щасливий випадок: «Як хто вибирається в дорогу, а вьондза здибле, то вепське життя, а як жид перейде, а ще торгує, то добре» (Етн. Зб. НТШ. V, 87). Але також вазначали: «Як хто іде куди, а перебігне його заяць, або жінка з порожніми коновками перейде йому дорогу, то вже йому не поведеться; а як хлоп із порожнім перейде, то то нічого...» (там же).

Примета про зайця була поширена в усій Україні, де ще зайців багато водилося, і П. Куліш писав свого часу: «— Ні вже, куме, що не кажи, а як заяць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться, хоч би в тебе була голова в винницький казан, а очі з відра...» (див. ЗАЙЦЬ).

Щодо зустрічей з жінкою чи чоловіком, то тут такої єднорозності нема. Проф. М. Сумцов загально вазначав: «Зустрінути чоловіка, коли виїжджаєш у далеку подорож, добре, а жінку — зле. Так само вірять і в Норвегії, і в Англії XI—XIV вв., і в Пруссії...» (К. Ст. 1890, I, 86).

Іде тут, певно, мова про першу зустріч, що вазначає дальший перебіг подій, удачу чи невдачу. У Бургундії та в околицях Бордо, провінціях переважно винодільних, вірили, що рік буде добрий, якщо перша особа, яку стрінуть на Новий Рік, виходячи з хати, буде чоловік, і поганий, як зустрінеється жінка, навіть коли б вона була молода й гарна. Подібне вірування існувало і в Парижі, але там воно прикладалося навпаки: звичайно обіймали першу особу, яку зустрічають, і якщо то жінка, то ніби приносить щастя («Рома» 1920, III, стаття Даріо Россі).

У Римі вірили, що, коли ви виходите вранці, і перша особа, яку зустрінете, буде піп, чи білий кінь, то це добрий знак. Якщо зустрінете горбуна, особливо двогорбого, радійте, бо день почався дуже добре, але якщо зустрінете горбатую жінку, то це злий знак невдачі. Зустрівши горбуна, пильнуйте, щоб його доторкнулися, а зустрівши горбату, пльайте їй у слід (Дзанаццо, I, 93 - 94).

Вірування в першу зустріч відповідають нашому ПОЛАЗОВІ, про який півніше.

На Львівщині оповідали: «...Ранс, коли він

де їхав у дорозі, то вона його переходила з порожніми коновками, і він завжди мав якісь випадки. Раз він покаржився своїй господині, рати через тебе». А слуга каже: — «То вмирай! Що мене обходить? Було мене не переходити з порожніми коновками...» (Етн. Зб. НТШ. XXXIV, 141).

Це оповідання цікаве тим, що тут зустріч із порожніми відрами вважається за навмисну, пов'язану з чаруванням, а відбите чарування падає звичайно на того, хто невдатно чарує.

До вірування в зустріч відноситься й прокльон: «Бодай тя, сину, три недолі сніткало!»

Проф. Вадим Щербаківський на II З'їзді слов'янських географів і етнографів у Польщі в 1927 р. зробив доповідь про звичай при зустрічах обминати направо, чи наліво. Він констатував, що в Україні, в південній Польщі, в Італії та в усій давній Австро-Угорщині обминали з лівого боку, тим часом, як на Московщині нарід обминає завжди з правого боку. Він пояснював цю різницю з того, що Україна й Зах. Європа були з давніх часів зв'язані з початками хліборобської культури з Месопотамії, звідки вона прийшла з звичаєм обробляти землю волами, тим часом як у Московщині волів ніколи не вживали, орючи землю звичайно одним конем. Коли орять землю волами, запрягають двох волів, причому сильніший віл іде праворуч борозною, слабший — твердою землею. При зустрічах сильнішому волу легше обминати і тому обминання йде з лівого боку, тим часом, як при оранці конем орачеві було натуральніше потягати сильніше правою рукою, і тому кінь обминав з правого боку. Коли в Україні почали запрягати коні, то і їх запрягали по двоє з голоблею посередині. На Московщині ж натомість запрягають коня або одним, — з двома голоблями і дугою, або тройкою, — причому спосіб кермування віжками залишається той самий, і тому обминання йде з правого боку. Цей московський спосіб запряжки коней поширений в усій центр. Азії і в Сибірі, але в Україні він зустрічається рідко, і то лише під московським впливом.

ІБН-ДАСТ — арабський географ X ст., який у своїй «Книзі Добрих Скарбів» описав життя на наших землях між Дніпром і Волгою. Проте його відомості не безпосередні, а базуються на відомостях інших арабських письменників і тому подекуди неясні і навіть суперечні.

ІБН-ФАДЛАН — арабський письменник поч. X ст. Він був членом посольства каліфа Муктадіра до поволзьких болгар і написав «Записки», в яких описав русинів, які приходили до болгар. Він відрізняв Київ (Куябу) від русів. Тому, як здогадується проф. В. Січинський, його опис, мабуть, відноситься до дружинників-русів, що складали військову верхівку в Україні-Русі X ст. Проте, як зазначив проф. М. Гру-

шевський, «супроти слов'янства Ібн-Фадланової Руси досі не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в ній финів, як хочуть одні, або варягів, як хочуть інші... В кожному разі той «руський» елемент IX-X вв., як він виступає в джерелах візантійських і арабських, суцільно норманським бути не міг, і в звістках про нього відбивається сучасне східно-слов'янське життя, раз тому, що в тій «Русі» безсумнівно були в кожному разі слов'яни та мішалися під тою назвою з варягами, а друге тому, що варязькі прикмети, коли прийняти давнє й інтензивніше розширення у сх. Європі, мусіли відбиватися сильно й на житті воєнно-купецьких верств слов'янської Руси». («Іст. У. Руси», I, 271).

Ібн-Фадлан оповідав про молитви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам усяку страву, хліб, м'ясо, молоко, цибулю, напитек, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; якщо торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удається по протекцію до менших ідолів із подарунками й поклонами; коли ж розпродасть легко, то вважає обов'язком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних навколо палях (там же, ст. 325).

Описав Ібн-Фадлан і похорон багатого руського купця в 922 р. в котрімсь надволзьким місті. Після його смерті, до похорон готувалися 10 днів. У день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а навколо поставили ідоли в вигляді людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і вложили шовковими подушками, а вгорі зробили намет. Небіжчика одягли як найбагатше: в шовкову свиту з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього поклали напитек (мабуть, мед, О. Є.), овочі й пахучі рослини та зброю його; розтяли собаку й кусні її поклали коло нього; так само зробили з двома кіньми, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою. Потім прийшла черга до дівчини, що погордилася бути похована разом із небіжчиком (Ібн-Фадлан говорить про невірницю, але то, мабуть, була одна з жінок покійного, Є. О.). Її підіймали тричі до чогось, що арабові здалося подібним до дверної лутки — може над криницю, і вона бачила там в екстазі, а, може п'яна, як здогадується М. Грушевський, небіжчиків — своїх батьків і свояків та свого господаря: — «Сидить він у саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки і хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього!» — ніби казала та дівчина. Тоді її повели до небіжчикова човна; вона роздала свої окраси прислужницям і, з чаркою, прощалася, співаючи, зі світом. Після того її заведено до намету, де її задушила та ще й ножем проколола баба-наглядачка.

Тим часом під човном згромаджено дерево.

Найстарший своїм небіжчика запалив те дерево, і інші підкидали запалені тріски. За годину все згоріло. На тім місці зроблено могилу, поставлено по середині березову палю, і написали на ній ім'я небіжчика та руського князя. Один присутній русин сказав Ібн-Фадланові:

— «Ви, араби, дурні, кидаєте щонайдорощого й найповажнішого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки: ми ж палимо його за одну годину, і він зараз же вступає до раю...» («Іст. У.-Руси», I, ст. 332).

ІБН-ХАВКАЛЬ — арабський географ і подорожник X ст., автор «Книги шляхів і держав», в якій він писав про похід кн. Святослава: «У наші часи не залишилося нічого ні від болгарів, ні від буртасів, ні від хозарів. Справа в тому, що на всіх них напала Русь і відібрала у них усі ці країни, які й перейшли під владу русів». З приводу цієї вістки проф. М. Міллер писав у «Нових Днях» ч. 69, ст. 19: «Раніше ця вказівка Ібн-Хавкаля заводила деяких російських істориків у тупий кут, бо маючи на увазі тільки Дунайських та Волзько-Камських болгарів, вони... доводили, що кн. Святослав, крім на Півн. Кавказ, ходив ще й на Волзько-Камський край. Але таке припущення нічим не стверджується і, в світлі останніх археологічних знахідок чорно-болгарської культури над Озівським морем, навряд чи можна сумніватися, що тут іде мова саме про чорних болгарів (що жили над Озівським морем). Це стверджується й тим, що у тому ж творі Ібн-Хавкаля, він говорить, що перелякане навалом русів населення втікало до Дербенту та до півострова Мангиплак. Отже, ясно, що сюди могли втікати тільки з півн. Кавказу, а не з горішньої Волги...»

ІВА — рід лісової верби, що з нього не можна мати жадної користі, і що сумно схиляє довгі гнучкі і бліді віти, не маючи ніби сили й відваги піднести їх до неба: в українському народньому уявленні — прокляте дерево, дерево зради: коли Пречиста сховала Ісуса в лісі:

Тріє Жидове ліси рубали,
Ліси рубали, Христа шукали.
Кожна дрєвина Христа тулила,
Червіва іва Христа з'явила.
Тріє Жидове клиннє тєсали,
За нігті били, Христа губили...

За іншою колядкою іва зробилася зряд-дям мук Христових:

...Тєрновий вінок на голову клали,
Ожиною, хмілем вперізували,
Всякеє дерево за нігті били.
Всякеє дерево за нігті не йшло,
Все сє ломило, все сє кришило,
Червіва іва та прогрішила,
За нігті пішла, кривцю пустила.
Червіву іву сам Господь прокляв:
— Бодай тє, іву, черви точили

Від молодости аж до старости,
Від коріннячка аж до вершечка,,

(Чуб. III, 407).

Оповідали також, ніби з іви були зроблені цвяхи, якими збивали труну Господню (Чуб. I, 76), але цей варіант пізніший від того, де кілочки з іви, незважаючи на свою ломкість, увійшли Христові під нігті:

Червіва іва та согрішила,
З пальця мізинця кровцю пустила.
(Головацький, IV, 27),

або:

Червіва іва чом согрішила —
Христу із ручок кровцю пустила.
(Етн. Зб. НТШ. XXXV, 103).

В наслідок етимологічного помішання іви дерева та Іви — Єви, першої жінки, оповідали в нас також, що раз, «коли Адам ліг спати, Бог узяв галузку іви та й поклав коло нього, а занім Адам проснувся, стала вже з тої галузки жінка Іва...» (Груш. «Іст. у. літ.», IV, 432).

ІВАНА день — день, присвячений пам'яті святого Івана. А що святих цього імени було кілька, то й нарід наш святкував кілька днів св. Івана. Згадаємо з-поміж них:

ІВАНА БОГОСЛОВА, 8 травня на пам'ять апостола й євангелиста, спершу учня Івана Хрестителя, а потім улюбленого учня Ісуса Христа, що, крім Євангелії, та трьох так зв. соборних листів написав Апокаліпсис (Об'явлення, чи Одкриття). Цього дня на Буковині сіяли огірки в надії, що вони виростуть довгі, і день цей називали — **ІВАНА ДОВГОГО**. (Зап. ЮЗ Отд. 1874, II, 357). На Карпатській Україні казали: «Хто сіє по Богослові, той не варту доброго слова...» Проте в північній частині Карп. України вважали, що гречку можна сіяти й до Константина (21 травня).

ІВАНА ВЕСІННЬОГО — день 13 квітня. З ним в'яжеться приповідка: «Догодуй бджолу до Івана, то нарядить тебе, як пана». (Перв. Гром. 1928, I, 78).

ІВАНА ПРЕДТЕЧІ чи **ХРЕСТИТЕЛЯ** — день 7 січня, коли кінчається цикл Різдвяних свят: «Іван Предтеча забрав свята на плечі» (Ів. Франко, «Прип.» II, 216). Цього дня на Буковині обв'язували всі овочеві дерева сіном, що лежало досі від Різдва на столі. Вірили, що після того обв'язування дерева добре родитимуть (Зап. Ю. Зап. Отд. 1874, II, 354). На Вороніжчині на Івана Хрестителя прибирали кутю з покуття, кажучи: «Узвар на базар, куття з покуття!» Сіно ховали і під стоги клали, щоб миші стогів не їли, і під квочки клали, щоб курчата веліся, а, як приходилося, той мерцеві під голову клали. Затирали також хрести, крейдою на Різдвяні свята понаписувані (Мат. у. етн. НТШ. VI, 119).

ІВАНА СОЧАВСЬКОГО — день народження Івана Хрестителя 24 червня. Звали його так на честь Івана Сочавського, або **НОВОГО**, що його замучили турки в XV ст., східня Церква

визнала його за святого. Моці його знаходяться в Сочаві, звідки й назва. Його культ був дуже поширений на Буковині. Цього дня робили там звичайно прощі до його мощей в Сочаві та збирали різні лікувальні трави, як під Івана КУПАЛА (див.) Кидали також «ріни», себто маленькі камінчики, в огірки, щоб було їх так багато, як тої ріни. Жінки того дня розчісували собі волосся в городі між капустою і робили з нього «керпи» — рід шиньйонів — «щоб капуста росла велика, як голова...» Мاستили також коноплі коров'ячим маслом, щоб були м'які, як масло (Зап. Ю. Зап. Отд. 1874, II, 357—58).

ІВАНЕНКО ПЕТРО — див. ПЕТРИК.

ІВАНІВ МИКОЛА (1810—1880) — один із кращих світових тенорів. Вивезений з України силоміць до Петербургу до придворної капелі, зненавидів Росію. Виїхав у 1830 р., разом із Глинкою, закордон, щоб учитися співу, прийняв швейцарське громадянство й ніколи не говорив по московськи. На сцені співав виключно по італійськи, а в сальонах — головне українські пісні, якими справив велике враження на БЕРЛЮЗА (див.). Покинувши сцену оселився в Болонії (Італія), де жив до смерті.

ІВАСЮК МИКОЛА (нар. 1865) — український мистець, що намалював дуже популярні у нас образи — В'їзд Б. Хмельницького до Києва», «Богун під Берестечком» та інші.

ІВОЛГА, ВИВІЛГА, ЖОВНА — одна з наших найгарніших пташок, завбільшки з голуба. Співаючи, ніби свистить. У Галичині кажуть, що «коли іволга (олійник) часто фівкає, то буде дощ» (Етн. Зб. НТШ. V. 176). Іволга визначається своєю лякливістю: «Іволга дуже боїться чоловіка, не легко дається видіти» (там же).

ІГОР, вел. князь київський (913—948) — син Рюрика, батько Святослава. У перші роки князювання приборкав племена деревлян і уличів, — останні за Олега були тільки союзниками, за Ігоря зробилися підданими. Військо Ігоря аж три роки облягало їх столицю Пересічну. За Ігоря з'явилися в степах печеніги, що пізніше стільки лиха робили нашим людям. З 920 р. не вгавала війна з ними на степовій окраїні. Як і Олег, Ігор ходив на Царгород, але дуже невдало: греки попалили його флоту так зв. «грецьким огнем», яким заскочили русичів, що тоді ще огнестрільного пороху не знали. Сам Ігор ледве з 10 кораблями дістався до Озівського моря. Це було 941 р. Три роки пізніше, р. 944, Ігор вибрався в новий похід проти Царгороду, але до війни не дійшло, а складено мировий договір, що був значно гірший від того, який мав перед тим Олег із греками. Відновлено давні мирні зно-

сини і приятель: «А коли б із руської сторони бажав хто нарушити цю любов, то, якщо він християнин, нехай прийме від Бога осуд і загибель на цей вік і майбутній; а ті, що нехрещені, нехай не мають помочі від Бога ні від Перуна, нехай не обороняться щитами своїми, нехай посічуть їх власні мечі і стріли й інша зброя, і щоб стали вони рабами у цьому віці і в майбутньому...»

Після цього відбувся щасливий похід на Каспій і Закавказзя. Метою походу було Бердаа, найбільше торговельне місто Закавказзя, де володіли араби. З великою здобиччю повернулися переможці в 945 р. додому.

... Полетіли перші стріли
І зламались на щитах.
Пишний ворог наступає
На верблюдах, на слонах.
Навантажені верблюди
Йдуть і гнуться від ваги,
На слонах, із веж неначе,
Виглядають вороги.
Тупотять арабські коні,
Квітнуть перські килими...
Вдвое ворог має війська,
Та хоробріш втрое ми!
І не довго йшло змагання:
Захиталися вони!
Заревли в страху верблюди,
Повернулися слони.
Ворог битий ласки просить,
Віддає своє майно:
Срібло, злото, зброю, коні,
Килими, харчі, вино...

(О. Олесь «Княжа Україна» 42).

Загинув Ігор від деревлян, що повстали, обурені на надмірне стягання данини. Грецький історик Діакон оповів, що деревляни, захопивши князя Ігоря в засідці, прив'язали його до двох схилених молодих дерев, які, випростані, розірвали тіло князя. Літописи поклали смерть Ігоря на 945 р., новіші історики кладуть її на р. 948.

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ (1151—1202) — князь із роду князів чернігівських, відомий нещасливим походом на половців (1185 р.), оспіваним у славному «Слові о Полку Ігоревім». Мик. Зеров присвятив йому сонет:

Князь Ігор очі до зеніту звів
І бачить: сонце під покровом тьм'яним.
О, земле рідна! Ти за шолом'янем,
І горе чорне накликає Див.
Та не вважає князь на віщий спів;
«Нум, русичі, славетні дні спом'янем,
Покажем шлях кощеям препоганим
До Лукомор'я голих берегів.»
А любо Дону шоломом зачерпти...
Одважний князю, ти не знаєш смерті:
Круг тебе гуслі задзвенять, тебе
Від забуття врятують і полону.
В стременах став, зорить. А кінь гребе
І ловить ніздрями далеку вогкість Дону.

ІГУМЕН — настоятель монастиря. Маючи в своїх руках владу, має й свої привілеї: «Що ігуменові можна, то братії зась!» (Номис, ч. 1004).

ІГРИЩА — витоптані майдани, що на них в давній Україні-Русі відбувалися різні гри-забави. Це був давній слов'янський звичай: «Сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», — оповідав літописець. «Ігрища втолочені, і людей велика сила, що починають пхати один одного», — нарікав один проповідник (Ів. Кріп'якевич «Історія у. куль.» 33).

ІДА — гора на острові Креті, де, за грецькою мітологією, був вихований Зевес.

ІДЕАЛ — найвища ціль, вимріяна досконалість, довершеність. Кожна людина, навіть ніби цілком примирена й задоволена своїм життям, все ж в глибині душі переконана, що це його дійсне життя не найкраще, що повинно бути якесь інше життя, що в ньому жити було б легше, приємніше, цікавіше, повніше... І відповідно до того, виробляє в собі більш чи менши свідомо ідеал того кращого життя. В людини, життям своїм взагалі незадоволеної, відчуженої від можливості того кращого, ідеальнішого життя робиться тим гостріше, чим тяжче їй приходить жити. І тим сильнішим в неї робиться жадання того кращого життя, тим більший в неї робиться потяг до того ідеалу життя. Справжні ідеали це власне ті, які, живучи в нас, примушують нас змагатися до їх досягнення і служать ніби провідними «вогненими стовпами», в роді того, що провадив жидів Мойсея в пустелі, — вони контролюють наші інстинкти і пристрасті, які могли б нас збити з правдивого шляху до визначеної найвищої мети. Тимчасовим щоденним інтересам вони протиставляють інтереси тривалі ідеального майбутнього, вони гартують душу в боротьбі з спокусами і не дають зійти на манівці облудних, короткотривалих приємностей; вони примушують до активного студювання умов життя, які треба було б змінити, щоб прийти до кращого, ідеальнішого. Якщо людина не хоче бути Дон-Кіхотом (див.), вона мусить простудювати світ, який хоче зреформувати, і запропонувати цілі можливі, що мають коріння в історії, і відповідають інтересам, потребам і жаданням людства. Дон Кіхот робить смішне враження бо мріє про поворот до ідеалів мандрівного лицарства, що не мали вже ніякої ваги в тогочасній суспільності. Найпоетичніший ідеал викликає усмішки, або залишає байдужими, коли виявляється історично неактуальним, нездійсненним, надто нежиттєвим. Ідеал, що пориває до дії, до чину, повинен мати коріння в історичному досвіді, а не тільки в уяві та мрії тої чи іншої людини. Метерлінк писав, що було б помилково судити про моральну вищість

людини на підставі тільки його чарівних мрій про ті чи інші високі ідеали: слабкі, кволі люди мають звичайно гарніші й численніші мрії, ніж сильні люди чину, бо вся їх енергія, вся їх діяльність випаровується в тих мріях. І тоді з'являються безплідні жалі, що, мовляв, у цьому світі неможливі здійснення високих ідеалів, за якими прагне людина. І тоді виявляється, що людина, яка так оплакує знісність і нищість цього світу, живе всупереч своїм ідеалам. Що абстрактніші й далі від життя вимріяні ідеали, тим менше зобов'язують вони людину жити в згоді з ними. Ця людина з абстрактного ідеаліста перетворюється в очах світу в песиміста і циніка, що взагалі не вірить ні в які ідеали, бо вони, мовляв Гегель, «гинуть на підводних скелях твердої дійсності...»

Натомість, справді вартісні люди не тільки вірять в можливість здійснення в житті обраного ними життєвого високого ідеалу, але й все своє життя віддають на його службу і нерідко вмирають за нього. Джузеппе Мацціні писав:

«Ідеал і його здійснення- Ось життя, наше правдиве життя! Ідеал благородний, окрилений могутністю, він людину робить великою, він блискучий, коли молода душа, вільна від забобонів, суєтності й нікчемного страху, стає віч-на-віч із майбутнім. Здійснювання його має бути рішучим і завзятим у найменших подробицях, як у тих рідких хвилинах, що творять епоху. Тільки таким чином досягаємо величчя. Тільки таким чином доконуємо святої справи. А поза тим хай діється, що хоче! Людина, що прагне великого, а не скаже «прощай» міркуванням, розвагам, усім життєвим приємностям і особистому щастю, не досягне нічого. Той, що пише ці рядки, знехтував усім — своїм особистим щастям і життям, задля одного — служби нації, і тому чувається могутнім у голошених кличів визволення». («Спогади»).

Ідеал Мацціні, що мав глибоке коріння в історії, довершився — Італія звільнилася від чужинського панування і об'єдналася в одній соборній державі. Ми, українці, теж усі маємо перед собою до здійснення великий ідеал — визволення нашої Батьківщини і створення на всіх українських землях однієї Незалежної, Соборної Української Держави, що має своє коріння в державі Київської імперії, у відновленій Козацькій Республіці, та в відродженій 1917 р. Українській Народній Республіці. Всі ми повинні стати на службу цьому високому ідеалові. На жаль, надто багато українців не розуміють і не відчувають краси цього ідеалу. — вона ще не дійшла до їхньої свідомості. Віктор Писнячевський писав в 1920 р. у віденській «Волі»:

«У нас бракувало не лиш громадської мужності втілювати в життя свої ідеали, але й самих ідеалів. Ми не могли відрізнити державних інтересів від особистих. Брак широкої політичної освіти був сталим нашим гріхом. В.

Антонович у своїх викладах про «Козацькі часи в Україні» досить влучно характеризував наші національні дефекти: «Руїна залежить дуже помітно від малого розвою народу: у нього було доволі енергії, але не було ідеалів. Скинувши те, що було для нього погане, нарід не знає; як збудувати собі те, що було йому потрібне, не вміє навіть висловити, що власне бажає. У нього де-не-де просвічують іноді істинки, але зовсім бракує ясного ідеалу. Ніхто не виявляє принципу, в ім'я якого він бореться, а кожний веде лиш боротьбу з окремими одиницями: замість боротьби за принцип, ведеться боротьба за особисті інтереси. Як наслідок малого розвою народу являється те, що все у нього йде, як попало, при чому егоїстичні потяги мають перевагу над громадським ділом...» (Воля, 1920, I, ч. 11, сит. 514).

А. Річинський писав в ЛНВ (1930. XI. 10-21, «Свята Софія Київська»): «Життєздатність націй, як і життєва витривалість поодиноких людей, залежить не тільки від їх фізичного здоров'я та матеріального добробуту, але також від їх духового наставлення, від їхньої ідеологічної бази та від заховання серед них поваги авторитету.» «Без вищого життя для людини життя взагалі нема, і чоловік готовий, як самогубець, власними руками покласти край вузькому й нікчемному життю, позбавленому ідеалів. І справді, самогубства наростають під час занепаду суспільних ідеалів. Всі вищі стремління людини безумовно охороняють здоров'я людського індивіда й людського роду...» (Проф. Сікорський «Всеобщая психологія» Київ, 1912 г.). Ці знаменні слова про біологічні знання вищих цінностей для життя людини безумовно не раз відкрили б і нам глибшу причину наших історичних невдач і поразок...».

ІДЕАЛІЗАЦІЯ, ІДЕАЛІЗУВАННЯ — надавання ідеалістичних рис, уявлення когось в світлі ідеалу вищості, чи довершеності. Закохані люди завжди ідеалізують предмет своєї любові. «Необхідність ідеалізувати кохану людину цілком натуральна в жінках, що мають високо розвинене почуття своєї гідності, а особливо в тих, що цінують інтелектуальні вартості. Не припускаючи — перед самими собою — можливості підкорення самій фізичній прихильності, вони схильні приписувати чоловікові, до якого відчувають непереможну схильність, усі ті якості, які хотіли б бачити в людині, вимірній їх розумом.» (Альда де Сеспедес). З другого боку, коли інші нас ідеалізують, вважаючи нас за кращих, ми часто робимо героїчні зусилля, щоб утриматися на висоті цієї ілюзії, яку мають щодо нас люди, думкою яких ми дорожимо, і таким чином ідеалізація людини приводить до того, що вона подвоює її здатність і робить її дійсно на деякий час кращою. Марк Твейн визнавав, що ширий комплімент (похвала) на його адресу, давав йому силу на двомісячну подвоєну працю. Всі ми відчуваємо по-

требу в моральній підтримці, і коли її знаходимо, працюємо з більшим завзяттям і успіхом. Натомість ганьблення людини, нищення в інших і в ній самій ілюзій щодо її здатностей, щодо її моральної вартості, підривають і зменшують ті сили, що в ній справді діють.

Ідеалізація героїв, визначних людей своєї, чи минулої доби, має ту саму (часто несвідому) мету знайти в них моральну підтримку для власної діяльності. Наше життя — це постійне шукання ідеальних (чи нами ідеалізованих) людей, моральній силі яких можна було б довіритися і з яких можна було б брати приклад. Якщо християнська релігія в великій мірі — наслідування Христа, то і все життя наше в великій мірі — наслідування ідеалізованих нами людей. Людина втрачає компас життя, коли нараз втрачає віру в свого «героя». З часів Гомера виховання базувалося на прославляванні (ідеалізуванні) найбільших героїв минулих часів. Тривала популярність творів Плутарха завдячувала виховній ролі біографій визначних людей, яким він присвячував свою творчість. І в християнстві життя святих виконують ту саму роль, що в давньому класичному світі відігравали біографії героїв. Вони дають високі приклади ідеалізованого життя, що підносять людський дух над брудом і мізерією буденщини і дають йому сили до боротьби за ідеали.

«Одною з форм утечі від реальної прозаїчної дійсності є теж її своєрідна ідеалізація, що виявляється в естетизмі українського народу, в його нахилі до декоративної орнаменталізації, завдяки якій світ речей перетворюється із реально-буденного у святочно-гарний, ідеальний. Звідси й нахил до удуховлювання зовнішнього світу природи в народній поетичній творчості. Нахил до ідеалізування комбінується інколи з ворожою поставою до зовнішньої об'єктивності і приводить, як, напр., у Сквороди, до логічних суперечностей. Скворода, відмовивши наперед усьому «видимому» світові всякої вартості, зрівнявши його з «тіняю», «болотом», «чистим ніщо», з другого боку його реабілітує так, що сповняє його божеською духовістю і робить його зверхньою формою, в якій ховається вічний дух...» (Ярема «Українська духовність...» Львів, 1937, 39).

ІДЕАЛІЗМ ЕТИЧНИЙ — намагання здійснити в житті високі ідеали. Відповідно до цього людей-борців, що горять вогнем етичного ідеалізму і покладають змісл життя в службі обраному ідеалові, в службі ідеї, народові, вищим духовим цінностям, ми зовемо **ІДЕАЛІСТАМИ**. Вся молодь звичайно ідеалістична, бо вона повна оптимізму і — віри. Вона вірить у можливість перетворити існуючий світ на кращий. Вона може помилятися в виборі того чи іншого свого ідеалу, але все краще мати справу з ідеалістами, що помиляються, ніж з людьми, що не мають жадного ідеалу, крім власного зиску.

Вся історія людської цивілізації — це історія великих ідеалістів, що намагалися перетворити в дійсність свої великі мрії і відкривали людськості все ширші обрії знання і мистецтва. Всього український визвольний рух — це рух жертвенного ідеалізму на службі українського народу, на службі визвольної ідеї. У постановках I Конгресу ОУН 1929 р. читаємо: «Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації практичні завдання. підготовчі для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників, соборників, зорганізованих на принципах чинного ідеалізму, моральної своєзаконності та індивідуального почину...»

В. Липинський: писав: «Нації ситі, з перевагою емоціональності в своїм характері, мають більший нахил до романтизму, ніж до ідеалізму. Між тим держава може бути сотворена тільки поривом ідеалістичним, а не романтичним: поривом, в якому стихійне чуттєве хотіння скристалізувалося в ясно-окреслену ідею, і в якому на здійснення цієї ідеї скеровані всі сили розуму та волі. Пориваннями романтичними, тобто поривами виключно емоціональними, яких ідеї туманні... і яких здійснювання відбувається шляхом постійного дражнення емоцій («грою на серцях»), не будуються держави. Від різних труб ерихонських можуть падати державні стіни але не було випадку, щоб ці стіни в той спосіб будувались. На виховання ідеалізму... і на поборювання емоціонального романтизму мусить бути скерована увага політиків державників такої нації...» («Листи...» с. 427).

ІДЕАЛІЗМ ІСТОРИЧНИЙ — представлявання історичних подій, як безупинної боротьби за здійснення суперечних ідей, в протилежність марксистському навітленню історії з погляду економічного матеріалізму. Український історичний ідеалізм виріс, як виплід вікової боротьби за вір, за землю, за народ. Цей ідеалізм розвивався протягом всієї нашої історії і став невід'ємним атрибутом нашої духовості. Не за страх, а за совість йшли козаки визволяти братів із турецької неволі «Не за імущество а за вір християнську утверждаємося». — говорили повстанці-гайдамаки. В листах і об'явах Коша Запорізького за ро. 1667—1709 завжали наполегливо нагадується — «найперше про підість всієї України влугте про вольності її, і втретє про рівність і добро черні» дбати.. (д-р Ю Герич в «Гом України») Отже не потреби дня не інтерес поодиноких людей не інтерес класи чи партійної групи не матеріяльні зиски були головною лумкою провідною ідеєю чинув але національний ідеал загальні цілі всієї української спільноти. Констатування цих фактів переваги духових первнів в напій визвольній боротьбі за Україну сповняє прагні всіх наших істориків що були вільні від примусової цензури московської марксистської диктатури

ІДЕАЛІЗМ МЕТАФІЗИЧНИЙ — філософський напрямок думки, що визнає духову основу всесвіту, як найвищу розумну силу, що тільки нею можна пояснити таємниці природи. В християнстві ту найвищу розумну силу ми зовемо БОГОМ. Ідеалістичний світогляд у філософії з давніх часів змагається з матеріялістичним світоглядом, що покладає в основу світу матерію, і що його найфанатичнішим й найяскравішим виразником виступає московський атеїстичний комунізм.

О. Бойдуник писав в «Українському Слові» в Парижі (в 1958 р.): «Коли б хтось хотів популярно і ляпідарно окреслити ідеалістичний світогляд, то, не запускаючись у філософічне його окреслення, можна сказати: світ не є тим, яким ми його повседневно нашими зміслами фізично чи й умово схоплюємо, (атомні відкриття це підтверджують); людина — твір вищого ґатунку, і її не можна трактувати нарівні з звіриним світом, а її життя не вичерпується боротьбою за фізичне існування; людина живе не лише хлібом, але й словом Божим», або, іншими словами — також духовими вартостями.

Чи це означає, що ідеалізм, чи — краще кажучи — ідеологія українського націоналізму заперечує значення матерії і матеріяльних вартостей в житті людини? Зовсім ні! Це лише означає, що в людському житті переважають чи повинні переважати, вартості духові над матеріяльними, які є лише засобом до життя. Ось так в загальному можна окреслити ідеалістичний світогляд: що ліг в основу ідеології українського націоналізму.»

ІДЕЙНІСТЬ — вірність переконанням, чесність з ідеєю, якій людина служить. На Симона Петлюру можна дивитися, як на символічну постать, що втілює в собі чесність з ідеєю. Про не моя стаття в «Овіді» — «С. Петлюра — чесність з ідеєю». (Травень, 1955).

ІДЕОКРАТІЯ — режим, що стоїть на службі якоїсь ідеї, визнаної ним за єдину правдиву й корисну людству. Комуністичний режим не вперше вповні здійснена ідеократія, в якій керівна верхівка складається не за ознакою свого походження, чи маєткового стану, а за ознакою переконань та марксистського світогляду. «Зо всіх тираній, — писав Унамуну, — нині найненависніша тиранія ідейна, бо вона потягає за собою, як наслідок, ІДЕОФОБІЮ, себто переслідування інших ідей...» («Таємниця життя, 69).

Москва старанно вишукє «ідеологічні ухили» навіть у книгах з математики і фізики, не кажучи вже про «класових ворогів», яких інтриги вбачає в кожному творі мистецтва, що відходить від канонів «генеральної лінії» комуністичної партії.

пис богословського перекладу одного візантійського збірника: свого роду енциклопедія на цікаві для тодішнього читача теми. Знаходиться в Синодальній бібліотеці в Москві. Другий — з 1076 р. був зладжений для кн. Святослава, має повчальний характер. Переховується в Публічній бібліотеці в Ленінграді. Обидва ці Збірники — важливі документи для історії української мови.

ІЗВОЗНИКИ — возії, що в князівському Києві творили корпорацію ізвозників, які возили дерево з київської пристані (М. Грушев. «Іст. У.-Руси», III, 343).

ІЗГОЇ — люди, виключені зі свого суспільного стану. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича, що жив у першій полов. XII ст. вичисляє категорії ізгоїв, що не зайняли становища в суспільстві, або стратили його: понові сини, що не вивчилися; раби, пущені на волю; збанкротовані купці і осиротілі князі: — «А се й четвертое ізгоство і к себї приложим — аще князь осиротів...» У сім князівстві ізгойстві перебували вбачати правну установу — явище родового права, але, як зазначив проф. М. Грушевський. — «в дійсності не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волості сиріт-князів забирали старші свояки, що потім, коли ці сироти виростили, не мали охоти вертати їх спадкоємцям — «отчинам» тих волостей... і князю ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські, чи взагалі якісь волості...» («Іст. У.-Руси», II, 72).

Але головну масу ізгоїв становили «хлопи, що з холопства викупилися», так що й саме слово ІЗГОЙСТВО означало викупну плату холопа за увільнення (там же, III, 289). Всі ізгої знаходилися під опікою Церкви і, не маючи власного господарства, сідали на чужих землях.

ІЗІДА — єгипетська богиня шлюбу, медицини, хліборобства... сестра і дружина Озіріса, мати Гора. Її часто представляли з рогами корови, символу плідності. Звичайне покриття голови Ізиди — диск поміж горами корови. Де хто вважав тому Ізиду за богиню місяця (Укр. Заг. Енцикл. «Книга Знання»), приймаючи той диск за місяць, — а між тим той диск — то сонце — Гор — що народжується з-поміж рогів корови-Ізиди. (Н. Піррет «Словник єгипетської археології».)

ІЗМАРАГД — дорогоцінний самоцвіт зеленого кольору, що здається краплею океану, через який пройшов промінь сонця. Він був одним із 12 самоцвітів, що прикрашали ЕФОД, священний нагрудник старозавітних жидівських первосвящеників, де символізував коліно Забульона. Кельтські друдеси носили ізмарагди на чолі в вінну вербени, як емблему їх проро-

чого дару й любові. Античні римляни присвятили були ізмарагд Венері Небесній, як символ дівочої чистоти. І як символ чистоти був він присвячений херувимам та Іванові Євангелістові.

Переказували, що цариця Савська, а також Нерон любили дивитися через чудові смарагди, причому Пліній зазначав, що смарагди привні для ока. І дійсно, в наслідок незначної кривизни ізмарагди мають оптичні властивості».

Іван Франко писав у передмові до своєї збірки поезій «Мій Ізмагд» 1898 р.:

»Ізмагдом звався в старій Русі збірник статей та притч, почасти оригінальних, а почасти повибраних із грецьких писань отців Церкви, підібраних так, що цілість творила не наче повний курс практично-християнської моралі для людей радше світського, як духовного стану. Мені давно хотілося написати подібну книжку — тою мовою, яка на теперішнє покоління повинна робити враження, багато дечим подібне до того, яке на старих Русичів робила мова церковна — то значить мовою поезії. У поетичній формі я бажав подати сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, котрих теми черпані з різних джерел, домашніх і чужих, східних і західних, і котрі, проте, в'язались би в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чуття і темпераменту, через який пройшли, поки вилилися в ту форму... Староруський автор не без розмислу назвав свою збірку Ізмагдом. Він, очевидно, вірив у те, що каже про цей камінь у звиснім апокрифічному сказанні: »Ізмагд світел есть, яко і лице чоловіче видіти в нім, яко в зерцалі«. Оцими простими словами висказано й моє найвище бажання, як письменника і поета: щоб моє слово було я с н е, і щоб у ньому як у дзеркалі віділося людське, щиро людське лице...»

ІЗОЛЬДА — героїня середньовічної легенди, дружина короля Марка й коханка Трістана. Їй присвячено оперу Р. Вагнера «Трістан і Ізольда» та поему Лесі Українки «Ізольда Білорука».

ІЗЮМ — місто на Харківщині. Заснував його в 1681 р., як фортецю Слобожанщини в обороні від татар, харківський полковник Гр. Донець.

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ — внук Володимира Мономаха, вел. князь київський (1146-1154), дуже енергійний і талановитий, користувався великою популярністю; змагав до усамоствінення української Церкви. Щодо останнього, то Р. Млиновецький вірно констатував: »Міцна церковно-освітня організація з одного боку стала тим цементам, що утримував

єдність Володимирової держави, а з другого — сприяв затемненню національної свідомості, накинувши ріжнонаціональним частинам держави одну, початково — неукраїнську, церковну організацію з одною неукраїнською мовою і одною державною ідеєю. Звичайно, коли б як мова Церкви, так і духовенства були українські, вони б сприяли українізації того всього...» («Іст. укр. народу» 1953, 48).

ІЗЯСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ — син Ярослава Мудрого, в. кн. Київський (1024-1079). Літописець писав про нього: «Він був гарний з себе високий на зріст, ввічливого характеру, ненавидів кривду, любив правду, не було в ньому ні підступу, ні хитрости, був простий умом і злом не платив за зло...» Спочатку князь ділився владою зі старшими братами Святославом і Всеволодом, і без них нічого не вирішував з ними складав закони, робив порядки між меншими братами і разом з ними ходив походом на торжів. Спільними силами здобули вони Волинь з Галичиною та Полоцьку землю, яку взяв собі Ізяслав, тим часом як Святослав тримав Новгород, а Всеволод — Смоленськ.

За Ізяслава з'явилися нові степові вороги України-Руси — ПОЛОВЦІ, які в 1068 р. спустошили Переяславщину, а коли проти них виступили всі три старші Ярославичі, їх було побито над Альтою. Ця поразка викликала повстання киян, що зажадали від князя коней і зброї, щоб знову вирушити проти половців. Ізяслав — не знати чому, — відмовив. Відмова князя викликала відкритий бунт. Кияни визволили з в'язниці полоцького князя Всеслава, якого туди запровадив Ізяслав, і проголосили його своїм великим князем. Ізяслав звернувся за допомогою до Болеслава польського. Всеслав просидівши сім місяців на великокняжому столі втік до свого Полоцька, як про те згадується в «Слові о Полку Ігореві»: «...Діткнувся зброєю золотого київського стола, вовком віччю проскочив з-під Білгороду, окутаний сивою млою...»

Ізяслав увійшов із поляками до Києва, давши слово перед тим братам, що не зробить киянам ніякого лиха і не буде мститися. Але 70 киян поклали свої голови під сокиру, багато було осліплено. Так зломив удруге Ізяслав своє слово (уперше при арештуванні Всеслава) і супроти тверджень літописця «заплатив злом за зло...»

У 1073 р. Святослав і Всеволод, що були перше вірними дорадниками Ізяслава, виступили збройно проти нього. Ізяслав утік знову до Болеслава, але той не мав охоти йому допомогти хоча й взяв від нього гроші за допомогу. Ізяслав подався до німецького імператора Гайнріха IV. Німецькі хроністи відмітили, що привіз із собою Ізяслав «безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах». Гайнріх IV вислав до Святослава, що засів був на київському столі, трірського єпископа Бурхар-

та, щоб той загрозив йому війною, якщо не зверне Ізяславі стола. Але з того посольства нічого не вийшло: Лямберт, тогочасний німецький хроніст, засвідчив, що Бурхарт привіз Гайнріхові IV від Святослава стільки золота, що «такого багатства ще ніхто не бачив у Німеччині». Тоді Ізяслав звернувся до римського папи Григорія VII. У 1075 р. з'явився у Римі один із синів Ізяслава і запропонував папі взяти «руське королівство» під свою політичну й релігійну зверхність. Але папа тільки й спромігся, що вислав дві грамоти — одну до Ізяслава а другу до Болеслава. Щойно смерть Святослава (27. XII. 1076) відкрила Ізяславові поворот до Києва. Він загинув на полі бою, в війні проти Олега Святославича за Чернігів.

ІКАВКА — спазмодичні, швидкі й несподівані стискання діафрагми, що викликають характерний повторний згук. З ікавкою в'яжуться в нашому народі різні прикмети: «Якщо хто легенько гикає то значить, про нього хтось згадує, але якщо хто сильно гикає, то його хтось посуджує, ганить» (Етн. Зб. НТШ. V, ст 191 і Ястребов «Летоп.» III, 98). Тому склалися й побажання: «хай йому легенько гикнеться!» — себто хай відчує що про нього згадують. Те саме і в Італії (Дзанаццо, I, 127).

На Волині казали, що хто на розговінах на Великдень гикне свяченим яйцем, то той вже другого Великодня не діждеться (К. Ст. 1896. IX, 234).

На Лубеничині теж в'язали гикавку в певних умовах із смертю: «Як ікавка на тшесерце, то то мертвий, або смерть, згадує, а як після обід, то то рід згадує...» (К. Ст. 1904, V, 303).

Від гикавки в нас уживали таких засобів: на Херсонщині пили навхрест, затримуючи віддих (Ястребов «Летоп.» III, 108). У Галичині казали, що треба тричі промовити одним духом: «Щикавочко—ікавочко! де-сь була? В млині. Що-сь їла? — Забула. — Забудь і про мене!» (Етн. Зб. НТШ. V, 191).

Крім того допомагає несподіване лякання: «Коли у нас хто дуже ікає і не перестає, знайде другий несподівано ззаду і настрашить, то він зараз перестане ікати...» (В. Гнатюк у Зап. НТШ. VI, 52).

ІКАННЯ — закон української мови, за яким корінні голосні «о» і «е» в закритих складах переходять в «і»: сто-ла, переходить на стіл, но-са на ніс, се-ми на сім, проме-нистий ва промінь, папе-ру на папір і т. д. Це чергування відбувається в точно означених умовах, але його не можна цілком зрозуміти без знання далекого минулого нашої мови.

ІКАР — син казкового мистця ДЕДАЛЯ, що, вилетівши з батьком із Лябіринту на Бре-

ті, надто піднісся до сонця, яке розтопило віск, яким були зліплені його крила, і він упав і утонув у пвд.-східн. частині Егейського моря. яке від нього одержало назву Ікарійського.

ІКОНА — мальований образ релігійного змісту, предмет культу. Постання ікон в'яжуть із легендою про «нерукотворний образ» св. Вероніки, побожної ерусалимської жінки, яка подала Христові хустину, щоб нею обтер закривавлене лице: на тій хустині ніби відбилося Христове обличчя. Першу ікону Богородиці намалював, за легендою, св. євангелист Лука, і вона стала перовзором для пізніших ікон Божої Матері. Перші ікони символічного характеру походять із римських катакомб, де, напр., Ісус Христос фігурує, як пастир.

У нас, в Україні, перші ікони прийшли з Візантії з прийняттям християнства: уже Володимир В. привіз ікони з Корсуня до Києва, і пізніше їх привезено «із греків», але й наші майстри скоро навчилися писати ікони. Серед них треба згадати особливо печерського ченця АЛПІЯ (див.). З його життя в Патерику довідуємося про тодішню (XII-XIII вв., як Патерик писано) іконописну техніку: ікони писано на дошках, фарби — «шаровния вапи» терто на камені й набивано на «вапницю»; у мальованні, разом із фарбами, велику роль відігравало золото... Уже від XI в. ікони стають одною з головніших окрас наших церков і одночасно — їх багатством: Ярослав збудувавши церкву св. Софії, «украси її іконами многоцінними», — мабуть, у дорогих шатах. По багатших церквах ті дорогі шати набирають усе більшого значення — мистецька праця маляра відходить на другий план перед багатством матеріалу з якого робилася шата — срібла, золота дорогих самоцвітів та перел, а також ювелірним мистецтвом тої шати. У XII—XIII вв., коли оповідається про грабування церков, все згадується про обдирання дорогих іконних шат (М. Груш «Іст У-Руси». III. 437-38).

По хатах у нас ставилися ікони на **БОЖНИКУ** — спеціальній полиці на ікони — і прикрашалися квітами та вишиваним рушником. Перед іконами вішано також воскових голубів. В новелі В. Стефаніка «Сини» згадується, що «Стара все життя обтикала їх (ікони) барвінком та васильком, та голуби перед ними золотила аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли...»

Дивлячись на ікону, ми не думаємо про ікону, а про того святого, образ якого написаний на іконі. «Ікони — то книги, написані не літерами, а лицями» — як учить св. Григорій Богослов учитель Церкви IV в. Однак, ікона вже тим святиня, що на ній написаний образ Бога і святих Його. Але святість їх збільшується тим, що через них діє Божа благодать. Ми знаємо тисячі ікон, од яких видимо проявлялася Божа Благодать до людей. Такі ікони відомі

під ім'ям Чудотворних» (Архи. Михаїл «Поширений Катехизис...» Мюнхен, 1946).

«Східня Церква глядить на ікону, як на святу містерію, що освячує сама собою, і являється запорукою спасення. Ікона у Сх Церкві є в заступстві тих, кого вона зображує. По своїм освяченні ікона стає святою містерією, у якій змальована на ній особа, чи якась свята подія, є наче реально присутня. Вона немов стягає з неба і закріплює на дереві чи полотні усі ті ласки та всі засоби освячення й спасення, що їх дає людині Бог..» (о. П. Хомин в «Н. Меті».)

ІКОНБОРЦІ, ІКОНОКЛЯСТИ — еретики, що відкидали почитання ікон. Цей рух іконоборства розпочав імператор Лев Ісаврянин (714-741) у Візантії, в 726 р., жорстоко переслідуючи тих хто почитав ікони, як ідолопоклонників. II Нікейський Собор 787 р., що був VII-м Вселенським Собором, осудив ересь іконоборства, нагадавши, що сам Бог наказав Мойсеєві поставити в скінії на кришці ковчега золоті образи херувимів ((II Моїсея, 7-9), про що згадував і ап Павло в Посланні до жидів: «... За другою ж завісою скінія, що звана Свята Святих мала вона золоту кадильницю і ковчег завіта... а над ним херувими слави, отінюючі ублагально...» (IX, 3-5). Також були виткані два херувими на завісі перед «Свята Святих», де стояв жертвник кадильний, і туди народ кланявся.. Проте іконоборство проіснувало в Візантії до 842 р., і тоді було знищено багато цінних малярських і різьбарських творів. Тоді ортодоксальне духовенство, особливо ченці уникаючи переслідувань і рятуючи цінні образи масово емігрували до Італії, Малої Азії та Криму. Тоді по різних місцевостях Криму виникло багато печерних церков та монастирів залишки яких збереглися до наших часів. Вони мали чимале значення для поширення й скріплення візантійської культури в наших краях (Проф. М. Міллер в «Н. Дні», 1955 ч 62. ст. 18).

ІКОНОГРАФІЯ — мистецтво малювання святих ікон. Українська іконографія виробила була свою власну тематику — Христос в образі Виноградаря Христос Садівничий Богородиця з мечами в серці коронованя її Христос — литина зі скипетром та державою. Покров Богородиці: Богородиця нагорі, і долі — запорожці або козаки (образ Покрови, такий улюблений у нас в грецькій іконографії з'являється тільки в XIX ст.) Пекло в вигляді розз'явленої пащі величезного ЗМІЯ (див.), а в ньому різкі кари згідно з українським народнім світоглядом та інше. На іконах часто фігурували портрети замовників. Під впливом італійського, ренесансу, в українській іконографії в відмінність від московської, з'явилася манера малювати Христа, Богоматір і святих з

живими повновидними обличчями, часто на тлі золота, з рельєфно виритими визерунками. Типовий образ Розп'яття XVII ст.: на тлі золотого неба — єдиний хрест із розп'ятим Христом, за Ним силуета української дзвіниці; на першому пляні три постаті: два апостоли в біблійному одязі та козак із оселедцем, що побожно склав руки. (Енци. Українознавства т. I. табл. XV). Чудове «Введення во храм» було в Спаській церкві в Вел. Сорочинцях XVIII ст.: Богородиця написана, як дівчинка в плахточці. Таким чином колишня візантійська іконографія набирала в Україні місцевого українського елемента. «Релігійний сюжет, — писав К. Широцький, — ставав лише приводом до представлення чогось іншого — св. Родина перетворювалася в родинні портрети. плюб у Кані Галілейській давав картину сучасного бенкету Цим українські артисти, як і італійські, а за ними німецькі, французькі та інші... вбираючи Бога і святих в побутові форми, з одного боку показували національну свідомість того, що й наша нація признана Богом нарівні з іншими а з другого боку — це відповідало народньому світоглядові бо святі. Христос і Богородиця живуть ніби у рідній народові обстановці: ходять між людьми по світі придивляються до їхнього життя.» (За Власовським — «Нарис...» т. II. ст. 287).

Ікони в церквах України вразили Павла Алепського секретаря й сина патріярха антиохійського Макарія що подорожував по Україні за Богдана Хмельницького: він писав про Троїцьку церкву Густинського монастиря: «Ікони цієї церкви прекрасні, великі, чудові; роботи дуже талановитого мистця, який вималював ці образи так, що вони дивують глядача живістю облич їхньою барвою та рисами, що нагадують малюнки кретських греків...» «... У Києві серед козальських малярів є багато майстрів, що мають великий талант змальовувати людей такими, які вони є: вміють вони також малювати страсті Христові з усіма подробицями...»

ІКОНОГРАФІЯ — наука що досліджує образи та картини, головню портретного характеру Див. **ІКОНОЛОГІЯ**.

ІКОНОЛОГІЯ — наука про атрибути та різні характерні риси мітологічних, і взагалі мистецьких постатей, за якими їх можна розпізнавати. Іконологія відрізняється від **ІКОНОГРАФІЇ**, що студіює портретні риси дійсних історичних славних персонажів, тим часом, як Іконологія студіює умовні риси, якими відзначаються різні алегоричні та символічні постаті (див **АТРИБУТИ**).

ІКОНОСТАС — стіна з іконами: так називається в східній Церкві стіна, що відділяє вірних від вівтаря, де знаходиться престіл з

Св. Дарами, перед яким служить священник. Протягом віків іконостас пройшов великий плях розвитку. Від простих і невибагливих форм звичайної низької, решітчастої перегородки в первісних християнських церквах, базиліках, — перегородки, що мала трое дверей але нічим не була прикрашена, — аж до теперішніх величних іконостасів православних і греко-католицьких церков і соборів з чотирма рядами ікон, іноді аж під саму стелю. Католицька західня церква не зазнала цього розвитку і відкинула навіть і ту низьку мармурову перегородку перших віків християнства, що її можна ще й досі бачити в деяких давніших церквах Риму, як от у церкві св. Клементя з VI ст. Тимто іконостас у наших церквах не тільки відповідає вимогам і символіці нашого східнього обряду, але й являється виявом нашої церковно-релігійної та національної окремішності від наших західніх сусідів. Іконостас із своїми рядами ікон — це справжня мистецько-символічна наука християнської релігії, в якій кожний акт Служби Божої має глибоке символічне значення.

В іконостасі, крім ікон, бачимо трое дверей: **ЦАРСЬКІ**, двокрильні і двоє бічних — **ДІАКОНСЬКІ**. Царські або Райські двері ведуть до престола, на якому приноситься Безкровна Жертва та відправляються всі богослуження. Вони називаються царськими тому, бо ними входить Цар слави, Ісус Христос, щоб запричастити вірних Своім Пресвятим Тілом і Кров'ю в часі Служби Божої, і через царські двері відбуваються теж торжественні входи в часі різних богослужень. Вони називаються також «святими», бо через них виносяться святі Дари і нікому, непосвяченому, не вільно у них входити — та «великими», тому що вони не тільки більші розміром від двох інших дверей (дияконських), але вони великі й з уваги на ті великі благодатні дари, що їх у них приймають вірні, і на їх велике значення при відправі всіх богослужень.

Відкриття царських дверей означає отворення людям царства небесного.

З уваги на те своє велике значення в іконостасі царські двері найбагатше і найбільш мистецьки оформлені, як під оглядом своєї архітетоники, так і свого іконописного розмалювання. Вони звичайно багато різьблені мотивами винної лози і виглядають як ніжна ажурова й прозора перегородка. Крім багатої й різкічно позолоченої різьби, на царських дверях, які означають вхід в царство небесне, є ще ікона Благовіщення Преч. Діви, тому що Благовіщення як каже Церква, — «главизна нашого спасення», початок того пляху, що веде людей до царства небесного. Попри ікону Благовіщення є ще на царських дверях ікони чотирьох Євангелистів — Матея Марка, Луки і Йоана з їх символічними знаками, що — так як архангел Гавриїл — благовістять світові

Христа, Сина Божого, і довершене Ним спасення. Щодо ікони Благовіщення, то на одному крилі дверей зображена Пречиста Діва Марія, а на другім архангел Гавриїл.

Вгорі завершені царські двері хрестом, а в деяких храмах архиерейською мітрою з жезлом і владичим хрестом по боках.

Двоє бічних дверей називаються дияконськими дверми, бо через них звичайно входять диякони при богослуженнях. Вони розміром менші від царських і не так багато різьблені. Як на царських дверях зображені благовісники людського спасення (архангел Гавриїл, Пречиста Діва і Євангелисти), так на дияконських зображені вістуні волі Божої — ангели, пророки, святителі і святі диякони, що представляють собою ангелів та завідують тими частинами Святилища, до якого ведуть дияконські двері. Ангели на деяких дияконських дверях зображені з подум'яними мечами в руках, бо Святилище зображує небо і рай, і ангели наче стережуть входу до раю, як колись, після прогнання Адама й Єви з нього.

Між царськими і дияконськими дверима поміщені ікони Христа Спасителя і Пресвятої Богородиці, т. зв. намісні ікони. Праворуч, коли ми звернені до іконостасу, змальована ікона Ісуса Христа, як небесного Учителя, з Євангелієм в руках, бо цей перший ряд ікон зображає учительський уряд Ісуса Христа. Ліворуч між царськими і дияконськими дверми знаходиться ікона Богоматері з Дитятком Ісусом на руках, бо причиною найбільшої величі й слави Преч. Діви — її вирішальне становище в ділі спасення людського роду було те, що Вона породила Божого Сина. Тому на цій намісній іконі Преч. Діва повинна бути зображена з Дитятком Ісусом на руках.

Між правими (південними) дияконськими дверми і стіною знаходиться ікона храмова, тобто ікона того Святого чи того Свята, у честь якого посвячена церква, а між лівими (північними) дверми і стіною — ікона св. Отця Николая культ якого, особливо на Україні, дуже поширений.

У просторіших храмах, крім цих двох ікон поміщуються у I. ряді іконостасу ще й інші ікони головніших Святих.

Другий ряд іконостасу становлять ікони головніших празників. Господських і Богородичних. Тому, що цей ряд зображує священничий уряд Ісуса Христа, посередині цих празничних ікон знаходиться ікона Тайної Вечері, де Христос виступив як Первосвященик і приносячи Жертву Свого Пресвятого Тіла і Крови.

Празники — це цілий ряд іконописних зображень Новозавітніх подій, що їх Церква святкує впродовж календарного року. Вони являються наче дороговкази на шляху, яким ішло і розвивалося діло Відкуплення. Події, зображені на тих празничних іконах, виявляють здій-

снення того всього, за чим тужили Старозавітні пророки, зображені у IV. ряді іконостасу.

Ікони празників своїми розмірами найменші з усіх ікон, і число їх неустійнене; воно залежить від місця, яке стоїть до розпорядження будівничому іконостасу.

Третій ряд іконостасу, своїми великими іконами, а особливо своєю центральною іконою, становить найголовніший ряд в іконостасі. Тому що цей ряд символізує царський уряд Христа, центральна ікона у ньому — Христос — Цар слави, що Йому «дана вся власть на небі і землі», Могутній Володар, Пантократор, перед яким клониться «усе сотворіння».

Часто на цій центральній іконі Христа - Царя змальовані ще дві особи, найближчі Йому. По Його правій руці стоїть Пречиста Діва Марія покірно похилена в молитовній поставі як символ Церкви і Заступниця всіх християн. По лівій руці Христа — св. Іван Хреститель і Предтеча представник Старого Заповіту. Його худа аскетична постать у волосінниці, теж похилена у молитовній поставі. Ця ікона називається Деїсус, від грецького слова Деїсис, що по-нашому значить — молитва, благання.

Право- і ліворуч тієї центральної ікони Христа - Пантократора знаходяться найчастіше ікони апостолів, найближчих друзів і помічників Христа та будівничих Його Царства на землі.

Четвертий ряд іконостасу становлять старозавітні пророки з царем Давидом і пророком Ісаєю на чолі. Це розмірами маленькі ікони, звичайно в округлих різьблених медаліонах, що надають іконостасові м'якоти і погідного завершення. Посеред них їхня гаряча мрія і предмет їхніх пророцтв: Пречиста Діва Марія з Литиною Ісусом на лоні, згідно з словами пророка Ісаї «Се діва зачне і породить Сина і дадуть Йому ім'я Емануїл», тобто «з нами Бог».

Увесь іконостас — звершення того всього, що його предказували і за чим тужили пророки.

Завершений іконостас хрестом з розп'яттям Спасителя, а під ним стоять звичайно — Пречиста Діва і св. апостол Іван.

Іконостас у своїй побудові і своїх іконах символізує величне діло відкуплення і спасення людського роду. А те діло відкуплення було звершене на хресті на Голгофті, тому й завершується вся будова іконостасу хрестом з Розп'ятим Спасителем.

Для цього нарису про іконостас я покористувався працею «Іконостас» о. П. Хомина, що друкувалася в «Наш. Меті» в червні 1957 р. (Див ВІНОГРАД).

ІЛАРІОН — перший київський митрополит-українець (1051—54). «муж благ. книжен і постник» блискучий проповідник і письменник. автор «Слова о законі й благодаті». яке можна вважати за класичний зразок не тільки ук-

раїнського, але й світового мистецтва красномовності. Творчий патос Іларіона впливав з його світогляду українського патріота - державника, який звертається до Бога з молитвою: «Прошу Тебе, Боже, щоб архангелів привіт Діви повторився цьому місту (Києву), як Твій був сказаний: радуйся, обдарована, Господь з Тобою, так і городу цьому хай буде сказано: благовірний граде, радуйся, Господь з тобою!»

«Слово о законі», виголошене, як здогадуються в Десятинній церкві в роковини смерті в. кн. Володимира, закінчується блискучою похвалою цьому князеві, що просвітив Українську землю світлом християнської віри: «Похвалім же й ми по силі нашої малими похвалами великая й дивная сотворшого, нашого учителя, наставника великого кагана нашого Владимера внука старого Ігоря, сина же славного Святослава, іже в своя літа владичествующа мужством і храбростно в краях многих і поминаються і словуть. Не в худій бо й невідомій землі владичествова, но в руськой, яже відома і слышима есть всіми концами землі...»

За оцінкою С. Єфремова цей твір митрополита Іларіона визначається «високим настроєм, гарним і обробленим стилем, багатством на образи, порівняння та біблійну символіку; щирість тона й почуття не дає йому перейти в порожню буфонаду і становить його в ряд одмітних зразків ораторського мистецтва. Автор пишається силою та величністю свого рідного краю, і його «Слово» дає цікаве свідоцтво про ту національну свідомість, що вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу...» («Іст. у. писъм.» I, стор. 85).

Із ім'ям митроп. Іларіона зв'язано також уклад церковного уставу — НОМОКАНОНУ (див.).

Ім'я Іларіона прийняв у чернецтві відомий дослідник української культури — проф. Іван Огієнко, теперішній митрополит УГПЦеркви всієї Канади.

ІЛІТОН — пов'язка, обгортка, в якій зберігається АНТИМІНС (див.). Він означає судар, тканину, якою була об'язана голова Спасителя під час положення Його в гріб. (П. Калинович «Літургіка», 33).

ІЛІЯДА — славна поема Гомера про війну за Трою, чи ІЛІОН. На українську мову перекладали Іліяду Ст. Руданський та П. Ніщинський. На жаль, останній переклав з Іліяди тільки 6 пісень. У «Визвольному Шляху» за 1958 р. друкував свій переклад «Іліяди» проф. В. Державин, на жаль, надто своєрідною мовою.

ІЛЛЯ — визначніший старозавітний пророк що жив за царя Ахава та його нечестивої жінки Єзавалі, що підбила свого чоловіка ввести в ізраїльському царстві почитання Ваала й Астарті. В літературі найчастіше згадується про

чудесне постачання їжі Іллі воронами, про воскресіння ним сина вдови з Саренти, про висення його живим на небо на вогняній колісниці, та про плащ, який він залишив своєму учневі Єлізеєві щоб той міг робити з ним такі самі чудеса, як і його вчитель. Про ІЛЛЯ ІЛ-ЛІ згадується, коли хто хоче натягнути на людей що в політиці, в науці чи в мистецтві наслідують смак і напрямок діяльності вищого свого попередника.. (Див. ЕПІГОНСТВО).

Ілля був найпопулярнішим із усіх святих в українському народі. і в народній уяві він заступив давнього бога - громовика Перуна. День його — 20 липня — відзначається, як «гromове свято» бо й дійсно на той час припадають в Україні найсильніші громовиці. Отожнення Іллі з богом-громовиком могло скластися й під впливом Біблії (II Царів, II, 11), церковних співів казань, яких реторичні метафори розумілися буквально, і нарешті під впливом ікон, цього могутнього провідника ідей в народні маси: наші іконописці малювали пророка Іллю на возі з вогненими колесами, оточеному хмарами та впряженому крилатими кінями — так бо уявлявся відомий епізод узяття Іллі живим на небо. Уже в житті св. Андрея Юродивого візантійського святця, заперечувалося народні погляди, ніби Ілля на хмарах на возі гримить і блискає, ганяючись за змієм-драконом. Ці погляди, можливо, перейшли до нас із Візантії вже готовими разом із християнським календарем, і на нашому ґрунті тільки підпали другорядним змінам.

Громівництво нерозривно в'яжеться з змієборством та демоноборством, і таке комбінування мотивів сталося, як видно з життя св. Андрія вже на візантійському ґрунті. Тому не тільки Ілля а й календарно близький йому св. Гавриїл (13 липня), що теж вважається громовиком, стає одночасно спеціалістом по змієборству та полюванню за чортами. З другого ж боку й другий календарний сусід — св. Пантелеймон (25 липня) — стає теж товаришем та помішником св. Іллі в його громівництві. Сам же Ілля як головний помічник Бога в його боротьбі проти Сатанаїла, набирає в гуцульській легенді рис мало не Божої іпостасі — Духа Божого: «З первовіку була лиш вода, облаки й Бог святий. В облаках спав Алей (Ілля) Дух Божий, а Бог ходив по землі...» (Шухевич V, 1).

Демоноборській ролі приписується в Україні таке значення, що мовляв — «коли б Ілля не вищив нечистої сили, то не можна було б і жити так вона плодиться...» (Етн. Обозр. XVII 110).

Ілля і Енох як два святці, взяті живими на небо дістають в апокрифічних оповіданнях та свою долю боротьбу з Антихристом і смерть від його руки при кінці світу: (див. ВІЛ).

На 20 липня припадає кінець господарського сезону починається негода: «Як прийде

Ілля, наробить гнилля». Починають падати листя: «Прийшов Петро, вирвав листок, прийшов Ілля, вирвав і два» (Номис, 468, 476). Тому до Іллі треба вже й сіно зібрати, щоб не погнило: «До Іллі, — кажуть на Карп. Україні, — сіно і під корчем сохне, а по Іллі до полудня літо, а пополудні вже осінь». (Етн. Зб. НТШ. II. 9). Разом із травною зникають із лук і квіти тому — «тільки до Іллі гарні рої, а по Іллі повись рої на гіллі», бо «безкорисні». Або: «Після Іллі нехай рій сидить на гіллі» (Номис, 477). Після Іллі вже й вода робиться холодна, тому — «як Ілля натуре в воду, не можна купатися...»

На Іллі ж починаються і жнива. «На Іллі новий хліб на столі». — бо дехто вже вспів навіть помолотити і звести до млина збіжжя з нового врожаю. Уже в новорічному посіванні Ілля виступає, як подавець урожаю: «Ходить Ілля на Василя, носить пугу житяну, — куди махне, жито росте, жито-пшениця і всяка пашниця...» (Чуб. III. 452). Тому й йому — «на бороду» — залишають пасму незжатого хліба (див БОРОДА).

І в колядках Ілля фігурує в родині святих хліборобів:

Святий Петро за плугом ходив,
Святий Павло волоньки водив,
А сам Господь пшениченьку сів,
А святий Ілько заволочає,
Свята Пречиста їстоньки носить.

(Етн. Зб. НТШ. XII, 124).

Або: А де ти була, святая Ілля?

— Ой була бо я в полі за сторожа,
Ой стерегла я жита, пшениці,
Жита, пшениці, всякої пашниці,
Щоб з коріннячка не виломило,
Щоб з колосочка не видзьобало,
Щоб колінчика не виломило (Чуб. III,

454).

Ще в іншій колядці:

Святе Юріє землю одомкає,
Святий Петро жито зажинає,
Свята Ілля в копи складає (там же, 337).

У деяких народніх оповіданнях пророка Іллю змішують, під впливом школи, з Іллею-богатирем.

ІЛЛЯ-МУРОМЕЦЬ — найвидатніший богатир народних билин київського циклу. Після татарської навали, з переходом на московську північ Ілля-Муромець зробився героєм українських казок та легенд, що за його відвагу зробили його святим і поклали його мощі до Печерської Лаври в Києві. Цісарський посол Ерїх ЛЯСОТА (див.), що в 1594 р. приїздив до запорозьких козаків, щоб порозумітися про спільний похід проти турків, оглядав Київ і згадував у своїх записках, що йому показувало могилу Іллі Муравлина в церкві св. Софії. У печерських гравюрах, що їх виготовував був для «Патерика» відомий печерський гравер ІЛ-

ЛЯ (виконав понад 400 дереворитів, переважно до Біблії і Патерика, звичайно за західно-європейськими зразками) в 1650 рр., єсть образок Іллі Муромця, в вигляді аскета-старця, голого, прикритого тільки плащем, з піднесеними догори руками, з написом: «Прпд. Ілля Муромський іже вселіся в пещеру прп. Антонія в Києве, ідеже до нинє нетлієн пребивает». Натомість московський священик Іван Лукьянов, що звідав Київ у 1701 р., знає Іллю, як «воїна»: «Бачили ми хороброго воїна Іллю Муромця, ростом як теперішні великі люди, ліва рука його пробита списом, рану всю знати, а права рука зложена для хрещення».

Про популярність цього багатиря в Україні свідчить і «Енеїда» Котляревського, згадуючи між тодішніми фольклорними темами, поруч подвигів Гаркуші та Кармелюка, також і те «як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє, як Переяслав боронив...» (М. Груш. «Іст. укр. літ.» IV, ст. 66—69).

ІМЕННИ — святкування дня святого, якого ім'я хто носить. Іменини — давній український звичай, що заступив святкування дня народження. Святополк київський в 1097 р., по Любечським з'їзді, закликав до себе Василька теребовльського ніби на іменини, насправді ж, щоб його схопити. (М. Груш. «Іст. У.-Руси», II, 92). (Див. ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ).

ІМПЕРІАЛІЗМ — змагання більших і сильніших народів поширити свою територію, владу, чи навіть просто вплив коштом слабших і менших народів. Історія всіх націй це — хроніка безконечного імперіалізму, хроніка боротьби за панування одних народів над іншими. І вже Тукідід, найвизначніший грецький історик (б. 460 — б. 400 до Р. Хр.), автор історії Пеллопонеської війни визначив імперіалізм як «непереможний природний інстинкт», як закон людського існування: «Ми згодилися на гегемонію. — кажуть у нього атенські послани — з трьох причин: з потреб престижу, побоювання та інтересу. Не ми перші здійснюємо цей закон, що панує з незапам'ятних часів. — закон панування сильнішого над слабшим.»

Але якщо імперіалізм — «непереможний природний інстинкт», то й боротьба проти нього боротьба поневолених народів за власне визволення — такий самий непереможний інстинкт що зростає в міру зросту національної свідомости і почування особистої та національної гідности. Не дурно ж у того самого Тукідіда, один із його персонажів каже: «Я не картаю атенців за бажання правити іншими людьми, бо це природно, але я ганьблю інших за те, що дозволяють правити собою...»

Форми імперіалізму бувають дуже відмінні. В давнину імперіалізм був насамперед політичний — імперіалістична держава намагалася СИЛОЮ ЗБРОЇ поширити свою владу на

сусідні території й народи, створити з них свою ІМПЕРІЮ, звідки й сама назва імперіялізму, що з'являється в політичній публіцистиці ХІХ ст. У новіших часах цю первісну насильницьку, брутальну форму імперіялізму заступають, або тільки супроводять більш культурні відміни імперіялізму ГОСПОДАРСЬКОГО та ДУХОВОГО. Муссоліні в розмовах із німецьким письменником Людвігом зазначив: «Існує півдюжини імперіялізмів. Імперія не тільки не необхідна, а навіть може бути небезпечна: що більше вона поширюється, то більше тратить на своїй органічній силі... Тепер маємо ми імперіялізм доляра, іншим разом релігійний імперіялізм, ще іншим — мистецький імперіялізм. У кожному разі він — симптом життєвої сили людини. Доки людина живе, вона імперіялістична...» (Людвіг «Розмови з Муссоліні», 1932, 63—64).

Імперіялізм зброї, імперіялізм голого насильства, імперіялізм Чингізхана, Тамерляна та Гітлера — не довговічний. Щоб бути більш тривалим, він мусить спиратися не тільки на багнети та гармати, але й на високу господарську організацію, та особливо на якусь ідею світового значення. Вагу ідеї для імперіялізму зрозумів дуже добре Наполеон що сперся був на ідеї французької революції. Кілька днів після окупації Міляну французькими військами він писав астрономові Оріані:

«Науки, що прикрашають людський дух; мистецтва, що прикрашають людське життя і передають пам'ять про великі діла нащадкам, повинні знаходити особливу пошану в вільних державах. Всі талановиті люди, всі ті, що осягли визначне місце в літературній республіці — це французи, де б не було їх місце походження... «Хто б не хотів прийхати тепер до Франції, буде там прийнятий з найбільшою уважністю, бо «французький нарід приписує тепер більше значення надбанню вченого математика, славного маляра, визначної людини, якої б він не був нації, аніж придбанню багатого й населеного міста». (Людвіг «Наполеон» 85—86).

Це вже імперіялізм ДУХА. І хоча Наполеон не втримав своєї імперії, що, мовляв Муссоліні, надто поширившись, втратила на своїй органічній силі, але заложений ним французький імперіялізм духа залишився й діє далі, як писав італійський публіцист Камілло Пеліцці: «Франція має свою імперію, але не треба її шукати в її досить просторих колоніях: французька колонізація, як здається, не виконала жадних визначних завдань. Французька імперія полягає скорше в сотках тисяч французьких книжок, що продаються що-року в кожному кутку світу; в світовій привабі Парижу, що виявляється в найрізноманітніших формах; в безконечній кількості осіб усіх націй і країн, що студіювали і студіюють французьку мову; нарешті, в тих ідеях, легких і привабливих, що їх опрацювали французькі філософи ще в ХVІІІ

ст., і що ще досі виявляють свій непереможний вплив на всі інтелекти певного рівня культури...» («Л'Італіяно»).

Взагалі кожний імперіялізм новіших часів, вживаючи збройної сили для опанування жаданих просторів, намагається, під впливом з одного боку християнства, а з другого — демократичних ідей що зродили в менших народів гін до національного самовизначення, знаходити якісь ідейні виправдання своїм заборчим заходам. Серед цих ідей фігурують звичайно такі високі ідеї, як добро людськості, загально-людський поступ, несення культури й цивілізації недорозвиненим народам, виховування їх у дусі християнської релігії і т. д. Насправді ж, кермують імперіялістами переважно гін до все більшої влади та бажання опанувати ріжні сирівці, потрібні для розвитку промисловости й торгівлі. (так зв. ГОСПОДАРСЬКИЙ ІМПЕРІЯЛІЗМ).

Німеччина Гітлера та Італія Муссоліні, покликаючись на високу культуру своїх народів, що заслужилися перед людськістю своїми осягами в науці, техніці й мистецтві, але душаться мовляв, на перенаселеній території, не маючи можливости належно розвинути всі свої потенціальні сили, висунули, в оправдання свого імперіялізму теорію ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ, необхідного «вищим» расам, щоб вони могли виконати своє призначення в світі. Цю теорію Італія застосувала в Абесінії, в Африці, а Німеччина звернула її головно проти України, визнавши українців, за «нижчу» расу, що може служити хіба погноєм для вищої німецької цивілізації.

Таким чином, Україна, що досі мусіла боротися головно проти московського та польського імперіялізмів, які протягом всієї її історії зазіхали на українські землі та їх природні багатства, мусіла пізнати на собі ще й наслідки німецького імперіялізму, що використовував ідею «життєвого простору» в інтересах, розуміється не тільки самої Німеччини, але й — «вселюдського поступу».

Цікаво відзначити, що ця ідея, небезпечна взагалі всім меншим народам, що не можуть виставити супроти могутнього напасника відповідного числа дивізій, а особливо небезпечна Україні, що в умовах московського поневолення не мала й не має досі можливости належно боронитися, знаходила мало не ентузіастичне признание і серед деяких українців, — правда ще коли вони не знали, що ту ідею буде застосовано саме до України:

«Коли Америка, — писав Д. Донцов в 1926 р., — розростається в Мехіку, то це — поступ бо садить здібну і сильну расу, що використовує всі багатства тої землі замість нездарної яка їх запропастить для себе і для світу. Це був так само поступ, коли та сама Америка забрала Кубу, чи Філіпіни, роблячи з цьо-

го гніда поместей і неврозайв, двігучу і багату країну. (Тим часом і Куба і Філіппіни стали незалежними державами — С. О.). Заперечувати конечність цього поступу та його шляхів значить хотіти ніколи не рунати існуючих стосунків, ніколи не рунати того, що гнів, в ім'я «гуманности» не дотикати його пальцем... Перемога сильніших і здібніших — в інтересі поступу, це один аспект боротьби за існування, другий — усунення слабких, і це також в інтересі поступу, і це також не може обійтися без насильства, цього великого чинника історії». (Донцов «Націоналізм», 1926, 204—05).

Гітлерівська Німеччина і комуністична Москва приклали чимало зусилля, щоб «усунути слабших» українців!.. не тільки з потрібного їм «життєвого простору», але й взагалі зі світу!

Московський імперіалізм, що опанував уже третину світу і змагає опанувати весь світ, як то вказує державний герб ССРСР — серп і молот на всій земній кулі — протягом століть уживав різних ідей на допомогу своїм збройним силам: тут був і «панрусизм» і «панслов'янizm», і «оборона православія», і «потреба забезпечення кордонів», і нарешті, комуністична ідея, що проклямує «земний рай на всій земній кулі» під наглядом непомилливої Москви. Боротьба з іншими імперіалізмами — неминучий наслідок такої програми. Імперіалістична Москва дуже активно допомагає всім тим колоніальним народам що, знайшовшись свого часу в тій чи іншій імперії, намагаються звільнитися від господарського визиску й створити власні незалежні суверенні держави. Поза межами ССРСР вона — приятель всіх поневолених народів, але всередині своєї імперії вона жорстоко гнітить і визискує народи, що в тій чи іншій спосіб знайшлися під її владою. Вона — найкращий зразок того політичного й господарського імперіалізму, що характеризується неоправданим й жорстоким насильством над іншими народами, що теж мають право жити й розвиватися по власній волі, за власними уподобаннями й розуміннями.

ІМПОНДЕРАБІЛІЯ — все те, що не піддається передбаченню, підрахунку, але що тим не менше має значний, іноді навіть рішальний вплив на події. Це відноситься особливо до таких моральних вартостей як віра і надія, як здібність людини до самопожертви, до героїзму, як несподівані зміни громадської думки тощо. Ідеалістичні емоції, що не піддаються ніякому підрахунку, ніякій раціоналістичній аналізі, все були могутніми чинниками в історії людства.

«В міщанському житті два і три буде п'ять. І з точки погляду меркантильної та правничої, це не підлягає сумніву. Але в національній житті два і три роблять шість, бо героїчний дух

змінює характер рахунку — з додавання він робить множення. Міщанинові трудно проникнути в цю арифметику, змінену імпондерабіліями. Він знає лиш те, що можна бачити, вимірити, зважити, купити й продати... Але в національній житті є ще інші речі, окрім рахунковості матеріальних предметів, — в рахунковість імпондерабілій... Коли, в давні часи, міщани бачили, як вороже військо зближалося до їх мурів, вони підраховували своїх міліціонерів, пікінерів і галєбардистів і, якщо вороже військо переважало числом, вони робили висновок про безпотрібність боротьби... Це — політика додавання. Вояки (лицарі) розуміють інакше. Коли вони бачуть, загрожені, що їх менше, вони міркують, що бій все ж таки можна цілком добре розпочати, коли тільки в них живе воля перемоги... Це — політика множення. Дух меркантилізму перелічує видиме, героїчний дух рахує на невидиме. Меркантилізм прив'язаний до посідання речей; героїзм — до самого себе і до всіх скарбів свого серця й духа. І героїзм має рацію, бо якраз невидимі вартості — єдиний правдивий капітал кожної людини і кожної нації» (Жорж Валюа в ЛНВіснику, 1926, XII, ст. 374—75).

ІМПРЕСІОНІЗМ — мистецький напрямок, що намагається віддати якнайточніше враження від зовнішнього світу, найменші зміни в освітленні (в малярстві), найменші зміни в настрої (в музиці). «Назви «імпресіонізм» та «експресіонізм» вживували — першу в 1875 р., другу в 1901 р. — другорядні французькі мистці, щоб зробити цікавими їх образи. Нині означаємо цими новітніми широкі царини новітнього мистецтва, що більше — протилежні собі основні наставлення душі, типові способи гляділля і відчуження. Ім'ям імпресіонізму можемо оторнути формові тенденції, що панували в мистецтві приблизно між 1875 і 1900 рр.; ім'ям експресіонізму — нові наставлення мистецької волі від 1900 р. Світовідчуження природнознавчого віку, світовідчуження тодішньої наскрізь технічної культури знайшло свій мистецький відповідник в імпресіонізмі, цим вирафінованим узвишненієм і допровадженієм майже до наукового шабля напрямку мистецтва... Філософському позитивізму, що хотів розчленувати заобсервувати й описати зміслові враження відповідало малярство, що основувалося на виключеності чистоті й виключності зорового спостереження. Це малярство намагалося занотувати всі враження нашої етиківки з точністю фізичних методів в оптиці. В знеохоченні до релігійних і фантастичних мотивів в образах, у перенесенні наголосу на кравиди й мертву природу, на старі досвідні поля таких проблем, як трактування світла, повітря, простороні і барв ясно виявляється природознавчий дух імпресіонізму.» (Ветцольд в ЛНВісник, 1929, V, стор. 428—29).

Найвизначнішими французькими імпресіоністами, що створили цей напрямок були Е. Мане, Дега, Ренуар, К. Моне. «Вони — навчили нас бачити й спостерігати сонце й світло, порухи й тремтіння, і безконечність можливостей, що нам дає барва; вони відкрили нам очі, але... лишили замкнутою браму душі...» (там же).

У музиці імпресіонізм означав теж звернення до природи, до схоплення мимолітних вражень і настроїв, до простоти й щирості емоцій. Імпресіоністами були Дебюссі, Равель у Франції, Респігі, Масканьї, Пуччіні — в Італії.

Серед українських малярів-імпресіоністів згадаємо Арх. Куїнджі, Ф. Красицького, Олек. Мурашка, Ів. Труша, Олексу Новаківського, що перейшов пізніше до символістичного експресіонізму. С. Гординський відзначав в ЕУ., що «характеристична риса українського імпресіонізму — це деяка декоративність, а передусім перевага елементів рисунку над кольором. Тут уже проявляються деякі основні риси, притаманні українській образотворчості, як культ лінії схильність до чіткого графізму, тощо...» (стор. 830).

ІМПРОВІЗУВАННЯ — безпосередня творчість, що відбувається без попереднього підготування. Існують поети, що імпровізують відразу поезії, композитори, що імпровізують гарну музику, промовці, що імпровізують промову. Але легкість їх творчості не відповідає звичайно їх глибині: є чимало талановитих людей, що не вміють виголосити промови; є чимало поетів що не вміють заімпровізувати поезію, — але саме серед них знаходяться люди, що вкригають себе славою нестерельних архитворів, які вимагають завжди великої підготовної праці великого напруження волі й розуму.

ІМПУЛЬС — наглий непереможний побуд, що його часто називають інстинктовим. Проте, імпульс відрізняється від інстинкту тим, що імпульс хоча й виникає без всякої участі розуму пізніше яено усвідомлюється. Так, коли хто бачить що всі починають тікати, відчуває непереможний імпульс теж тікати, або, коли хто отримує несподівану образу, реагує гостро, не думаючи про наслідки: роздумування над повповненням актом приходить пізніше. Імпульс — наслідок не волі і не свідомого відповідальності розуму а чуттєвий відрух, значення якого тільки пізніше усвідомлюється.

ІМПУЛЬСИВНІСТЬ — неопанованість, невміння протиставитися наглим побудам до якоїсь необдуманій дії, що потім може дати жалюгідні наслідки Ніцше писав: «Вимірною вартістю людини його здатністю опановувати імпульси» І. Шопенгауер відзначав, що імпульсивність характерна для рослин, в яких кож-

не подразнення, що викликає відповідний рух квітки, тощо, не супроводиться жадним актом свідомості, і в тварин, в яких почуття голоду, необхідність висліджувати здобич і негайно схопити її, як тільки з'являється нагода, заповнює всю їх свідомість. В людини натомість мусить діяти розум, що контролює імпульси й опановує їх, визнаючи їх невчасність та можливу небезпечність. Примітивні, некультурні люди дуже імпульсивні, бо в них почуття ще цілком панує над розумом. І, як завважив Ле Бон, головна хиба героїв Гомера полягає в їх надмірній імпульсивності, хоча сам Гомер вже визнавав потребу самоопановання й контролю імпульсів: Мінерва, бажаючи сказати пророку Улісові, якого зустріла в Ітаці, каже йому: «Ти завжди був розважним вождем, що завжди панував над рухами своєї душі.» І Гораций писав: «Далеко краще панувати над своєю душею, ніж єднати під своїм пануванням Лібію та Еспанію». (Ле Бон, «Життя правд». 1914, ст. 195).

ІМ'Я — головний атрибут кожної особи, що часто робиться її рівнозначним символом. У християн ім'я набувається при хрестинах, у нехристиянських народів — в інших урочистих церемоніях. Вибірали в нас ім'я звичайно батьки. Але нерідко полишали вони цей вибір священникові, який хрестив дитину іменем котрогось із святих, що припадали на той день, коли дитина уродилася, або на той, коли дитина хрестилася. Коли хрестини бували в день уродин, то справа значно упрощувалася.

На імена бувала мода, і кожне село мало своїх святих, яких іменем там хрестили дітей. Улюблені імена часто залишалися постійно в родині, і треба було аж якогось випадку, чи нової моди, щоб в яку родину вдерлося нове ім'я. Найчастіше в нас подибуються імена Івана, Петра, Павла та Миколи для хлопців, і Марії та Ганни для дівчат. До деяких імен ставилися з застереженням: уникали імени Агарі, бо дитині з таким іменем ніби загрожувало божевілля. Подекуди не хотіли приймати імени Микити, побоюючись, що дитина, виростаючи з цим іменем зробиться злодієм. (МУЕ. НТШ, VIII, 53—55). Підкреслюю, що це побоювання зареєстровано ще тоді, коли про кар'єру Хрущова нікому нічого й не снилося.

На Гуцульщині дитину, поки її не охрещено, звали не тим іменем, яке воно мало прийняти при хрестинах, а іншим якимсь іменем, «щоб бісиця не знала ім'я дитини, тоді вона не може її підмінити» (див. ВІДМІНА) (МУЕ, XVIII, 101). Подекуди і в Наддніпрянщині існував звичай затаювати ім'я немовлятка. У багатьох примітивних народів цьому звичаєві відповідає звичай давати дитині два імена — одне фальшиве, що всім проголошувалося, і друге справжнє що його знає тільки мати, та дружина якій потім мати потаємці те ім'я переказує.

На Волині кума несла дитину просто до поліжниць і шепотіла їй на вухо ім'я дитини, бо мати мала його першою почути. Іншому кума не казала нічого, побоюючись зурочення (див.). Коли ж хто запитував бабу про ім'я дитини, то вона відповідала: «Кума напилася та й забула» (МУЕ. НТШ, VIII, 55).

Існував також звичай міняти ім'я, коли дитина надто хворіла (Перв. Громад. 1928, I, 41 - 42).

Всі ці звичаї — пережитки давнього вірування, поширеного в усьому давньому світі, що ім'я — істота речі, а значить і людини. У єгиптян ім'я було однією з форм душі, визначним знаком особи. Коли вони оповідали про сотворіння світу, вони казали, що Творець — «назвав богів, людей і речі». Описуючи ж світ ще до цього акту, вони казали: «Ще не було ніякого бога, і не було відоме ім'я жадної речі». Інакше кажучи, ніщо не існує, поки не має імени, і, навпаки, коли виникала потреба когось, чи щось, знищити, вимовлялася формула закляття: «Щоб його імени більше не було!»

З цими давніми віруваннями в'яжуться й намагання затримати якнайдовше чиясь ім'я, навіть і по смерті. Поки живе ім'я, ніби живе й та особа, що його носила. Бодай живе в людській пам'яті. Але в зв'язку з цим існував звичай ховати імена від ворогів і взагалі від кожного, хто міг би ним зловжити. Знати чиясь ім'я і його вимовляти — значило набирати сили над тією особою. Звідти роля імени в замовлянні і в молитві. Замовляння без відповідного імени не має жадної сили. І це відносилось і до імени Бога, і імени святого, до якого зверталися з замовлянням, і до імени особи, на користь (чи шкоду) якої їх вимовлялося. Тому давні народи тримали в великій таємниці імена своїх богів, щоб вороги не могли вживати їх у своїх замовляннях. Давній Рим, напр., мав своє святе ім'я, яке вимовлялося тільки в молитвах та урочистих замовляннях, — але його так охороняли, що воно залишилося нам невідомим. Так само імена гальських богів, що дійшли до нас, це властиво не імена, а епітети, самі ж імена до нас не дійшли. І навпаки, ще в XIX ст. сектант Радаєв учив, що безперестанним повторюванням імени Ісуса можна досягнути втілення Сина Божого в людині. З такого нахилу до магії слів та імен виник і т. зв. «ім'я-славчевський» рух, що полягав в примітивній вірі, що Божа сила зв'язана безпосередньо з іменем Божим (А. Річинський "Проблеми укр. рел. свідом." 1933 99). Голландський філософ Гуцінґа в своєму ґрунтовному творі «Осінь Середньовіччя» оповідає, що в XIV ст. так було поширилося обожування Христового імени, що воно загрожувало витіснити навіть культ хреста (італ. ви., 1942 р., ст. 276-77).

Наскільки ім'я ототожнювалося з людиною, це видно й з звичаю, що досі зберігся людині, яка, приймаючи чернечий чи священничий сан,

стає ніби новою, кращою людиною, надається також нове ім'я.

ІНДЕКС, ширше ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ — список книжок, заборонених католикам, що його вкладає спеціальна комісія на чолі з Папою. Звідти вираз ПОСТАВИТИ НА ІНДЕКС — заборонити.

Вперше Індекс було оголошено в 1557 р. з наказу папи Павла IV, який був заклопотаний дискусіями про віру та про догматичний і дисциплінарний авторитет Папи. У XVII ст. на Індексі з'явилися книжки різних філософів, енциклопедії, університетські видання, тощо. У XVIII ст. до Індeksu включувалося головню книжки, що поборювали світську владу пап та різних, навіть цілком незначні брошурки політичної пропаганди особливо в Італії, що змагала до національного об'єднання, якому на заваді стояв Ватикан. Загально ж на Індекс ставляться ті книжки, що можуть викликати в вірних католиків якісь поважні сумніви щодо католицької Церкви та її вищих представників, вводити в спокусу і гріх, тощо. Знаходимо ми на Індексі виклади історії релігії, що різняться від офіційних католицьких текстів, різні книжки магії, порнографічні книжки, тощо. Коли яка книжка з'являється на Індексі, той із католиків, хто її друкує, продає, читає, перекладає, чи навіть просто тримає в себе, творить смертельний гріх. Проте, цей смертний гріх поповнюють тільки ті, хто знає, що книжка стоїть на Індексі, — ті ж, хто не знає і порушує заборону, тому, що не знає, виявляють себе хіба недбалими католиками, але гріха не поповнюють. Саме для того, щоб католики знали, що не можна читати. Індекс регулярно друкується (в латинській мові) й поширюється через католицькі друкарні. Останнє мені відоме видання — 1948 р. Це книжка на 508 сторінок вісімки. Визначити точно кількість заборонених Індексом книжок неможливо, бо часто на Індексі стоять «всі твори» якогось автора, напр., італійських філософів Джордано Бруно, Бенедетто Кроче і Джентіле, французьких філософів Декарта, Вольтера, Прудона, романістів Де Верони, Анат. Франса, Золя... Деяких авторів заборонено тільки деякі категорії книжок, напр., Бальзака "всі книжки, що трактують про кохання"; те саме відноситься до книжок Жоржа-Занда, Стендаля, Дюма батька і сина... З 1911 по 1928 р. були на Індексі тільки всі еротичні романи і драми Д'Анунціо. З 1928 р. заборонено всі його твори. "оскільки вони образливі для віри і моралі". Отже, ті, що не образливі дозволені, але ні одних, ні других не спепифіковано...

Ті з католиків, що чомусь мають потребу зазнайомитися з якоюсь із книжок, що стоять на Індексі мусять прохати дозволу на це від свого єпископа подаючи відповідну мотивацію. Іноді єпископ дає сам дозвіл, іноді пересилає

прохання до Ватикану (Конгрегація »Санто Уффіціо«). Лише кардинали та єпископи не потребують дозволу на читання книжок на Індексі.

Крім Ватиканського Індексу існує ще й Індекс Московський, в який включаються всі ті книжки, що видаються небезпечними московському імперіалізові та комуністичній ідеології. Проте, різниця між тими двома Індексами величезна: тим часом, як Ватиканський Індекс оголошується, і кожний може знати, котра саме книжка католикові заборонена, а котра — ні, Московський Індекс тримається в найбільшій таємниці, і кожний громадянин московської імперії мусить сам догадуватися, котрого саме автора не можна читати, чи навіть і тримати в себе. Католик, що свідомо порушує заборону Ватиканського Індексу, поповнює тільки гріх, що повинен турбувати його релігійне сумління, а коли порушує несвідомо, то й гріха не має: той же, хто порушує заборону потаємного Московського Індексу, відповідає за це важкою карою — засланням на каторжні роботи, а то й тортурами та смертю. Книжка, поставлена на Ватиканський Індекс, продовжує далі циркулювати в усіх католицьких країнах, — часто навіть у побільшених тиражах, — книжка, поставлена на таємний, Московський Індекс, не тільки зникає з продажу, але й зникає з усіх бібліотек, і навіть згадка про неї десь у пресі може бути небезпечна для журналіста, що про ту книжку згадав, і для редактора, що ту згадку пропустив. На Ватиканський Індекс попадають тільки книжки, і то часто далеко не всі того чи іншого "еретичного" автора; на Московський потаємний Індекс попадають у першу чергу а в т о р и, а вже потім — у с і його твори. Ватиканський Індекс робить часто — того очевидно не бажаючи — велику рекламу творів, поставленим на Індекс, та його авторів. — Московський потаємний Індекс без галасу, але жорстоко й невблаганно викреслює автора й його твори з публічного життя.

ІНДИВІДУАЛІЗМ — теорія, що признає особі (індивідові) властиву їй самостійну вартість в протиставленні до колективу (суспільності), до якого вона належить.

Кожна людина має в собі щось своє оригінальне, неповторне, що відрізняє її від інших людей, навіть у тій самій родині і творить із неї відмінну психічну й фізичну особистість, чи індивіда. Проте, історія не знає ізольованих індивідів. Насамперед статевий інстинкт, а одночасно й економічні потреби спонукують всіх людей до суспільного життя, і тепер ні одна людина не з'являється на світ поза рамками тої чи іншої суспільності.

Дуже легко спостерегти, що економічні потреби організації праці приводять неминуче до встановлення залежності одних індивідів від інших, слабших від сильніших, бідніших від

багатіших. За давніх часів ця економічна залежність доходила до форми цілковитого заперечення особовості в усіх, приналежних до нижчих верств людности: людина прирівнювалася до речі, яку можна було купити, продати, знищити, на бажання власника. Одна сильна людина вважала себе в праві розпоряджатися безконтрольно життям і працею тисяч інших, слабших осіб, які втрачали навіть право вважати себе за «людей». Втрачали право, але, певно, за людей продовжували себе вважати і не раз, зі зброєю в руках, у кривавих повстаннях, намагалися це своє право довести. Вся історія людства виглядає, як боротьба проти залежності людини від природи і від іншої людини. Та якщо боротьба за звільнення людини від природи досягла величезних успіхів, боротьба за звільнення людини від людини все ще точиться, досягаючи тільки успіхів дуже відносних, бо саме життя в суспільстві накладає на кожного її члена що-раз більше обов'язків у відношенні до того суспільства.

Христос визнав був за кожною індивідуальною людською душею безконечну вартість, але великі ідеї Христа настільки випереджали тодішню суспільну дійсність, що перейшли віки за віками, аж поки ці ідеї стали чинними в свідомості християн. І лише французька революція, проголосивши загальну рівність і братерство, спробувала була — але відкидаючи Христа! — застосувати в життя його ідею вартості кожного окремого індивіда, кожної окремої особи. Від французької революції з її лібералізмом і веде початок той індивідуалізм, що так характеризує два останні століття, забарвляючи собою і літературу (згадати хоча б романтизм з його байронізмом, тощо), і політично-економічне життя.

Але тим часом, як літературно-філософський рух ішов у напрямку вальоризації психічних сил індивіда, змагав до все більшого їх розвитку, хоча б і коштом менш обдарованих психічно осіб, то в політично-суспільних рухах індивідуалістична тенденція приводила навпаки до зниження рівня окремих індивідів, до заперечення їх права розвиватися коштом інших. Ось так, з одного боку, маємо Гете, що найвище щастя вбачав у відчуженні яскравої індивідуальності, або Ніцше з його жаданням піднести людину до щабля Надлюдини і з його твердженням, що індивід це — все, а колектив — ніщо, або Югана Міллера з його мріями про чоловіка-бога; з другого ж боку ми знаходимо атомістичну теорію суспільства демократичної доктрини з її ідеалами загальної рівності, що приводить до нівеляції людських вартостей по найнижчому рівневі і виливається в демагогію комунізму, що, зрештою, не витримує іспиту життя.

Для цієї доктрини людське суспільство — це чисто механічний та атомістичний агрегат. Кожна окрема людина — рівний кожній іншій

Людині атом, що має важити, (але ніколи не важить!) на вагівці життя і влади рівно стільки, скільки й інший. Тому має вартість не якість тої чи іншої особи, не вартість її психічних прикмет, які треба за притчею Христа про таланти, всемірно розвивати, а лише кількість тих осіб, а відповідно до цього нація уявляється тут не як органічна цілість, де різні вартості розподіляються по гієрархічній драбині більшої чи меншої корисності та відповідальності, але як проста сума, як число без жадного органічного зв'язку. У такій кількісній масі — індивід, окрема особа — "сам соб пан". Не з'єднавши з суспільством ніякими етичними обов'язками, він поводитьсь відповідно до власних міркувань, інтересів і смаку. У момент національної небезпеки, він проголошує свою "нейтральність", виправдовуючись тим, що — "Його хата з краю". Ціллю собі він ставить здобути якомога більше прав, і якомога менше обов'язків. Коли є можливість, він не платить податків, намагається обходити закони, хвалиться коли йому щастить провести якусь контрабанду, симулює хвороби, щоб ухилитися від військової служби, вимагає довної безконтрольності в своїх торговельних та промислових операціях.

Індивідуалізм, що має за вихідну точку окрему особу і дивиться на речі лише з точки погляду окремої особи, приводить у моралі до крайнього егоїзму і еготизму, а в політиці — до анархії.

Українців здавна звикли вважати за індивідуалістів, і тим їх індивідуалізмом часто пояснюють і їх нездатність створити міцне державне життя. Д-р М. Левицький писав свого часу в варшавській «Українській Трибуні»:

«Дійсно, індивідуалізм наша народня прикмета, якою ми діаметрально відрізняємося від московців; він боронить нас, імунізує від зарази комунізму. Але давня мудрість каже: «Не звід німіс!» — нічого понад міру! А Хома Брут, коли його спитали, чи знає він канчуки нана ректора, сказав: — «Знаю: у великому числі річ нестерпна!» — От і той індивідуалізм у великій мірі став річчю нестерпною, бо доводить до анархізму: всякий сам собі пан і робить усе що хоче і як хоче. Коли ж до того скомбінується він із нашим хоробливим патріотизмом, то виходить щось таке, що тільки об полї вдаритись. Ця комбінація двох наших національних особливостей дала нам Пушкарівщину і довела до Великої Руїни, а за останніх часів породила Волоха, Оскілка і Махна і тих нечисленних отаманчиків, з яких кожний був «сам собі пан»; дала нам і кооператорів, які бачать усамперед кооперацію, а вже потім Українц. дала й тих «талмудистів», що висловили безсмертне речення: «Хай краще не буде Україна ніж вона має бути не соціал-демократична.» (див. ОСОБИСТІСТЬ).

ІНДИК, ТРУХАН — великий птах із родини фазановатих з бородавчастою нагою головою і шиєю, і коралами на підгорлі. Самець розпускає хвіст колесом. Походить із Америки, де живе досі в дикому стані в Мехіко і в Тексасі. У нас розводять індиків задля смачного м'яса. З давніх часів зробився в нас символом пихи й зарозумілості: «Надувся, як індик», — писав Котляревський в своїй нескорченій «Енеїді» (II, 35). «Ходить, як індик переяславський» (Номис). «Ти чого гаспиде, індічишся?»

Італійський символіст Каїро теж писав в своєму словнику символів: «Якщо пава, мотив вищої естетики, може символізувати пиху й честолюбство, то чудернацький індик, що своєю головою головою і відвислим підборіддям, коли так розпускає пір'я і робить колесо зі свого хвоста, може символізувати тільки нахабну чвань, смішну зарозумілість...».

ІНДИКТ — данина, що її накладали римські імператори кожних 15 років, починаючи з вересня 313 р. Церква, з вдячності за те, що імператор Константин В. визнав християнську Церкву, прийняла день першого вересня за початок Нового Року. Звідси його назва в календарі — "початок індікта".

ІНДИТІЯ, ЕНДИТІЯ — верхній обрус на престолі. Спідній обрус називається КАТАСАРКА.

ІНДИФЕРЕНТИЗМ — див. БАЙДУЖІСТЬ.

ІНДРИК—ЗВІР — фантастична потвора давнього українського епосу. У Голубиній книзі, що мала значний вплив на українську народню творчість, знаходимо такий його опис: "Індрик-звір — всім звірям батько; живе він за Океаном-морем, ходить він понід землею, куди хоче, іде попід землею, як сонечко попід небом, проходить через гори білокам'яні, прочищає джерела й проточини, пускає джерела на всю землю. Коли цей звір поворухнеться, заграють усі джерела підземні, всі святі гори схвилюються, всі наші земні звірі йому поклоняться..." (Груш. «Іст. у. літ.» IV, 252).

Зустрічається він і в билинах: «Не галича стая підіймалася, не галича стая в перелет летить, не звірині збори в перебіг біжать. Наперед біжить собака лютий індрик-звір. У індрика копиточки булатні, волосячко на індрику булатное. — наперед щетина виставилася, на спиначці дві мисочки сребрянні, на мисочках два яблучки катаються, жемчуг-бунчук розсипається. Підбігає собака до бистрої ріки, до тої річеньки, до бистрого Дніпра. Засвистав, загарчав по звіриному, зашипів він, собака, по зміїному. Від того наша Ніппочка схвилювалася з дубів верхи поломилася...» (там же, 323).

ІНДУКТА — мито за привожені на територію Гетьманщини товари. Від нього були вільні козаки й духовні.

За Самойловича та Мааєпи індуктою називалися також податки на крам, який привозився до міст — так зване ЯРМАРКОВЕ та БАЗАРНЕ, що їх також віддавано було на откуп, т. зв. ІНДУКТОРАМ.

ІНДУКТА — вписова книжка, в яку переписувалося за Польщі в городських канцеляріях різні акти з протоколу. Канцеляристи, що презадили індукту називалися ІНДУЦЕНТИ (Зб. НТШ, т. 144, ст. 173-74).

ІНДУКТОРИ — поборці державних доходів в Гетьманщині. Вони не були державними урядовцями, а тільки брали в аренду, за певну суму, податки, чи оплати, що мали впливати до державної каси. Але держава давала цим поборцям деякі привілеї, щоб вони могли успішніше збирати податки і таким чином забезпечувати скарбові його приходи. З універсалу Б. Хмельницького, яким впроваджено цю на заграничні товари, знаємо й ім'я одного з тих індукторів — Євстахія Остапаненка. З роду він був греком. За П. Дорошенка був українським резидентом в Порті, а пізніше близьким дорадником Юрія Хмельниченка. Умер 1768 р. (Крип'якевич в Зап. НТШ, т. 130, ст. 101-2).

ІНДУКЦІЯ і ДЕДУКЦІЯ — дві протилежні методи розумовання на підставі досвідів, що доповнюють одна одну і складають разом наукову методи дослідження: ІНДУКЦІЯ йде від окремих випадків до загального висновку, до загального закону, ДЕДУКЦІЯ, навпаки, загальний закон прикладає до окремих випадків, перевіряючи таким чином його правдивість.

Приклад індукції: М. Горкій, зібравши велике число випадків, в яких виявлялася жорстокість москалів, прийшов до висновку, що московський нарід винятково жорстокий (див. ЖОРСТОКІСТЬ). Народні приповідки, що складають т. зв. "народню мудрість", створено тим же шляхом індукції, яка, на підставі величезного числа окремих випадків, приходить, наприклад до висновку що «Москаль тоді правду скаже як чорт молитись стане»; «Москалеві годи як трясці, а він все бісом дивиться»; «Москва сльозам не вірить»; «В Москву з грішми, з Москви — з вішми» і т. д.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ — відпущення, або скорочення кар за гріхи, що його, за вченням Католицької Церкви, має право давати живим і вже мертвим папа римський, звільняючи їх від мук чистилища. Вважається, що безконечні заслуги Спасителя разом із добрим ділами святих по виконували в своїй праведності більше від того що вимагається від звичайної людини творять фонд, з якого Церква, а фактично папа може черпати, викупаючи гріхи грішників Цей фонд поповнюється також молитвами та пожертвами на Церкву. Папа Іван XXII

(1316-1334) встановив був навіть таксу на гріхи йдучи в цьому за германським карним правом, що допускало грошеві винагороди за злочини. Зрештою, це привело до справжньої торгівлі індюльгенціями, яку провадили, з доручення Ватикану, ченці по всіх країнах світу. Особливо розвинувся цей продаж індюльгенцій за папи Лева X (1513-1521), що потребував багато грошей на будову собору Св. Петра в Римі У 1517 р. він доручив продаж індюльгенцій домініканам і цим викликав незадоволення серед ченців Августіянського чину, до якого належав Лютер, що вже перед тим побував у Римі і був вражений там надто розкішним і мало християнським життям тамтешнього духовенства. Тому, коли до Віттенбергу, де він тоді знаходився, прибув домініканський чернець Тецаль і розпочав продаж індюльгенцій, Лютер вивісив на дверях собору свої 95 тез проти продажу індюльгенцій, розпочавши тим той величезний релігійний рух, що носить назву РЕФОРМАЦІЇ або ПРОТЕСТАНСЬКОГО РУХУ, і що привів до створення перше Лютеранської, а потім і інших протестанських, чи євангельських церков і сект.

Папа Інокентій X Памфілі (1644-1655) переслав в 1651 р. королеві Янові Казимирові через свого легата Де Тореса, разом із дорогою мантією та освяченим мечем також повну індюльгенцію себто «повне відпущення гріхів кожному хто піде на війну проти православних українців, проти варварів козаків...» (Митр. Іларіон «Укр. Церква за Б. Хмельн.» 1956, ст 84).

ІНЕРТНІСТЬ — властивість тіл залишатися в супочинку, або в руху, поки зовнішня сила тому не перешкодить. Дуже добре писав про інертність М Шлемкевич у своїй «Українській синтезі»: (ст. 10):

"Опе камінь лежить і він не рушиться з місця поки якась зовнішня сила не штовхне його і не введе в рух. Але той же камінь котиться в прірву і він не спиниться знову, поки якась нова зовнішня сила не присмирить його мертвого руху. Щось із такої безладности є й в соціологічній масі народу. Він теж зберігає тупий спокій і треба великого зусилля творчих одиниць і груп, щоб збудити його з історичного півсну. І навпаки зрушений з дрімки, він часто попадає в неповздержний пароксизм неопанованого руху, який занадто часто і цілком неслухно мішають із революційними змаганнями. Отже творчі сили, формуючи народню масу на свій образ і свою подобу, мусять побороти опір безвладности, пробуджуючи масу, але й опановуючи її Піддаючися її безвладному рухові ті сили перестають бути творчими. Вони стають самі безвладними а то й анархійними силами".

На думку А Річинського («Проблеми укр. реліг. свідомости», 1933, ст. 41), інертність і

пасивність українських народніх мас "тяжко заважили в українській історії" (див. ІНІЦІАТИВНІСТЬ).

ІНІЙ — замерзла роса. У народній поезії — символ горя, сліз:

Ой на горі церква інеєм припала,
А у тій церкві примусяний шлюб брала
(Зап. Юз. Отд. II, 521).

Або: »Будуть твої карі очі інеєм уростати«
(Чуб. V, 603).

Іній був гарною прикметою на добрий врожай: «Як на дві неділі перед Різдом рясний іній, то перед Петром буде на гречці рясний цвіт» (Франко, "Припов." II, 228). «Якщо на першого січня на деревах іній, буде врожай», — казали на Буковині (Зап. Зап. Отд. II, 353) і на Вороніжчині (Мат. у. етн. НТШ. VI, 114).

На Волині і на Поділлі теж кажуть: »Якщо на самий Новий Рік, а також і на Різдо буде на деревах іній, то добре хліб уродить« К. Ст. 1896 I, 5-7).

ІНІЦІАТИВНІСТЬ — творча здатність до почину, що характеризує талановитих енергійних людей творців людського поступу. Без людей ініціативи суспільство залишалося б інертною масою: — «І сухе дерево без підпалу не горить», — каже народня мудрість, зазначаючи, що до всякої справи треба людей ініціативи що подавали б нову думку й додавали б заохоти. Карлейль в своїй книзі про героїв, якими були для нього взагалі великі люди, називає їх Починателями, і це дуже вдала назва бо велика людина завжди має в собі велику ініціативу яку в своїй творчій діяльності й виявляє: вона вирішує наукові завдання, необхідні для дальшого розвою суспільства, вона вказує на нові суспільні потреби, витворені попереднім розвитком суспільних відносин, вона бере на себе почин задоволення цих потреб, вона мужньо переборює перешкоди, що стають на дорозі її почину, вона — дійсно герой, що ним пізніше пишається кожна суспільність. Кожна творчість — плід вільної ініціативи, що одночасно є виявом духовної незалежності. Великі наші це ті що в них було й залишається багато ініціативних людей, що все шукають нових шляхів розвитку і вміють їх знаходити.

ІНІЦІАЦІЯ — перемонії якими в давніх поганських релігіях вводили вірних в знання деяких таємниць неприступних загаломі.

ІНКВІЗИЦІЯ — церковні суди над еретиками в католицьких країнах, головно в Італії, Франції й Еспанії Датують їх з 1183 р., коли Веронський собор наказав ломбардським єпископам віддати під суд еретиків, що не хотіли навернутися на католицизм. В 1232 р. папа Григорій IX доручив інквізицію домініканам, які почали виконувати доручене їм завдання з

неймовірною жорстокістю: еретиків уважалось ніби за зачумлених гріхом, яких треба було палити живими, щоб ця еретицька зараза не ширилася. Якщо цивільна влада, якій передавано осуджених, вагалася виконувати такий страшний вирок, їй загрожували виключенням з Церкви, що в середніх віках було страшною карою. Людям, що приносили дрова на вогнища, давано ІНДУЛЬГЕНЦІЇ (див.). Коли палили Івана Гуса в Констанці в 1415 р., одна старенька добра жінка, щоб заслужитися перед Церквою, і собі притягнула в'язанку дров. «О свята простота!» — сказав їй, усміхаючись мученик.

Процедура інквізиційних судів була жахлива: обвинувачений, часто цілком неписьменний неук не міг мати жадного адвоката оборонця бо той мовляв, тільки »перешкоджав« інквізиції, а якщо намагався справді когось оборонити, то підпадав і сам переслідуванню і руїні. Обвинуваченого, коли він заперечував свою вину або й коли не заперечував, віддавали на страшні тортури, щоб він видав тих своїх знайомих що поділяли його еретичні погляди. Інквізитори спалили тисячі альбігойців на півдні Франції сотні францисканів, що йдучи за заповідями св. Франциска Асизького, надто посуджували розкішне життя римського духовенства та папського двору, силу гуситів, нечисленну кількість безневинних людей, що їх було признано за «відьом» і чаклунів», і навіть національну героїню Франції Жанну Д'Арк, що в 1920 р. сама ж католицька Церква проголосила святою і все це з іменем Христа, що навчав любови й милосердя!

Протестанти XVI ст. і собі були завели інквізиційні суди і один із видатніших провідників релігійної реформи Кальвін укрит себе вічною ганьбою спаливши в 1553 р. в Женеві лікаря М. Сервета антитринітарія. Але головні зусилля інквізиції, як католицької, так і протестантської тих часів, були звернені вже не стільки проти еретиків-теологів, як проти людей що знайшлися мовляв, «на услугах нечистої сили»: рахують що протягом XVI і XVII вв. в самій Німеччині було спалено 100 000 «відьом» себто безневинних жертв забобонів, гістерії та релігійного фанатизму. Та вже в XVIII ст. нові ідеї поволі здобувають світ, і інквізиція все більше себе компромітує в очах освіченішого суспільства. Спаливши в 1600 р. філософа Джордано Бруно, ченця - астронома, що доповнював теорії Коперніка, відновив атомістичну теорію речовин і вказував на безмежність всесвіту в якому, крім землі, мають бути й інші населені планети, римська інквізиція взялася була й за другого славного астронома і фізика Галілео Галілея (див.) і примусила його вже 70-ти літнього дідуся, під загрозою тортур відмовитися від вчення, що не сонце крутиться навкруги землі, а земля навкруги сонця. Навколошках, благаючи милосердя, вче-

ний астроном, щоб уникнути долі Бруно, визнав 1633 р. свою «помилку»... і лише в 1822 р. папа Пій VII дозволив друкувати книжки, в яких цю «помилку» навчалось, як наукову правду.

В 1808 р. Наполеон, здобувши Іспанію, де інквізиція найдовше й найневблаганіше лютувала (сам один "великий інквізитор" Торквемада після на кострища 6.000 жертв релігійного фанатизму, за що одержав спеціальне визнання з Ватикану), скасував інквізицію. Її відновлено було в 1814 р., але 1834 р. її було остаточно скасовано.

Папа Пій XII, встановлюючи в Різдвяному посланні 1941 р. п'ять головних засад, які повинні тримати в пам'яті всі люди, а особливо католики, засудив Інквізицію, не називаючи її, бо його п'ята заповідь забороняє "всьяке переслідування релігійних сект, якими б еретичними вони комусь не видавалися, бо «віра — одне з прав Людства». (Див. ЄРЕСЬ, ВІДЬМИ, ДЕМОНОЛОГІЯ).

ІНКЛЮЗ — срібна монета, що, після виплати, все вертається до свого власника. (ЕЗ. НТШ. V, 255). Людину, що володіє такою монетою, називають **ІНКЛЮЗНИКОМ**. Небезпечна прикмета Інклюза та, що він не тільки все вертається до свого попереднього власника, але ще й інші гроші тягне за собою. Коли б інклюз попав до каси, то міг би спорожнити всю касу (Знадоби... I, 388). Щоб до цього не допустити, тримають по всіх банках мармурові столи: коли інклюз упаде на такий стіл, то не може спокійно лежати, а починає котитися та скакати. Тим самим він себе зраджує, і його унешкодливлюють, або пробиваючи його, або прибиваючи до стола, звідки він уже не рухається. З вищенаведеного, можна зробити висновок, що під інклюзом розуміли фальшиву, підроблену монету, яку в банках унешкодлювали.

Проте, з інклюзами було пов'язано багато забобонних вірувань. У Галичині казали, що, щоб зробити яку монету інклюзом можна вживати таких засобів: 1. Вложити монету до ластівчаного кубелечка і залишити її там, аж поки не виведеться третє покоління ластівок; 2. Піймати лилика (кажана), зарізати його якоюсь монетою, а потім носити ту монету 9 днів під пахою, не молячись, не ходячи до церкви, не чуючи дзвонів; 3. Вийти опівночі на роздоріжжя де сходяться чотири дороги, викликати нечистого і зажадати від нього інклюза, і він дасть але потім прийде по душу; 4. Вступити до товариства, що робить інклюзи, переступити там хрест, потоптати і тричі плюнути на нього; 5. Купити інклюза в того, хто його має.

Коли кому набридне тримати інклюза, і він захоче його позбутися, щоб більше до нього не вертався, то повинен дати його з іншими грошима понад умовлену за куповану річ ціну.

то він уже більше не вернеться. Якщо кинути інклюза на те саме місце і тим самим боком, де його було знайдено, то він теж більш не вернеться. Коли хто подержить інклюз у передніх зубах (так у нас все пробували фальшиву монету), то він тратить свою силу, і його можна викинути.

Коли хто підозріває, що хтось підсунув йому з шахрайською метою разом із іншими грошима й інклюза, повинен міцно тримати ті гроші в кулаці, і нікуди їх не ховати, бо з кулака інклюз не може втікти, а із сховку втече разом із іншими грошима (Гнатюк в ЕЗ. НТШ. XXXIII, ст. XXI-XXII). Якщо до грошей кинути галузу, то ті гроші зробляться інклюзами (там же, XXXIV, ст. 224).

ІНКОГНІТО — потаємки, не виявляючи своєї особи. Так любили подорожувати в давні часи різні важливі особи щоб не приваблювати до себе уваги і мати більшу свободу руху. Тоді ще не треба було пред'являти паспортів, і кожний записував себе по готелях Європи так як хотів. В наші часи газетної реклами і поліційної контролі подорожі «інкогніто» мало практикуються, і намагання ховатися під чужим іменем могло б тільки викликати великі і мало приємні комплікації.

ІНКРУСТАЦІЯ — прикраса, звичайно мозаїчна вставлена в дерев'яну, кам'яну або металеву дошку. На наших землях інкрустація вперше з'явилася ще в кам'яну добу на кераміці: різьби ритого орнаменту заповнювано білою масою з товчених палених костей та вапна; щоб мати червоне забарвлення, домішували лімоніту. (Див. ІНТАРСІЯ).

ІНКУБ — у стародавніх римлян домовик, що оберігав хатне майно й скарби, у середньовіччі — демон що спокушав і гвалтував жінок увісні: персоніфікація сниця кошмару. Інкубові жінок відповідав СУККУБ чоловіків.

ІНКУНАБУЛИ — дитячі пелюшки в латинській мові. Так називаються тепер найдавніші друки перед 1500 р., коли ще друкарство було в «пелюшках». Треба заважити, проте що інкунабулами називаються тільки друки зроблені рухливими літерами в відріжнення від тих що були надруковані з вирізаних на дошках чи плитах.

ІНО — Інститут Народної Освіти в Радянській Україні, що заступив був «буржуазний» університет.

ІНСАБАТО ЕНРІКО (нар 1885) — італійський політичний діяч і публіцист завзятий і широкій прихильник і оборонець визвольних змагань українського народу, автор чисельних брошур і статей, присвячених укра-

їнській визвольній справі. В передмові до книжки Р. Бондіолі «Україна. Країна Хліба» (Мілян. 1941) він писав:

«В роках 1918-1919 я знаходився майже постійно у Франції та Швейцарії, щоб виступати, з доручення Експеленції Орлянд, голови уряду, змагання балканських націй до незалежності — Чехословаччини, Сербії, Хорватії, Македонії, і мав при цьому нагоду зйтися й познайомитися з головними виразниками визвольних ідей Польщі, України, Литви, Грузії та інших не руських народів Російської імперії, що змагали до незалежності. Я тоді зрозумів велику вагу цих рухів не лише щодо досягнення цілей війни, що тоді ще точилася, але і для будучого миру та пововного стану. І тому вирішив простудіювати ґрунтовно людей і в їхні жадання і наставлення, течії й можливості, реферуючи все те не тільки Експеленції Орляндові але й нашим (італійським) дипломатичним представникам в Парижі і в Берні, намагаючись їх переконати, що Італія могла б багато скористати для свого господарства, прагнє і престижу зі створення вільної й великої України і що вся Європа, здійснюючи й підтримуючи відосередні тенденції не-русских націй підбитих Росією і доводячи тим її до своїх етнографічних меж шляхом створення безперервного ланцюга вільних націй від Балтійського моря до Каспія, не тільки поставила б тим самим бар'єру все зростаючій загрозі панславізму Константинополюві Єрусалимові й Адриатичній але й збудувала б міцний санітарний кордон большевицькій проказі, що вже тоді виявлялася заразливою й смертельною для римської й християнської цивілізації...».

У 1919 р до Риму прибуває Військова Місія для допомоги українцям полоненим з колишньої австрійської армії, на чолі з О. Севрюком. Д-р Інсабато, з доручення цієї Місії, вирушає в Париж, де знаходився тоді голова Уряду Орлянд. Цей скликає в готелі «Едуард VII» нараду в якій беруть участь ген. Качалеро сен Креспі маркіз делла Торретта та інші. Д-р Інсабато доповідає про «потреби й можливості України теперішньої й будучої», пропонує zorganizувати українських полонених, що знаходяться в Італії і вислати їх в Україну для підсилення протибольшевицької україно-московської війни і обіцяє в імені Петлюри, що кораблі які привезуть тих полонених в Україну повернуться навантажені збіжжям і вугіллям, яких тоді так потребувала Італія. Але виникають труднощі: «в італійських таборах полонених нема українців а тільки галичани. Галичани ж домагається Польща як своєї етнічної території» Тоді д-р Інсабато пропонує перенитати галичан, яких він вважає за українців чи вони хочуть, чи не хочуть іти воювати під прапорами Петлюри за українську батьківщину. І от. — пише д-р Інсабато, — поміж

першими 43.000 українських полонених, що їх було опитано, 40.000 заявили про своє бажання стати збройно під прапори своєї батьківщини, — це факт зворушливий і багатозначний, що полонені, які вже воювали й бачили смерть, жадали знову повернутися до бою!»

Але «проти незалежної України виходять поляки що хочуть відібрати Східню Галичину... виходять білі москалі зі своєю мрією про відновлення царської імперії, що воюють проти українців сепаратистів та козаків завзятіше, ніж проти большевиків; виходять комуністи, що натискають із півночі. Трикутник заліза й вогню стискає українців, що розмачливо змагаються проти всіх і всього — військ, хвороб, пошестей, зради й ріжних труднощів... Франція й Англія шлють допомогу Колчакові — зброю, припаси ліки, авта... але не тільки відмовляють їх Симоніві Петлюрі, але й спиняють на румунському кордоні поїзд із ліками, що цивільний світ, зворушений, вислав був жінкам, дітям раненим, хворим українцям, що їх десяткував плямистий тиф!»

Не було часу належно зформувати й zorganizувати українських полонених в Італії, — не було вже української території, куди їх можна було б вислати... «Большевизм охопив всю країну роблячись небезпекою й кошмаром Європи Коли б Петлюра одержав був допомогу, якої домагався, історія була б пішла іншим шляхом Україна не була б уярмлена, і большевизм не опанував би сьомої частини земної кулі відбираючи її від світового господарства і порушуючи та турбуючи життя всього світу...»

15 листопада 1924 р. д-р Е. Інсабато будучи депутатом порушив українську справу в італійському парламенті: «...Я гадаю, що було б добре щоб наш уряд розглянув можливість утворення вільної України, що розіб'є й знищить можливість панславізму в якій би формі він не представлявся. Я обстоюю це тим більше що Франція відновлює свою давню традиційну політику союзу з єдиною великою Росією і недавно Еррію не завагався зазначити, що знайшов у большевиках своїх учорапніх союзників...»

Коли виник очнівський рух на чолі з Є. Коновальцем, д-р Е. Інсабато зробився в Італії щирим прихильником його визвольних ідеалів і робив усе можливе, щоб здобувати йому симпатії й прихильність в італійських урядових колах. 31 травня 1938 р. він умістив в журналі «Іль Кор'єре Дипломатико е Консоляре» в Римі довшу статтю, присвячену пам'яті провідника українського націоналістичного руху в якій писав:

«Злочинна рука піднеслася на нього з наказу зловістих червоних сатрапів московського Кремля які не хочуть, щоб Україна віднайшла свою свободу, повторюють цинічні слова Петра I й Катерини II: «Український народ дуже розумний але це нам не на користь» і «щоо

його обмосковити, треба мати вовчі зуби й лисячу хитрість». Автор цих рядків відчував велику й щирю приязнь до полковника Коновальця, знав його аспірації, знав його думки, був прийнятий у інтимність його господи. Євген Коновалець був патріот, політичний діяч, вояк. Він знав тільки жертвенність і обов'язок. Він не шукав легкої популярності по зборищах політикантів. Він був провідником, бо заслуговував ним бути, бо мав темперамент, мав привабливість, реалістичне розуміння речей, світлу бадьорість, мужню сміливість і завзяття справжнього провідника. Він любив свою Батьківщину, шляхетну й нещасну Україну, понад усе...».

ІНСИГНІ — знаки влади: в українських гетьманів — булава і бунчук; у монархів — скипетр, корона; у єпископів — жезл і нагрудний хрест; у папи — тіяра. (Див. КЛЕЙНОДИ).

ІНСИНУАЦІЯ — підле й скрите намагання натяками кинути на когось тінь підозрення. Якась ехидна посмішка, підкреслене знизування плечима, недомовлене слівце — вистачають іноді щоб заплямити честь жінки, чи піддати під сумнів чесність людини. Інсинуатор не наважується виступити відкрито — для цього його підла душа надто боягузна. — він воліє, наприклад, спростовувати чутки, яких перед тим ніхто не чув, воліє запитувати, ніж твердити. — але і в тих спростованнях, і в тих запитах повно гадючої їди.

ІНСТИГАТОР — прокурор, оскаржувач в полковому суді Гетьманської України. Коли призначалася розправа «інстигатор» повторював свої обвинувачення вказував свідків і представляв речеві доказу «шкоди». Судді вислуховували скаргу і пропонували обвинуваченому спростувати обвинувачення. (Слабченко, «Полк», ст. 310). На соборі 25 І. 1596 р. в Новогрудку, що судив Степана Зизанія, теж був обраний інстигатор, який обвинувачував Зизанія в непослушенстві Церкви і в «еретичтві» (Власовський, I, 268), (див. ЗИЗАНІЙ СТ.).

ІНСТИНКТ — підсвідома вмільість орієнтуватися в складних випадках життя, що її Творець надав кожній живій тварині, включно з людиною, щоб вона могла втриматися сама при житті і продовжувати рід свій. Комахи, птахи, риби, звірі — всі живуть, кермуючись майже виключно вказівками інстинктів. Людина natomiast, крім «сліпої», підсвідомої сили інстинктів має ще й світло розуму, себто свідомої сили, що намагається підкорити собі сліпі гони інстинктів.

Найголовніші наші інстинкти — це інстинкт самозбереження й інстинкт продовження роду.

Інстинкт самозбереження примушує нас

нерідко творити такі діла, за які нас переслідують не тільки докори власного сумління, але іноді й людські трибунали, як уосіюлення колективного людського розуму, що також намагається підкорити індивідуальні людські інстинкти-потребам всієї людської громади. Інстинкт самозбереження наказує нам боронити себе і не давати себе приносити в жертву будь-яким ідеалам, хоч би й ідеалові Батьківщини. Людина, опанована замогутнім для неї інстинктом самозбереження, може зрадити своїх товаришів на тортурях при допитах; може втекти з поля бою, коли обов'язок наказує їй тримати фронт проти ворога; може, примушена, багато й шкідливо для інших брехати...

Проте, що більше в людині розвинене почуття суспільної й національної солідарності, що більше людина плекає в собі такі духові цінності, як патріотизм, ідейність, віру в Бога й позасмертне життя, тим легше людина опановує той інстинкт самозбереження, не допускаючи його до ганебних меж.

Інстинкт продовження роду, що виявляється перше в палкій любовній пристрасті, а потім в відданій саможертвенній любові до власних дітей, ще сильніший за інстинкт самозбереження, бо нерідко примушує закоханих приносити себе в жертву коханій людині, а батьків — до саможертви коханим дітям. Сучасна психологічна наука виявила, що незадоволення цього інстинкту в людині дає найжалюгідніші наслідки, включно до божевілля та інших духових і душевних збочень. Лише люди виключно великої духової сили можуть безкарно для себе ставити спротив цій великій підсвідомій силі, що має на меті зберегти при житті наш рід, не дати йому вигаснути.

Інстинкт тварин примушує їх робити різні акти, не маючи ніякої уяви про їх ціль і наслідки; людина намагається усвідомити собі ціль і наслідки кожного свого акту. «Вся різниця між комахою й людиною саме ця, — писав філософ А. Тільгер, — що ціль якоїсь акції, яка має бути зреалізована, з'являється перед людиною, як ідеал, який може бути здійснений, або ні, тим часом, як для комахи ціль заложена в самій акції». Саме тому людина може міняти свою тактику, способи своєї акції щоб досягнути своєї цілі, комаха — ні, вона зливається з своєю акцією, вона, як висловився Тільгер, не панує над інстинктом, але інстинкт цілковито панує над нею. Саме тому комаха вживає завжди тих самих засобів, навіть не намагаючись знайти якісь інші, і не знаючи які відносини існують між цими засобами і їх наслідками. Людина, завдяки своєму розумові, може навчитися від інших тому, що ті робили раніше від неї, — інші тварини, які кермуються тільки інстинктом, на це не здатні: досвід що якась із них собі добуває, може бути корисний хіба їй самій, ніколи іншим із її породи. Ластівка робить своє кубелечко з при-

родженого їй інстинкту, не навчившись цього мистецтва ні від кого, але теперішні ластівки роблять його зовсім не краще, ніж інші ластівки робили його тисячоліття тому. Інстинкт не знає поступу.

ІНТАРСІЯ — мистецьке викладання на дереві, що особливо було поширилося в добі ренесансу, коли викладали цілі образки, краєвиди, тощо, на меблях, речах релігійного культу, скриньках, тощо. На поч. XVII ст. уживано для цього переважно чорного дерева, слонівки, перлямутру. У нас викладання на дереві, як мистецьке виробництво, поширилося зокрема на Гуцульщині. славній своїми дерев'яними виробами з дуже гарною орнаментикою, переважно геометричного стилю з уживанням перлямутру та скляних різнобарвних пацьорок.

ІНТЕЛЕКТ — розум, здатність думати, що протиставляється волі і почуттю.

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ — філософський напрям, що надає переважне значення інтелектові. Виявом інтелектуалізму в поезії можна умовно вважати ті випадки, коли емоції, що породжують поезію, виникають на основі більш-менш абстрактних міркувань (поезії Плужника або пізнього Є. Маланюка). Виявом інтелектуалізму в політиці треба вважати драгоманівщину, яка вірила що Україна може звільнитися з московського ярма самою «силою розуму», самою силою наукових аргументів. Інтелектуалісти забувають, чи не добачають, що сила розуму служить у нашому світі не тільки силам добра але й силам зла, і що розум — це тільки інструмент, знаряддя, яким може користуватися не тільки добра, але — й надто часто! — і зла воля що не слухається тих аргументів, які їй не подобаються.

ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ — здатність розуміти правдиве взаємовідношення між речами та між речами і людьми, і відповідно до цього, вмільність орієнтуватися в житті, розуміти його проблеми і знаходити найкращі засоби до їх вирішення. Інтелігентність все буває в тій чи іншій мірі вродженою, але її можна й треба розвивати студіюючи різні форми суспільного життя. «Інтелігентна людина повинна мати різносторонні, точні, достовірні знання... бо саме життя багатогранне й має багато сторін, із собою пов'язаних...» (Проф. Ол. Грушецький).

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — культурна верства суспільства «мозок нації», що цікавиться явищами духового життя і продукує духові, культурні цінності. Ів. Франко називав інтелігенцію «сіллю землі»:

Ви — сілля землі. Як звітріє вона,
То чим поселять хліб із нового зерна?
В загальній масі інтелігенції треба відріж-

няти дві категорії — одну складають творці нових правд, ідеалів і форм (винахідники, вчені, філософи, поети, мистці) — це вища або творча інтелігенція, а другу — виконавці організаційно-ідеологічних завдань (інженери, лікарі, вчителі тощо), це — технічна, професійна інтелігенція, інтелігенція практичного типу. До цих двох категорій треба проте додати ще й третю — т-зв. «ерзац-інтелігенцію», що, здобувши якийсь диплом і занявши якусь посаду, ніякими явищами культурного життя більше не цікавиться, але все ж себе до «інтелігенції» зачисляє. Вона поповнює собою кадри ОБИВАТЕЛІВ (див.). яких дуже добре описав в своїх оповіданнях Чехов. Хоч він у своїх творах змальовував інтелігенцію всієї дореволюційної Росії, незалежно від її національної приналежності, але, як вірно зазначив проф. Гр. Ващенко, його характеристика "обивателя" повністю прикладається і до значної частини української інтелігенції, і то тим більше, що ті "обиватели", в відмінність від нечисленної свідомої української інтелігенції, розмовляли московською мовою називаючи себе «руськими», а іноді «малоросами». Все ж була між ними і справді руськими інтелігентами та різниця, що «вони менше пили горілки й дотримувалися старовинних українських святочних звичаїв» (Гр. Ващенко). Ця третя категорія називається «інтелігентією» тільки через непорозуміння, бо ніякі прояви духової творчості й культури її не цікавлять і вони не тільки не спричиняються до витворення нових духових цінностей, але й ті що були перед ними витворені, спростають та обезцінюють.

Маємо таким чином в інтелігенції своєрідну ієрархію: попереду йдуть найбільші, справжні творці нових ідеалів, найсильніші розумові світломети, що пронизують променями своїх ідей величезні, ще не пройдені простори будучого, прокладавачі нових шляхів життя й творчості, а за ними йде маса їхніх учнів, поширювачів їх ідей та рядових бойців за їх здійснення.

Не продукуючи матеріальних цінностей, інтелігенція все була в залежності від інших верств суспільності, що ті матеріальні цінності продукували й тими цінностями оплачували працю інтелігенції, яка йшла до них на службу, продаючи їм вироби свого творчого духа або свої організаційні та технічні здібності. Щоб існувала творча інтелігенція, необхідне існування держави, що потребує її винаходів, її розумового зусилля, або й багаті приватні люди («меценати»), що розуміють й цінують вияви творчого духу. А тому, що український нарід ось уже понад два століття не має своєї держави російська імперія, в межах якої він знайшовся, почала використовувати творчі здібності й знання української інтелігенції виключно для себе. Українську інтелігенцію, що створилася за нашої козацької держави

(1648—1709) Москва до тої міри перебрала була до себе, що мало не всі місця вищої духовної ієрархії в усій Росії, не виключаючи Сибіру, і багато місць у цивільній адміністрації знайшлися в руках українців. І пізніше найкращі інтелігентні сили українського народу — всі оті Бортнянські, Безбородьки, Гоголі, Григоровичі, Мартоси, Левицькі, Короленки, Потапенки, Ріпини, Капиці, ім'я же їм леґіон! — віддавали свої таланти не рідній нації, а чужинецькій імперії, яка свідомо дбала про те, щоб український нарід не мав своєї інтелігенції, забороняючи виховання українських дітей в рідній школі і друкування наукових та взагалі будь-яких культурних книжок і часописів в українській мові. До того ж йшла ще й свідомо політика відривання української інтелігенції, що все народжувалася з іще незасимільованого селянства, від національного кореня, від української землі, від духового зв'язку з нею. Про це дуже добре писав М. Мироненко в «Українській Думці»:

«Перед 1917 р. масова українська інтелігенція — незалежно від її політичних, національних і інших спрямовань, професій, зайнятій і відношення до Москви і московської культури — систематично піддавалась духовно-психологічному і соціальному відривові від українського кореня: священник мав для ужитку парафію парафіяльний дім та церковну землю, що їх часом посідав і користувався, органічно не вростаючи, не зростаючись з селом ближчими, інтимними духовими зв'язками. Психологічно священник і його родина були над селом і поза селом, як щось чуже, зв'язане з ним лише виконанням певних функцій припинення виконання яких обривало всі зв'язки священника з селом. Його діти були чужими для цього села для людей, що в ньому жили. Рідко в якого священника діти залипались в цьому селі назавжди — наслідували парафію, як священники, ставали учителями, агрономами чи просто культурними хліборобами. Ще менше був зв'язаний соціально зі своєю громадою сільський (і тим більше міський) учитель. В цій громаді учитель був соціально-психологічним «кваторантом» а тому цілком оправдано він для громади був «паном», отож синонімом чужого, стороннього. А цей учитель мав же духово формувати дітей, майбутніх громадян, найніжніші людські душі. Як він це міг осягати, коли сам для цих дітей був «паном», чужим, стороннім, що стоїть поза засягом світу, в якому жила дитина. Вчитель мав «казьонну» квартиру при школі, яка ставала осідком, матеріальним унаочненням цієї його «чужості» для суспільства, відірваності від нього. Рідко траплялися випадки, що учитель був з цього самого села, ще рідше були випадки (хоч і вони були), що учитель в цьому селі, де вчителював, мав власну хату, садибу, сад, розводив бджоли, міг дати раду (елементарну) селянинові в справах гос-

подарських, як от, скажемо, захворіння корови. А коли й траплявся такий учитель, то який же він був відмінний від інших! Його ніколи ні в очі, ні поза очі не називали «паном», а «учителем», по імені, а діти — «дядько вчитель». Його слова слухали, його скрізь хотіли бачити — чи то на сільському сході, чи на весіллі, чи на хрестинах, його пасіка з кількома чи кільканадцятьма вуликами була наче політехнікою для господарів, у зимові вечорі в його хаті був своєрідний університет, його діти — взірцем для наслідування сільських дітей. Але такі типи інтелігентів — типи шевченківські, франківські — були рідкими. Система соціальних відносин для такого типу інтелігенції була найбільш ворожою і несприятливою. Досить було найменшого невдоволення шкільного інспектора, щоб такому вчителю прийшов наказ перенестись в іншу школу, а тоді людина ставала перед дилемою — або вирвати себе з коренем з власного ґрунту, або залишити школу і стати звичайним хліборобом. Бо відкрити власну школу для виховання дітей ніхто не міг, не могла й громада своєю волею рішати, що б саме цей, а не інший учитель був у неї.

«Досить переглянути всі без винятку профілі масової інтелігенції — сільських і волосних писарів, лікарів, фельдшерів, агрономів, учителів міських шкіл, суддів, адвокатів, державних, земських, суспільних урядовців і т. п. професорів університетів і інших шкіл — щоб переконатись в тому, що ця інтелігенція способом свого життя, відносин до оточення більшістю була відірвана від ґрунту, була «панамі», духово-психологічно і соціально-економічно ізольованою від органічного єдинства з нацією».

За московсько-большевицького режиму ця практика московського імперіалізму не змінилася: «Якщо попередні покоління української інтелігенції Москва ставила собі на службу «кнутом і пряником» (батогом та медівником), то ніні вона діє тими самими методами, але сконденсованими до найвищого ступеня: замість кнута — наган, замість медівника — «гарем і райські втіхи падишаха», але зате схилений лоб українського інтелігента мусить кожноразно товкти клятву собачої покори і вірності «сонцю» і кров'ю брата (не фігурально, а фактично) цю вірність скріплювати» (М. Мироненко).

Саме тому набирає величезного значення можливість творення української інтелігенції поза межами ССРСР, в українській діаспорі серед народів вільного світу, де українській еміґрації представляється широка можливість використовувати всі школи від нижчих до вищих, поширювати свої інтелектуальні обрії через контакт із людьми всіх націй і культур, і витворювати таким чином справжню високо-культурну й морально-стійку інтелігенцію, що могла б гідно зарепрезентувати перед світом високі якос-

ті української духовости. Україна не потребує «ерзац-інтелігентів», цих примітивів у думці, цих спекулянтів в етиці, гешефтьярів у моралі, що можуть нас хіба тільки компромітувати — таких фальшивих інтелігентів не потребує жадний нарід у жадній добі, тим більше не потребує їх український нарід у теперішній грізній для нації час; але Україна жадібно потребує справжніх інтелігентів, різньосторонньо-освічених, що на підставі ґрунтовних студій викували твердий власний світогляд і непохитно кермуються ним у житті; Україна потребує інтелігентів, як людей творчої думки й ініціативи, що розуміють потреби свого суспільства й хочуть йому служити; Україна потребує інтелігентів твердої волі й великої саможертвенности, що не лякаються «батоба» і не спокушаються на «медівника», а тим більше на «шмат гнилої ковбаси...» Таким був Тарас Шевченко, що на пораду перестати писати українською мовою і перейти на московську, відповів у передмові до «Гайдамаків»:

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите...

Такою була М. Заньковецька, що, щоб служити українському театральному мистецтву, відмовилася від запросин перейти на сцену імператорських театрів... Хай їх приклад світить новій українській інтелігенції провідною зорею!

ІНТЕРДИКТ — кара в Католицькій Церкві за погляди, суперечні з її наукою, що папи накладали, починаючи з XI в., на окремих людей на цілі громади, або й на цілі країни. У покараній інтердиктом громаді, чи країні, не вільно було відправляти прилюдних богослужень, допускати до св. Таїн (із винятком хрещення та на ложі смерті) та відправляти похорони.

ІНТЕРЛЮДІ, ІНТЕРМЕДІ — «міжвквинні іґралища» — невеличкі комедійки, іноді жартівливі діалоги вставлявані між діями поважних драм і трагедій: типові явища шкільного театру XVI—XVII ст. Світський театр відкинув цей звичай інтерлюдій ще в XVII ст. В українському театрі найкращі інтермедії ГАВАТОВИЧА та ДОВГАЛЕВСЬКОГО (див.). С. Єфремов писав про інтермедії в своїй «Історії українського письменства»:

«Як службова та другорядна частина, інтермедії не притягали до себе надто великої уваги вчених авторів, і це вийшло їм тільки на користь. бо не заковувало в тяжкі форми старомодної піітики та схолястичної умовности, давало змогу торкатись справжнього життя... Не вважаючи на таке нехтування комедії од вчених письменників, самі автори не могли певне не завважити, що властиво центром виста-

ви були якраз оті нехтувані повідьки, і от по троху інтермедії все розростаються, ставляться вже після кожного акту драми, пояснюючи високі і, треба думати, нудні для слухача абстракції життєвими прикладами...» (I, ст. 211).

ІНТЕРМЕЦЦО — самостійний інструментальний твір, межигра, ніби перехід від одної головної частини до другої (головне в опері).

ІНТЕРНАЦІОНАЛ — міжнародня спілка робітників. Перший Інтернаціонал виник у Лондоні в 1864 р., при ближчій участі К. Маркса, який склав для нього статут. Справа відношення Інтернаціоналу до політичної боротьби викликала в ньому боротьбу між марксистами і бакуністами. Останніх у 1872 р. виключено з Інтернаціоналу, а в 1876 р., і сама спілка розпалася. **ДРУГИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ** (Соціалістичний) створено 1889 р. в Парижі. У протилежність до першого, другий Інтернаціонал надає більше ваги не боротьбі за політичну владу а організації робітничої маси, та відстоюванню робітничих інтересів у парламентах, міських радах тощо. До цього Інтернаціоналу включилися українські соціалістичні партії есдеків та есерів в 1919 р. **ТРЕТІЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ** (КОМУНІСТИЧНИЙ) створено в 1919 р в Москві, — він повів завзяту боротьбу проти другого Інтернаціоналу. **ЧЕТВЕРТИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ** спробував створити Троцький, коли мусів залишити ССРСР, але він не розвинувся в більшу організацію. (Див. КОМІНТЕРН).

ІНТЕРНАЦІОНАЛ — гімн міжнароднього пролетаріату, що довший час був також гімном ССРСР. Слова до нього написав Евжен Потіє, музику — Адольф Деґайтер. На українську мову переклав його М. Вороний, а для мішаного хору розклав В. Верховинець.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — надання міжнароднього характеру, напр., інтернаціоналізація якоїсь річки, чи терену, чи протоки означає призначення їх рівнопрístupними для всіх держав.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ — політичний рух, що ніби змагає до міжнародньої співпраці й єдности, але насправді приховує потаємні цілі світового панування чито якоїсь понаднаціональної організації (масонство), чи то якоїсь імперіалістичної держави, що змагає до панування над світом (колись В. Британія, в останні часи — Москва). Інтернаціоналізми змагають до затертя, до знищення всього того, що відріжняє одну націю від другої, до творення одної знівельованої маси, до ніби одного («советського») народу з одною спільною мовою. І якщо Сталін свого часу висловлював переконання що такою спільною мовою буде колись московська мова, в якій розпливуться й зник-

Нють усі інші мови, то такої ж самої думки, в пристосуванні до власної мови, були й інтернаціоналісти інших гегемонічних націй. Діах французької революції, п. Барер, проголошував свого часу: «Тільки та мова, яка дала свої згуки вільності й рівності, мова, що оповідає всій Європі про свою вартість своїми 14-ми арміями, французька мова, може стати всесвітньою мовою». Натомість англійський соціаліст початків ХХ ст. теж твердив: «Дуже сприятиме справі миру розв'язання мовної проблеми. Я певний, що колись матимемо загальну, спільну мову. Я рівно ж певний, що це буде англійська мова. І це буде один із найбільших поступів на шляху до миру» (Neue Fraïe Presse 22, II, 1928).

Не бракувало інтернаціоналістів і серед українців. Та їх інтернаціоналізм був зовсім іншого характеру: тоді, як французькі, англійські та московські інтернаціоналісти були все певні — і все змагали до того — що для добра всієї людськості треба щоб їхня нація і мова були згори, українські інтернаціоналісти в віденській «Новій Добі» заявляли, що, коли в інтересі інтернаціонального соціалізму треба буде українцям закинути свою мову (і очевидно й націю), то вони охоче це зроблять. Інший український саможертвений інтернаціоналіст теж писав: «Хто каже, що російську книгу на Україні не слід поширювати? Коли б хто таке подумав, то це був би прояв найгіршого українського шовінізму. Радянська Україна завше буде споживати російську книжку, друковану мовою Леніна, мовою большевизму...» (ЛНВ. 19-31, III, 248). І, як відомо, книжка в мові Леніна, в мові московського большевизму поширюється в підбитій Москвою Україні в безпорівняльно більшій кількості і в далеко кращій якості, ніж книжка в рідній українській мові. Не дурно ж московський комунізм хвалиться своїм «інтернаціоналізмом»!

ІНТЕРЦИЗА — шлюбний контракт в Україні XV—XVII ст. Він нормував маєткові відносини і взагалі економічну сторону шлюбу з одного боку і весільного обряду, що санкціонував шлюб, як союз фізичний. Підписувано його після вінчання, якому не надавано особливого значення, але до весілля. Цікавий приклад: Стрибилі в 1634 р. видають доньку за Ярмолинського, робляться змовини й вінчання, а по вінчанні спиеується інтерциза, в якій весілля визначається на півтретя року пізніше; до того часу мають бути полагождені маєткові відносини супругів, які мають бути справжніми супругами тільки по весіллю, а тепер, по вінчанню, Ярмолинський зве ще Стрибилівну своєю будучою жінкою; додержання цієї угоди забезпечується грошевою зарукою, а само по собі вінчання, очевидно, трактується як побожна церемонія без реального значення. І такий погляд санкціонують митрополит П. Могила і ов-

руцький архимандрит, що стверджують інтерцизу своїми підписами (М. Грушевський «Іст. У.-Р». VI, ст. 314).

ІНТРИГАНСТВО — політика дрібних душ, тих «відважних, що зза плота стріляють», як висміює наш нарід трусливих інтриганів, що потайно цькують одних на одних, а самі намагаються бути з усіма в добрих відносинах (Ів. Франко «Прип.» I, в. II, 203).

Якби наше політично-громадське життя прирівняти до драми, — писав П. С. в «Розбудові Нації» за 1932 р., — то правдиво не те, що на сцені, а те, що за лаштунками. Довга неволя, переконання, що не все добре йти простими дорогами, особистий брак культури, витворили в нас вдачу (далеко не в усіх! Є. О.), яка не має цивільної відваги грати на сцені акцію, сказати або зробити щось перед очима партнера, — зате неабияку здібність має в мистецькому снуванні павутиння інтриги поза його плечима, щоб тільки зазнати низької радості ізза вдатного повалення вигаданого противника. В такій атмосфері інтригантства, крині, ненависти між собою, обкидання один одного болотом проходить наше громадсько-політичне життя... Та й нема тут ніякої різниці між інтелігентом і селянином: школа, правда, стягає з першого кожух і свиту, але вдача залишається та сама. Явище це грізне, воно занурює життя в bagno духового рабства, відтягає енергію й увагу людей від загально-національної цілі на завзяті внутрішні, чисто особисті герці, яких причина майже завжди — величезна... муха на носі.» (ст. 250—51).

ІНТРОВЕРТНІСТЬ і ЕКСТРАВЕРТНІСТЬ — дві відмінні спрямованості людської діяльності, що, за Карлом Юнгом, творять два відмінні психологічно людські типи — людей доосередкових (інтровертних) і відосередкових (екстравертних). Ніщо не відрізняє так глибоко одну людину від другої, ніщо не вирізблює так чітко справжню особистість людини, як глибокі й істотні нахили її душі («Ти там, де твоє серце»), як цілі, до яких скеровується вся її діяльність. Тут, а не в зовнішніх виявах, треба шукати ключа для зрозуміння відповідної людини та її взаємовідносин із іншими людьми та світом.

У людей екстравертних уся життєва зацікавленість звертається до зовнішнього світу, який вабить їх, ніби магнесом. Зовнішній світ, себто люди й оточення, опановує всю увагу людини цього типу і визначає її діяльність.

У людей інтровертних, навпаки, зацікавлення звертається на духовий, внутрішній світ самої людини, відвертаючись від зовнішнього світу.

Та, проте, кожна нормальна людина має в собі, як екстравертність, так і інтровертність. Кожен з нас у той момент, як поринає в зов-

нішній світ, ніби зливається з ним і віддається його хвилям і рухові: це моменти, коли людина хоче виявити назовні свою творчу організаційну силу; але бувають і інші моменти, коли людина ніби відривається від зовнішнього світу, зосереджується, замикається в собі, звертає всю увагу на самого себе, на свій психічний світ і робить себе самого об'єктом своєї діяльності, об'єктом спостереження й аналізування — для самовдосконалення, чи просто для простудіювання: такі моменти називають моментами інтровертності. У житті потрібні одні й другі моменти, — вони складають головний ритм життя.

Тип інтровертної людини — це німецький філософ Кант. Як мало було в ньому цікавості до зовнішнього світу, видно хоча б із того, що за все своє життя він не захотів ані разу виїхати бодай на короткий час з свого маленького рідного міста Кенігсбергу, віддаючись цілковито студіям над власною думкою... Другий приклад — французький письменник Пруст, що ненавидів денне світло, проводив більшу частину життя в одній кімнаті, оббитій корком, щоб не чути ніяких зовнішніх звуків, аналізуючи й описуючи свій внутрішній психічний світ в своїх психологічних романах. Третій приклад — наш український філософ Григорій Сковорода, що його «світ ловив, але не впіймав», — як велів він написати на своєму надгробкові. Інші приклади інтровертитів знаходимо ми в різних містиках, черницях, пустельниках, що цілком знецінюють зовнішній світ і скеровують всю свою духову енергію на досягнення того особливого стану душі, що зветь звичайно ЕКСТАЗОЮ (див.).

Люди екстравертні — це насамперед великі герої чину, яких діяльність скеровується виключно на зовнішній світ — досить згадати імена Юлія Цезаря Наполеона, нашого Богдана Хмельницького. Сюди належать також винахідники й техніки — Едісон, Марконі.

Екстравертити та інтровертити поділяються ще на активних та пасивних. Активні екстравертити відзначаються нестримним гоним енергії що сама собою звертається назовні, опанована непереможною спрагою діяти, насолоджуватися, посідати, поширюватися: це ніби вплив життєвих сил, що не знаходять собі застосування в самому організмі. Сюди належать вищезгадані великі люди чину.

Пасивна екстравертність виявляється в людях, що для них зовнішній світ має якусь особливу привабу і постійно й непереможно на них впливає. До цієї групи екстравертитів належать чуйні, вразливі люди, що залежать від зовнішніх обставин і що все дають рацію тому, хто промовляє останнім. Люди пасивно-екстравертитні дуже піддаються впливу тих часописів, які вони читають, і тому являють собою найкращий ґрунт для плекання тої чи іншої політично-громадської атмосфери. Вся система а-

мериканської реклами побудована на тому факті, що величезна маса американців належить саме до цього пасивного екстравертного типу.

Не менша різниця помічається між пасивною й активною інтровертністю. Пасивна інтровертність виявляється в тій байдужості до зовнішнього світу, що походить від нечуйності, егоцентризму (див.), черствого егоїзму і нерідко викликає періоди внутрішнього незадоволення і навіть страждань.

Активна інтровертність виявляється в навмисному віддаленні від зовнішнього світу і в скеруванні сил на внутрішню діяльність, на зосередкування, на споглядання і молитву.

Треба визнати, що поруч із дуже рідкими типами ясної переваги екстравертності, як у Наполеона, у сфері чину, чи інтровертності, як у Канта, у сфері думання, ми зустрічаємося постійно з типами більш складними, мішаними. Бо існують люди, що з одного боку дуже добре й енергійно провадять свої справи, виявляючи чинну екстравертність у сфері змісловій, але одночасно віддаються цілковито пристрасті до якоїсь жінки, не маючи сил обійтися без неї, — себто виявляють також пасивну екстравертність у сфері емоційній.

Таку саму складність ми знаходимо і в інтровертів. Трапляються люди, що дуже некуються про своє фізичне здоров'я, стежать за кожним підозрілим симптомом, доходячи до інохондрії (див.), себто виявляють себе пасивними інтровертитами в сфері змісловій, але одночасно можуть бути завзятими й плідними дослідниками внутрішнього духового світу, добримі філософами, себто активними інтровертитами в сфері інтелектуальній. Таким був Артур Шопенгауер.

Трапляються й мішані типи, ніби цілком суперечні — екстравертити в одній сфері і інтровертити в іншій. Таким був німецький письменник Аміель, пасивний екстравертит у сфері змісловій, бо таким робила його його чуйність, вразливість, що, проти його волі, робила його залежним від тисячі зовнішніх впливів і вражень (таким був, мабуть, і наш В. Винниченко), і активний інтровертит у сфері інтелектуальній, містичній та інтуїтивній, де він зосереджував усю свою цікавість до життя, якто видно з чудових аналізів його славнозвісного «Інтимного щоденника».

Мішаними типами були й деякі великі святи, як наш св. Теодосій Печерський, або католицький св. Домінік, що еднали в собі містичну інтровертність з практичною екстравертністю, бо були одночасно й містики, глибоко зацікавлені своїм духовим життям, і людьми чину, добрі організатори, що залишили глибокий слід в тогочасному зовнішньому світі.

ІНТРОЛІГАТОР — оправник, палітурник. У спискові різних ремісників Стародуба 1723 р. згадується «Стефан, син Іванов, прозванієм

Ленко», який «належить к обществу гражданскому, мастерства интролигаторского.» («Наше Минуле», 1918, II, 182). У Мглині був тоді інший «інтролігатор» — Василь Дмитрович (там же, ст. 183).

ІНТРОСПЕКЦІЯ — самоспостереження, на якому базується так звана **ІНТРОСПЕКЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ**. Інтроспекцією займався у нас ще Григорій Сковорода, який твердив, що «ні як не можна пізнати Бога, не пізнавши самого себе» (Асхань 135). Не треба, — міркує Сковорода, — гонити вітри за Богом по всіх усядах, як Ісав на полюванні за здобиччю, не треба шукати вічного Начала, як це багато роблять по світах Коперникових, а треба шукати його в глибині серця свого. в цій безодні, де заховане світло божеського сонця. Як у дзеркальних водах чистого джерела побачив Нарциз свою привадну вроду, так у прозорих глибинах свого серця може людина побачити вічне Начало, божеський Логос. Що більше ми в себе заглиблюємось, то більше пізнаємо Вічного Духа, від якого народжується душа людини, думка й серце її. Чим більше хто себе пізнав, тим вище виходить на Сіон світу» (там же, 321). (Див. Праці У. Вис. Пед. Інст. у Празі, Науковий Збірник, т. II, 1934, р. ст. 219).

ІНТУІЦІЯ — безпосереднє схоплення дійсності. несподіване відкриття правди, що відбувається не шляхом розумовань, не шляхом докладного аналізу проблеми, а цілком несподівано, ясно й переконливо, ніби якийсь світлий промінь прорізав темряву і виявив те, що було в ній перше сховане. Пастер оповідав, що його часто відвідували оті інтуїтивні розв'язки тої чи іншої проблеми, але він завжди потім перевірявав їх науковими методами. Бо й дійсно не рідко можна прийняти за інтуїцію звичайну якусь ілюзію. Алексіс Каррел писав, що тільки великі люди, чисті серцем, можуть покладатися на вірність своїх інтуїтивних рішень. Проте. фактично інтуїція відіграє величезну роль не тільки в житті великих винахідників, великих учених, великих мистців, що відразу інтуїтивно схоплюють суть якоїсь проблеми, істотну рису в характері людини, чи навіть і мертвої речі, як то буває в мистців, але й в житті кожної людини: це свого роду інстинкт, що дозволяє нам інтуїтивно відчувати до когось симпатію, чи антипатію, а то й сховану десь небезпеку. Це інтуїтивне відчуження, що пізніше знаходить своє виправдання, приходить до нас не в наслідок розумовання, не в наслідок аналітичного студювання характеру тої чи іншої особи, а якось відразу — від одночасного інтуїтивного схоплення всього духового образу тої особи.

Англійський філософ Жод, у своєму «Провідникові по філософії» (1939 р.) пояснював інтуїцію прикладом симфонії. З точки погляду

фізики, симфонія — це тільки збирання музичних нот, що являють собою вібрації атмосфери, викликані музичними струментами. Але з точки погляду естетики, симфонія — одна цілість, якої не можна аналізувати в окремих частинах, не порушуючи її гармонійної вартості. Саме завдяки інтуїції ми й схоплюємо оцю її гармонійну вартість в цілості і відповідно її оцінюємо. Так само й мистецький образ — для нас не тільки збирання барв, що їх наклав мистець на полотно, чи на дерево, але й гармонійна сполука тих барв, яка творить нерозривну цілість, якої не можна порушувати, не зруйнувавши мистецького образу.

Але якщо інтуїція служить нам для того, щоб ми могли схопити безпосередньо красу й вартість симфонії чи мистецького образу, **тим** більше вона присвічує їх творцеві, що, перше, ніж з'єднати ті ноти в гармонійній сполуці, або ті барви на полотні, мусів їх інтуїтивно відчувати в гармонійній цілості в своїй душі.

Алексіс Каррел писав, що інтуїція — це своєрідна ясновидючість, яку Шарль Ріше називав нашим шостим змислом. Вона дозволяє справжньому державному, чи політичному провідникові підібрати собі відповідних співробітників, не піддаючи їх жадним психологічним пробам, таким модним тепер у США, а визначним лікарям ставити безпомилкові прогнози стану здоров'я своїх пацієнтів без усіх тих клінічних аналізів, що без них пересічні лікарі тепер не роблять кроку. Нема сумніву, що інтуїція буває дуже часто своєрідним **НАДХНЕННЯМ** (див.).

Хоча, загально кажучи, особливу вагу в процесах пізнання надається інтуїції з почину французького філософа Бергсона (1859-1914), вже наш філософ Гр. Сковорода (1722—1794) знав інтуїцію і ставив її незвичайно високо, понад інші два способи пізнання — пізнання змислами та пізнання розумом:

«Пізнання змислами всього емпіричного «оком тілесним», «тілесного світу, з погляду досконалості стоїть найнижче, воно «по землі плазує, брудну п'яту нашу спостерігає» (Наркисс 82), воно «хапається за хвіст, минаючи голову» (Алф. мира, 323). Вище за нього стоїть **пізнання розумове**. бо воно дозволяє піднятися «зверх стихій» у «незблемую твердь вічності» (Жена Лотова, 408), воно дозволяє зробити спробу засягнути в унутрішню суть феноменального, «обминувши покривало плоті» (Потоп, 523). Нарешті, найвище пізнання це таке, що постає не з дискурсивного розуму, не зі спокійного розважування за та ероти, а випливає з глибини релігійного піднесення, родиться з настроєвості екстази, осіняє нас, як світлосяйна іскра, виникає «враз, як блискавка» (Беседа, нареченная двоє, 205). При цім пізнанні народжуються високі пророчі думки, що насичують серце, що високо, високо підносяться, що у просторах високих небес **літають**»

(Жена Лотова, 402), та перероджують нас із плоти в дух, із творива в Людину, з небуття в буття. Це божеська інтуїція, яка охоплює людину, коли «дух вічного задрів серце її» (Потон, 517), це солодке горіння творчого вогню безпочаткової безконечності, що на крилах любови несе душу людини в царство безмежності та воскреснає там перед нею відвічне минуле, розкриває незрозумілу суть сучасного, відслоняє завісу таємного майбутнього...» (Гр. Огородник в Працях Укр. Вис. Пед. Інституту в Празі, Наук. Зб. т. II, 1934 р., ст. 220). Тут Гр. Сковорода йшов за Спінозою (1632-1677), що також «інтуїтивну науку» ставив понад інші.

ИНФАНТИЛІЗМ — безвідповідальна діяльність політиків на рівні дитячого розуму, коли над усім панують емоції.

ИНФІЛЬТРАЦІЯ — просочування. Цей термін увійшов в щоденний ужиток преси в застосуванні до тактики московських агентів, які використовують кожну можливість, щоб проникнути в різні демократично-ліберальні організації і установи держав Зах. Світу та еміграції, щоб розсадити їх із середини.

ИНФУЛА — накриття голови латинських єпископів, що відповідає митрі православних та греко-католиків.

ІОНА — старозавітний пророк (VIII в. до Р. Хр.), що його, за Біблією, проковтнув був кит, але три дні пізніше виритнув його живим і здоровим — прообраз смерті й воскресення Ісуса Христа.

ІПАТСЬКИЙ ЛІТОПИС — один із найстарших кодексів нашого найдавнішого літопису, що одержав свою назву від Іпатського монастиря в Костромі, де він переховувався і де його було переписано десь коло 1425 р., але писаний був в Україні, мабуть, на Волині, про що свідчить його стиль. Проф. Д. Чижевський навіває його, особливо в тій частині, що відноситься до подій у Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. одним із «найкращих стилістичних творів староукраїнської літератури». Починається цей список «Повістю про минулі літа», далі йде «Київський літопис» (від 1111 р. до 1199 р. включно) і «Галицько-Волинський літопис», в якому опис подій кінчається 1292 р.

ІПОХОНДРІЯ — нервова хвороба, що виявляється головне в уявлюванні себе вічно хворим, тому **ІПОХОНДРИКИ** — уявні хворі — люди завжди сумні й затурбовані собою. А що психічний стан дуже впливає й на фізичний стан людини, то уявні хворі в дуже скорому часі можуть і справді підпасти на здоров'ї і, крім своєї хвороби нервів, надбати собі й якусь іншу хворобу.

ІПОДІЯКОН — молодший диякон.

ІРАНСЬКІ ВПЛИВИ в українській народній духовості ще дуже мало досліджені, хоча свого часу вже Драгоманів указував (зокрема розбираючи легенду про БУНЯКА (див.), про проникання в наш нарід давніх іранських переказів. Не дурно ж територію України заселяли скити, сармати і аляни (осетини), що входили в склад так зв. півн. іранської групи. М. Грушевський вважав, що від іранців залишилися нам такі слова, як курка, чобіт і топір. Вернадський вважає за іранські слова — хата, топір, шаравари, собака, смерд, а також Русь, і ця етимологія слова Русь, як зазначав О. Пріцак в ЕУ (ст. 698), тепер панує в советській науці.

Підкреслюється також вплив давніх іранців на релігійний світогляд українського народу: тут навіть слово Бог і ДИВ (див.) — іранського походження. Значний вплив мали іранці на космологічні уявлення українського народу, що заховалися досі в колядках, в яких співається про світове дерево з птахами-творцями на ньому (див. ГОЛУБ, ГОГОЛЬ). Посередньо, через Захід, прийшов до нас і іранський дуалізм, якого перше український нарід не знав (див. БОГОМИЛЬСТВО, ДУАЛІЗМ), як не знали його й інші слов'яни, що мали тільки культ природи, і не відчували ніякого дуалізму в божеських силах (В. Брюкнер «Слов'янська мітологія», 1923, ст. XIII).

ІРАЦІОНАЛІЗМ — філософічний напрям, що відмовляє розумові керівну роль в людському поступованні, приписуючи її або емоціям та практичним потребам (Джемс і прагматисти), або сліпій волі до життя (Шопенгауер), або волі до влади (Ніцше), або інтуїції (Бертсон), або взагалі підсвідомим гонам (Фройд, Юнг та інші).

ІРЕДЕНТСЬКИЙ РУХ, або **ІРЕДЕНТА** — визвольний рух поневоленого народу, що, знайшовшись у межах чужої держави, змагає до з'єднання з вільним плем'ям свого народу, що живе у власній державі. Ця назва походить від назви партії «ІТАЛІЯ ІРЕДЕНТА», яку створив в 1878 р. Менотті Гарібальді, щоб домогтися приєднання до Італії австро-угорських земель над Андріятовом заселених італійцями.

ІРИЦЯ — пташка, що прилітає з вирію: «Вже іриця проявилася, скоро тепло буде» «Птице, ірице, ходи до нас вечерю їсти» (Сл. Грінч.). Також водяна тваринка — тритон.

ІРІЙ — див. ВИРІЙ.

ІРИС, КОСИТЕНЬ, ПІВНИКИ — лілієвата зелеста рослина з довгим вузьким листям і гарним, звичайно фіялковим, цвітом. Корінь ірису давали у нас гризти дітям під час зубко-

вання. Як посвідчує проф. С. Климиник («Український рік...» IV, ст. 23) квіти ірису у нас плекали, як символ живучости і спокою.

ІРИС, ІРИДА — у грецькій мітології вісниця богів. В «Енеїді» Котляревського

Іриса, цюхля проклятуца,
Завзятіша од всіх брехух,
Олимпська мчалка невсипуца,
Крикливіша із щебетух,
Прийшла Юноні розказала,
Енея як Латинь приймала... (IV, 57).

ІРМОЛОЙ — богослужбова нотна книга Східної Церкви, що містить у собі ІРМОСИ канонів усіх восьми голосів («гласів») — повний круг ірмосів на весь рік. Перший на весь схід «Ірмологіон» видруковано у Львові в рр. 1700-1707 рухливими черенками. Потім було багато перевидань у рр. 1709, 1710, 1755, 1790. З цього приводу проф. С. Січинський писав: «Як високо стояло в козацьку добу мистецтво співу, про це свідчать писання чужинців, що чули український спів в Україні. Павло Алепський писав, що в українських церквах на хорах «стоять співаки та співають із книг з нотами під звуки органів», і цей спів так зворушив секретаря антиохійського патріарха, що він порівнював його з божеським співом, «від якого хиталися гори й доли...» Саксонський пастор Гербініус у своєму творі «Кіюовенсес Кріште», виданому в Єні в 1675 р., ставив український спів у Києві вище від співу Зах. Європи. (С. Січинський «Ів. Мазепа...» 1951, 21-22).

ІРМОС — перший стих кожної пісні канону, — служить зразком для дальших тропарів цієї самої пісні і визначає голос («глас») канону. (Див. КАНОН СПІВАНИЙ).

ІРОД ВЕЛИКИЙ — цар юдейський ідумейського походження (40 до Р. Хр. — 1 по Р. Хр.) — йому приписується жорстоке винищення жидівських дітей при народженні Христа.

ІРОД АНТИПА (1 - 37) — син Ірода Великого, мав від імператора Августа Галілею з титулом Тетрарха. За намовою Іродіяди, своєї жінки, щоб приподобатися Саломеї її дочці від Іродового брата Филипа, наказав відрубати голову Іванові Хрестителю. Він же судив Ісуса Христа, коли Пилат відіслав йому Його, як його підданого. Він побудував Тіберіяду на вшанування імператора Тіберія, але переслідуваний від Калигули, мусів перенестися з Іродіядою до Іспанії, де й помер.

В уяві українського народу ІРОД ВЕЛИКИЙ і ІРОД АНТИПА злилися в один образ Ірода - царя, що не тільки »за Христом ганявся«. а й був утіленням самого сатани: »З шуму став ірод - чорт» (Гнатюк, II, 217). Звідти й лайли-

ві в нас вирази: «Іродове кодро», «Іродів сину!» А що чорт, як знаємо, часто приймає образ змія, то звідти й такий образ у Шевченка: «Знову люта гадина впила в моє серце: кругом його тричі обвилася, як той Ірод».

Ірод фігурує часто й в замовляннях. Зокрема до нього відсилаються трясавиці, що мусять іти — «до свого царя Ірода», що знаходиться на синьому морі, у дуба. Про Ірода, як найстаршого чорта, див. Етн. Обозр. XXV, 150.

ІРОДІЯДА — внучка Ірода В., що була перше жінкою Ірода Филипа, від якого мала Саломею, але, закохавшись в Іроді Антипі, покинула Филипа і зійшлася з його братом Антипою, який, в свою чергу, покинув свою жінку, щоб жити з Іродіядою. Іван Хреститель гостро виступив, ганьблячи це беззаконня, але за це був кинений до в'язниці. Ірод «хотів убити його та боявся народу, що мав його за пророка. Як же прийшов день уродин Іродіяди, танцювала її донька прилюдно і догодила Іродові. За те він під присягою обіцяв дати їй, чого тільки попросить. Вона ж. намовлена матір'ю, Іродіядою, сказала: «Дай мені тут, на полумиску, голову Івана Хрестителя.» (Матв. XIV, 5-8).

ІРОНІЯ — жарт, в якому слова мають змисл протилежний їхньому звичайному значенню. «О, Москва справді Україну оцасливила!» — В устах москаля ця фраза звучить, як нахабна пропаганда, в устах кожного українського патріота, як гірка іронія, що відбивається і в тоні, в якому цю фразу вимовляється.

Іронія часто служить за струмент правди для здемаскування хвалькуватої брехні. — вона ніколи не виявляється, проте, в грубому запереченні, — навпаки, завжди ввічлива, вона поспішає ніби погодитися з брехливим твердженням, але з таким виглядом і тоном, що в хвалька мимоволі опадають крила, і в ньому самому зроджуються сумніви. — «Советська держава нажене й пережене Америку!» — галасував московський пропагандист в одному українському селі. — «Правда ватна, товаришу! — відповідає чийсь голос із натовпу, — тому-то советські громадяни й ходять здебільшого босі, щоб легше ту Америку наздогнати...»

ІРХА — замша, шкура оленів, серн, козуль, телят, овець і кіз, виправлена з допомогою трану та інших товців, вживається на рукавички, тощо. Ірха згадується в реєстрах волинських такс 1560 р., як ярмарковий товар. (М. Грушевський. «Іст. У.-Р.» VI, 103). «Намняти ірху» — наскубти комусь добре чуба

ІРШАНКИ, ІРШАЧІ ШТАНИ — шкіряні штани шерстю всередину, що їх носили пастухи зимою в Херсонщині та на Чорномор'ї.

ІСААК — біблійний патріарх, Авраамів син, батько Ісава та Якова.

ІСАВ — старший син Ісаака і Ребеки, який продав своєму братові Якову, за миску сочевиці, право первородства, — символічна постать людини, що ставить матеріальні добра понад духові. Ісав був пращуром Едомітів.

ІСАЯ (нар. коло 774 р. пом. коло 690 до Р. Хр.) — великий старозавітний пророк, радник короля ізраельського Езекії, що залишив нам свою книгу пророцтв, вміщену в Біблії, вона визначається своїм сильним стилем та геніяльністю поетичних образів. Йому належить пророцтво: «Це Діва зачне і породить Сина, і дадуть Йому ім'я Емануїл, себто «З нами Бог!» (Ісаї, VII, 14).

Т. Шевченко, наслідуючи Ісаю, написав чудовий вірш «Радуйся, ниво непополитая»:

...Тоді, як Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю помайнують,
Нічим отверзяться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь — пустиня непополита,
Сцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть...

Так перед пророчим оком нашого великого поета, під впливом Ісаї, вставало видиво відродження занедбанішої нашої України — «ниви непополитої».

ІСИДОР — грецький єпископ, висвячений в 1436 р. в Константинополі на митрополита «всея Руси»; на ферраро - флорентійському соборі 1439 - 1440 р. він був одним із активніших творців унії між грецькою й латинською Церквами, і у визнання за це дістав від папи титул кардинала. У 1441 р. прибув до Москви де за відступлення від православного віровизнання був ув'язнений у Чудівському монастирі. Утік із ув'язнення до Литви, але й там його не було визнано, і він подався до Риму, де й помер 1463 р. Ісидор був великим грецьким патріотом і, приймаючи унію, кермувався політичними мотивами: Візантія тоді стояла перед смертельною загрозою від турків і надіялася врятуватися, діставши — через унію — допомогу з Заходу. Тому головним ініціатором унії був тодішній візантійський імператор Іоан VII Палеолог, що сам брав участь у тому феррарсько - флорентійському соборі, і що зрештою намовив до унії й митрополита Ісидора який за посвідченнями тогочасних грецьких документів свою згоду на унію аргументував тим що «ліпше вернутися на батьківщину з унією, ніж не прийнявши унії, стратити батьківщину...» (М. Грушевський «Іст. УР» V, 521)

Проте, розраховуючи на допомогу з Заходу, в випадку прийняття Унії, як і випадку з нашим королем Данилом, не виправдався, і турки продовжували успішно здобувати візантійські землі, а самі візантійці, переконавшись в марності їхніх заходів, на Константинопольському соборі 1451 р. флорентійську унію скасували і викляли, а вже 25 травня 1453 р. турки взяли Царгород, поклавши кінець Візантійській імперії.

ІСКАРІОТ ЮДА — один із 12 апостолів Христа, що зрадив Його, діставши за це в нагороду 30 срібняків від юдейських архиєреїв та старшин. Євангелист Матвей засвідчує, що Юда пізніше розкався і, покинувши срібняки в храмі, пішов і повісився (XXVII, 5). Але ім'я його стало іменем усіх мерзенних зрадників (див. ЗРАДА).

ІСКРА ІВАН, син **ІВАНА ЯЦКОВИЧА** (1708 р.) — полтавський полковник до 1700 р. зрадив, разом із своїм приятелем Вас КОЧУБЕЄМ, гетьмана Івана Мазепу, написавши на нього доноса до царя Петра. За це військовий суд присудив обох зрадників на кару смерті. Присуд було виконано, але царський уряд поставив пізніше в Києві цим двом зрадникам один спільний пам'ятник, знищений під час революції.

ІСКРА ЯЦКО, на прізвище **ОСТРЯНИН**, або **ОСТРЯНИЦЯ** († 1641 р.) — провідник козацького повстання проти Польщі в 1638 р. Він вщент погромив поляків під Голтвою, але погнавшись за польськими недобитками і не діждавшись допомогівих полків, що йшли до нього з Чернігівщини та з Київщини, наскочив під Лубнями на більше військо Потоцького, був розбитий і примушений відступити на Слобідщину. Після цього були розбиті нарізно й допомогіві полки. Ще раз спробував щастя Остряниця біля Сліпороду, але невправлене й зле озброєне селянство, на яке він тоді головно сперся, не могло встоятися перед добрим польським військом, і, програвши ще одну битву під Жовнином, він з горсткою козаків перейшов московську границю і осів на Слобідщині, провід же над повстанцями перейняв запорозький кошовий Дмитро Гуня... Син Яцка Іван († 1658) був кандидатом з боку москвофілів на гетьмана, а внук, теж Іван (див.), зрадив гетьмана Мазепу.

ІСКРА — розпалена частинка, що вискакує з вогню: символ небезпеки: «З малої іскри великий вогонь буває», так і з малої причини можуть бути великі наслідки. Іскра буває також символом лихої людини, що всім шкодить і сама гине: «Зла іскра все поле спалила і сама згасла» (Франко «Прип.» II, 222). «Палкий, як іскра», — кажуть про надто запальну

людину. «Жвавий, як іскра» — кажуть про прудку, веселу людину. Також підмічали: «Іскра до покуття скакнула — гості будуть». (Номис, ч. 11797).

У О. Олеся іскра — символ великодушного героїчного життя, що згарає в саможертвенному пориві і що протиставляється безплідному й безслідному «жеврінню»:

Вона б ще жевріти могла,
Та більше жевріть не схотіла, —
Ураз всю міць свою взяла,
Всю ніч осяяла і — стліла...
Погасла іскорка мала,
Рожеве світло більш не летється...
І шкода сяйва, і тепла,
І ніч темнішою здається...
Дарма! Лишивсь від тебе слід...
Заб'є бенкет колись горою,
І на йому згадає світ
Про ніч, осяяну тобою...

ІСКРА БОЖА — таланти. Як на Апостолів у день п'ятидесятниці зійшли від Духа Святого «язики вогненні», що надали їм знання мов, яких вони доти не знали, і мудрість та силу душі й витривалість, яких вони досі не мали (пригадаймо ап. Петра, що був тричі відрікся від Христа!), так іноді для якихось вищих цілей обдаровує Дух Божий різних людей «іскрою Божою», щоб вони нею служили своєму народові, а через нього і всім людям.

Іскра Божя підносить людину над загальним, робить її відмінною від нього духовним багатством і тим самим заперечує демагогічні проповіді про загальну рівність. Люди з іскрою Божою тим відрізняються від інших людей, що, коли вони беруться щось зробити, їхні твори виявляються без порівняння кращими від творів їх товаришів. Ніби якась вища сила водить їх рукою, ніби якась вища сила підказує їм думки й ідеї, образи й винаходи, що їх досі ніхто не знаходив.

Людиною з іскрою Божою був Леонардо да Вінчі, геніальний мистець і науковець (1452 - 1519). Коли під кінець свого життя Леонардо прибув із Італії, на запрошення французького короля Франціска I, до Парижу і тут захворів, король оточив його найбільшим комфортом, і сам щодня його відвідував. Коли ж придворні, заздрісні на цю увагу короля до людини, що не носила ніяких титулів і не могла похвалитися навіть таким важливим тоді аристократичним походженням, бо Леонардо походив із простої сім'ї, висловили королеві своє здивування і навіть обурення, король відповів:

— Панове! Баронів, графів і маркізів, як ви, я можу робити тузенями, але таку людину, як Леонардо, може сотворити тільки Бог.

Проте, не треба думати, що іскра Божя витворює людям, що її посідають тільки привілейоване становище: ні, вона витворює їм велику відповідальність перед Богом, вона накладає

на них повинність бути гідною тої своєї іскри Божої і ніколи не упідлюватися і своїм світлом розсвіати темряву глибокої ночі, терплячи одночасно муки творчості і переслідування від ворогів їх високих ідеалів. Тому-то Леся Українка писала:

Божая іскра — то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.
Вогнища того не може людина
Ні запалить, ні вгасить.
В кого ж затліла хоч іскра єдина —
Він її буде носити...

ІСЛЯМ — ПОКОРА ВОЛІ БОЖІЙ — наука мусульманської релігії, виложена в Корані. Слово «МУСУЛЬМАН» походить із того самого кореня і означає: Той, що упокоряється. Іслам — це не тільки релігія, це — спосіб життя, що відбивається на всій поведінці махомедданина, що визнає тільки одного Бога — Аллаха, і Махомеда, пророка Його; що вірить у нескінченність душі, у страшний суд і воскресення мертвих; що вірить у призначення, якого не минути (ФАТАЛІЗМ), і що правовірного жде по смерті рай із розкошами на зразок земних. Щоб досягти того раю, треба лише молитися п'ять разів денно, давати милостиню бідним, постити в місяці Рамадані і бодай раз на рік піти на прощу до Мекки. Мусульманин завжди відчуває на собі око Аллаха, і де тільки кладе свій килимок для молитви, там виростає його святиня. Іслам не визнає ніяких расових різниць, для нього всі люди — брати під владою Бога, що повинні єднатися, щоб творити волю Бога, одним із виявів якої є КОРАН (див.). (Див. КААБА).

«У нас, у Росії, — писав славний філософ В. Соловйов. — серед псевдо-християнської суспільності з'явився свій іслам, але не в відношенні до Бога, тільки в відношенні до держави». В цю державу вірилося, як в «абсолютну силу, перед якою зникала людина», вірилося, як в «абсолютне втілення нашої народної сили». Як для правовірного мусульманина всяке теоретизування про суть і атрибути Божества — порожня балаканина, або претенсійна злословність так для росіянина — гріх усякий сумнів, щодо прав його Бога — держави робити з ним все що їй подобається». (Соловйов «Національний вопрос в Росії» за Д. Донцовим «Підстави нашої політики», 1922. 28).

ІСОП — зелеста рослина з дрібним темно-синім або червоним цвітом і сильним запахом. У нас вивар із ісопу п'ють від золотухи та на краще травлення а також вживають для полокання горла. Жиди вживають його для кроплення в якому символічно омивається людина від усякого гріха. Цар Давид співав у своїй псалмі: «Покропи мене, Боже, ісопом, і очищуся...» Вірили, що соком ісопу можна вигоїти від певного роду прокази, помастивши ним хворого, а в Біблії проказа — символ гріха.

ІСТІН — палиця з залізним вістря, щоб
чистити плуг від землі, що на нього налипає.

ІСТОРИЗМ, ІСТОРИЦИЗМ — захоплення
історією, що визначало XIX ст., і що мало своє
коріння в уявленні, що історія — це вияв-
лення й самоздійснення Абсолютного Духа
Божого (Гегель). З цієї точки погляду по-
милки, несправедливості, зловживання в істо-
рії існують тільки для обмеженого людського ро-
зуму, себто для тої чи іншої окремої людини, я-
кої надії й ілюзії часто заводять розвій істо-
ричних подій, — але ж людина для історії —
тільки засіб, і тому її ілюзії, розчарування і
страждання не цікавлять саму історію, що обій-
має все людство в одній всеохопній Божій ідеї,
яка постійно в історії розвивається. З цієї точки
погляду, історія може бути тільки постійним по-
ступом і кожна теперішність — все кроком у-
перед у порівнянні з минулим, і все, що існує,
має свої законні підстави існувати, бо воно —
наслідок розвитку історії.

Події XX ст. перекреслили цю віру в по-
стійний і обов'язковий ПОСТУП (див.) і приму-
сили народи шляхом революцій і повстань за-
перечувати законність встановленого історією
того чи іншого ладу. У зв'язку з цим і історизм
набрав трохи іншого значення: на історію по-
чали дивитися, як на вільний розвиток сил і
волі людських спільнот: без людини з її свідомо-
ю волею нема історії, історія потрібна людям
для того, щоб вони усвідомили свою в світі ро-
лю на протязі віків. Модерний історизм навчає,
що єдиний засіб у людини пізнати й зрозуміти
ЛЮДИНУ — це вивчати людську історію, в я-
кій виявляються всі пристрасті, всі людські я-
кості й вади, всі її творчі здібності... Без істо-
рії людина — ніщо. Людина існує тільки в від-
ношенні до безконечного минулого — вона усе
завдячує своїм попередникам, всю свою куль-
туру, всю свою цивілізацію, сам факт, що вона
людина, а не звірина. Звідти почуття обов'яз-
ку до прийдешнього; звідти етична візія людс-
тва — і своєї нації — в поході; звідти глибоке
почуття відповідальності за всі свої вчинки:

Кожний думай, що на тобі
Міліонів стая стоїть,
Що за долю міліонів
Муєш дати ти одвіт... (Ів. Франко).

ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА — сприйман-
ня історичних подій і персонажів у вірному від-
ношенні до умов життя, та культурного й наці-
онального розвитку тогочасного суспільства: зви-
чайно всі люди діють, підпадаючи впливам сво-
го оточення себто ідей, що в ньому панують.
Щоб оцінювати якусь історичну подію, чи осо-
бу, в вірній історичній перспективі, треба доб-
ре знати й розуміти панівні ідеї того часу: не
можна вимагати від людини XVIIIв., напр., щоб
вона думала так, як думаємо тепер ми, люди XX
віку.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — навчан-
ня К. Маркса і Ф. Енгельса, що розвиток мате-
ріальних продукційних сил і зв'язана з тим бо-
ротьба суспільних клас — єдина основна при-
чина історичного розвитку. Для історичного ма-
теріалізму воля людини в подіях історії не ві-
дограє жадної ролі: для нього люди — лише
статисти історії, справжні актори в ньому —
економічні чинники, що перевищують волю лю-
дини і її обоснують. «Не свідомість людей ви-
значає форми їх існування, а навпаки — су-
спільне існування визначає характер їх свідомо-
сті».

Проте, життя відкинуло теорії історичного
матеріалізму, і вже Ф. Енгельс пізніше визнав,
що економічний чинник — це тільки головний
чинник історії, на яку можуть впливати також
чинник юридичний і політичний. Це даліше
пішов ревізіоніст Е. Бернштайн, який погодив-
ся, що й не-економічні чинники можуть мати
своє самостійне значення. Смішно й надто ко-
роткозоро недобачувати ролі в історії такого
могутнього чинника, як, напр., релігійний, що
порушує величезні маси людей, без усякого від-
ношення до економічних чинників, і так само
короткозоро не помічати величезної ролі, яку ві-
дограє в житті воля таких визначних людей, як
Наполеон Богдан Хмельницький, і — обожу-
вані в країні історичного матеріалізму — Ле-
нін та — недавно ще! — Сталін. Якщо вони
були тільки «статистами історії», безвольним
вигвором економічних чинників, а не творцями
й моторами большевицької революції, то наві-
що ж їх боготворити та прикрашати їх портре-
тами й статуями всі закутки Советського Со-
юзу?!

ІСТОРИЧНІ ПРАВА — облудний аргумент
імперіалістичних політиків, які зазіхають на ет-
нічно чужі землі, посилаючись на те, що вони
колись належали до їх держави. Польські імпе-
ріалісти ще не так давно зазіхали на всю Пра-
вобережну Україну і ще досі ніяк не можуть
примиритися з думкою, що Східня Галичина до
Польщі вже ніколи не належатиме, — бо ті
землі входили колись у склад Польщі; маляр-
ські імперіалісти зазіхають на подібній підста-
ві на Карпатську Україну, а румуни — на Бу-
ковину. Москва ж виправдує окупацію всієї Ук-
раїни аргументом, що Київ був «матір'ю горо-
дів руських», і що Богдан Хмельницький мав
необережність піддатися свого часу під протек-
цію царя московського — з наслідками, які ми
всі знаємо...

Юрій Клен писав у «Думках на дозвіллі»:
«У "цивілізовані" часи прилучення теренів,
приналежних чужим державам, старалися, хоч
морально обґрунтувати, посилаючись на «істо-
ричні права», стільки то століть тому ота зе-
мля мовляв, була наша. Такий спосіб тракту-
вання речей був дуже гнучким: залежно від
того, на яке століття покликатися, можна було

довести, що Прусія має бути слов'янською і, навпаки, німецькою; що Петербург з усім навколишнім краєм має бути і російським, і шведським, і нарешті фінським. Отже, обґрунтування прав на терени, яке зверталось до романтики давнього часу, не витримувало критики, бо не лічилося з наявним станом речей. Єдиний реальний і вирішальний фактор морального характеру мав би залежати від питання, хто тепер, у даний момент, живе на спірних землях. У справі володіння Далмацією, напр., цей фактор вирішує справу на користь Югославії, тоді як романтичний критерій мусів би її рішати на користь італійців. Оце орієнтування на реальний стан речей базувалося, розуміється, на незаперечуваній засаді, що населення лишається на своїх місцях.

Остання війна скасувала цю засаду, поставивши всі доп'юогочасні поняття догори ногами. Щоб у майбутньому відняти реальний ґрунт для мотивацій будь-яких прав на забрані терени, переведено велике переселення народніх мас, як витиснення німецької людности з Судетів, Шлеську, східньої Прусії ген аж за Одру й натомість колонізація тих теренів чехами, поляками, росіянами...»

Сталін, як виявив Хрущов на XX-ому з'їзді комуністичної партії, не покладаючись більше на «історичні права», хотів і всіх українців виселити з України, але виявилось, що їх, — неважаючи на винищення голодом та іншими засобами терору, — було ще надто багато...

ІСТОРИОГРАФІЯ — критичний огляд джерел і наукової літератури, що відносяться до історії того чи іншого народу. УВАН в США видала в 1957 р. в англійській мові в одному великому томі переклад «Огляду української історіографії» Дм. Дорошенка, що вийшов був у Празі в 1923 р. та доповнювальну працю Ол. Оглоблина «Українська історіографія рр. 1917-1956». Тут згадано й про попередні праці з української історіографії.

На жаль, в огляді проф. О. Оглоблина позначаються незрозумілі пропуски: не згадано таких визначних і ґрунтовних праць із історії, як Христюка «Замітки й матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр.», Відень, т. I-III, р. 1921, Іс. Мазепи «Україна в огні й бурі революції (1917-1921)», т. I-III; його ж «Підстави нашого відродження», та інше, варте відзначення.

ІСТОРІЯ — наука, що вивчає минуле людських суспільств, народів і держав, а також окремих галузей людської діяльности, звідти — історія Риму і Греції, історія України, історія Європи, а також — історія великої світової війни, історія філософії, історія релігії, історія права і т. д. і зрештою, також всесвітня або загальна історія, яку звичайно ділять (з XVII ст.) на старинну (до 476 р., себто до

упадку західньої Римської імперії), середню (до 1492 р., до відкриття Америки) і нову (від відкриття Америки до наших часів).

Проте для італійського філософа Б. Кроче вся історія — сучасна, бо вона може бути історією тільки постільки, постільки історики (і читачі) освітлюють її з точки погляду сучасних інтересів і тим роблять її живою. Оживлення історичних подій в розумінні історика — необхідна умова історії. І тим власне справжня історія відрізняється від мертвої хроніки і від відумерлої псевдоісторії. «Кожна історія робиться хронікою, коли вона належно не продумана, а лише пригадана в абстрактних словах, що були колись конкретними і живими». Інакше кажучи, за Кроче, кожний факт може бути для нас історією, або хронікою залежно від того, чи нас той факт цікавить, чи ні, чи він для нас жива подія, чи він — мертва байдужа матерія.

Для англійського філософа Коллінґвуда історія теж — «перетворення в голові історика думок минулого». «Для історика об'єкт студій — не тільки подія, а головне думка, намір, що вона виявляє. Відкрити цю думку — значить зрозуміти ту подію». «Таким чином для історика політики, чи війни, що студіює вчинки Цезаря намагатися їх зрозуміти значить віднайти ті його думки, що примусили його зробити ті чи інші вчинки».

До давньої формули Цицерона, що «історія — навчителька життя», яка вказує нам, як треба й не треба діяти, як треба й не треба поводитися, додається таким чином ще нову формулу: «Тільки інтензивно живучи й думаючи, можна зрозуміти історію й її навчання». Минуле й сучасне взаємно себе висвітлюють в їх відношенні до людської дійсности і до головної проблеми людства — пізнання людини й її духовного життя в її постійному змаганні до самоздійснення й самовиявлення. Тільки вивчаючи історію, людина усвідомлює себе і свій нарід, як продукт тисячолітніх змагань і зусиль своїх попередників і свій обов'язок бути їх гідним наслідником і продовжувачем. Історія — не тільки накопичування більш чи менш перевірених фактів, але також і їх інтерпретація. Справжній історик — це людина, що шукає правду. Він хоче знати, як в дійсності відбувся той чи інший факт, і чому він відбувся, — які психологічні чи суспільні причини його викликали. І щоб це осягнути, він збирає свідства — писані вирізьблені, намальовані, передавані з уст до уст у народній традиції; він знає, що в кожному свідстві є частина неминучої вільної чи невільної помилки: тому він їх порівнює одне з одним встановлює, котре більш, котре менш вірогідне і поволі з маси зібраних свідств вилуцує зерно правди — не тільки більш-менш точний опис тої чи іншої колишньої події, але й її психологічне та суспільне підложжя, себто, причини що її викликали.

Та на цьому завдання історика не кінчається: від установлення правди в тому чи іншому факті, в тій чи іншій історичній події, необхідно ще перейти до пов'язання того встановленого правдивого факту з цілою низкою інших правдивих фактів — попередніх і пізніших, знову таки в логічній послідовності і в психологічному зв'язку, — треба перейти до відтворення цілого процесу колишнього життя, в цілому його складному багатстві, відзначаючи все в тою ж безсторонністю все, що було в ньому доброго й злого, і пам'ятаючи, що історія, як висловився Балінгборок, це «філософія, що навчає прикладами». Щоб була користь із того навчання, треба підходити до тих прикладів із певним мірилом — мірилом християнської етики: без нього ми загубилися б у безмежному морі фактів минулого життя, як губиться корабель у безмежному океані, коли не має бусолі. Не дурно Поль Валері писав: «Історія виправдує все, що тільки хто хоче виправдати. Вона властиво нічого нас не навчає бо дає приклади для всього». В тому є частина правди. Бо ж історія — образ минулого життя і як у сучасному житті повно всяких прикладів злого й доброго, злочинного й добродійного, і все ж ми намагаємось жити, наслідуючи добрі приклади, а не злі, так і в орієнтуванні між фактами минулого, що дає нам історія, необхідно мати мірило етики, що називає злочинців злочинцями, а героїв героями, і не виправдує ніколи тих, що осягають успіхів допускаючись неморальних засобів.

«ІСТОРІЯ РУСОВ» — славнозвісний твір ще досі невиясненого авторства, видрукований 1846 р. з рукопису, знайденого 1828 р. в с. Гриневі на Стародубщині в бібліотечі кн. Лобанова-Ростовського. Видрукував його О. Бодяньський в московських «Чтеніях...», приписавши його авторство архієпископові Юрієві Кониському. Та наявність деяких уступів, скерованих проти духовенства і писаних у дусі модного в XVIII ст. «вольтеріанізму» (вільнодумства) швидко виключила можливість написання цього твору духовною особою та ще високого сану. У передмові до «Історії Русов» згадано відомого українського діяча XVIII ст. Гр. Полетику, що ніби-то він дістав від Кониського текст «Історії». Це дало привід здогадуватися, що справжнім автором «Історії Русов» був саме той Гр. Полетика — «відомий вченістю і знатністю, депутат Шляхетства Малоросійського». Цей здогад був тим правдоподібніший, що, як документально встановлено Гр. Полетика дійсно писав якусь історію, для якої пильно збирав всякі документи. А все ж з огляду на те, що категорично встановити авторства Гр. Полетики тепер уже неможливо висунено було чимало й інших здогадів: називано, як автора «Історії Русов» Василя Полетику Григорієвого сина, кн. Ол. Безбородька (А. Яковлев і ак. Возняк), Лобисевича (проф. Оглоблин).

В усякому разі, хто б не був автором «Історії Русів», треба визнати, що був він дуже освіченою, як на ті часи, людиною з визначним літературним і публіцистичним талантом, що написав дуже сильний політичний памфлет (не «історію!»), що мав великий вплив на українських письменників XIX ст. Стоячи на позиціях автономности (не самостійности!) України в межах російської імперії, автор не шкодував барв, щоб підкреслювати знуцання москалів над українським народом і порушення московським імперіальним урядом тих прав, що були виговорені в Переяславській угоді. Нема сумніву, що саме ці гострі виступи проти москалів як варварського народу взагалі і московських адміністративних сатрапів (Меньшиков та інші) зокрема були причиною, з одного боку, великої законспірованости автора, що досі не дозволила встановити його особу, а з другого боку великої популярности цього твору серед українських патріотів, що не шкодували часу й трудів, щоб переписувати цей твір (поки його не було видруковано) в численних копіях.

Ол. Кониський засвідчував: «Тоді ще (до 1845 р.) не було друкованої історії Кониського але ледве чи багацько було таких освічених українців тим паче патріотів, що не мали б у себе переписаної «Історії Русов». Я пам'ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу. — то й була «Історія Русов». Пізніш, знов, р. 1847—49 такий самий суверток з переписаною історією Кониського я бачив у Чернігові, у діда свого...; року 1853 те ж саме я бачив і вперше сам уже прочитав ту писану історію в Золотоноському повіті в Іскри; ще пізніше р. 1856. піп в Переволочні прилуцького пов., нарешті, р. 1859 столяр, Гавриленко Грицько в Полтаві — показували мені такі самі переписувані історії Кониського...» («Т. Шевченко—Грушівський», т. I, Львів 1898, ст. 97).

Отже, не можна сумніватися ані в великому впливі, що його мала свого часу «Історія Русов» на українське громадянство, будучи поширена як видно з свідцтва Ол. Кониського, в усіх його верствах (поміщики, духовенство, ремісники), ані в високому патріотизмі його автора що знаходив належний відгук в серцях інших українських патріотів. — але не треба забувати що цей вплив і цей патріотизм не йшли далі — оборони українського автономізму. Ідея української самостійної державности була чужа авторові У порівнянні з ідеями Мазепи й Орлика — ідеї «Історії Русов» були великим кроком назад у державній самосвідомості українського народу. Тим-то перевидання «Історії Русов» («Історія Русов», Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Переклад Вячеслава Лавиденка. Обкладинка Якова Гніздецького. Видавництво «Вісник» — ООЧСУ, Нью-Йорк, 1956, ст. XXXI + 346.) в українському пе-

рекладі (первісно її було написано московською мовою) в 1956 р., без відповідних підтекстних пояснень і виправлень різних вигадок автора, що не мають нічого спільного з історичною правдою, викликало оправдані протести українських державників (Проф. Ол. Наріжний в «Новому Шляху», Р. Задеснянський в книжці «Апостол Української Національної Революції» та інші).

Роман Млиновецький в своїй «Історії Українського Народу» (Мюнхен, 1953 р.), проаналізувавши зміст «Історії Русов» писав:

«Коли й можна говорити про «патріотизм» автора «Історії Русов», то лише 1. про патріотизм провінціальний, любов до «рідних місць»; 2. Коли й можна говорити про його гордість — то про стану, а не національну; 3. Коли й підкреслює стало автор політичну самостійність і відрубність «русов», то для того, щоб надати вартості тому, що наче-б то українська шляхта і старшина козацька «предпочлі Росію всім другим народам», за що їй належить вдячність і пошана «Росії» та ті ж права, що й московським дворянам. Трапляються в «Історії Русов» і «самостійницькі» думки, але їх висловлює не автор, а ті чи інші особи... яких дуже часто автор ганьбить за них зі становища московської державної ідеї» (ст. 352).

І С Єфремов писав у своїй «Історії Українського Письменства», що «Історія Русов» мала «величезний вплив на формування державно-автономістичної ідеї серед тодішньої інтелігенції української» (ст. 253). Але цей етап формування державно-автономістичної ідеї вже давно за нами, — ми вже ось понад сорок років змагаємось криваво за повне усамостійнення державної України: на цьому етапі ідеї «Історії Русов» сприяють хіба прихильникам — «воз'єднання»...

ІСТР, ІСТРОС, ІСТЕР — грецька колонія при лимані Дунаю, zaloжена 654 р. до Р. Хр., а також Дунай у греків. Римляни називали Істром нижню частину Дунаю від Залізних Воріт до гирла.

ІСУС НАВИН, ЙОЗУЄ, ЙОШУЄ — старозавітний провідник жидівського народу, наступник Моїсея, — він завоював Ханаанську землю і поділив її між ізраїльськими племенами, чи поколіннями. Його подвиги списані в книзі Біблії, що носить його ім'я. Це він наказав був сонцеві спинитися, щоб він міг довершити перемогу над Адоніседеком, тодішнім королем Єрусалиму.

Ім'я Ісуса Навина стало символом щасливого провідника народу, що переможною рукою здобуває йому Обітовану Землю державного незалежного життя:

Скажи мені, скажи, народе безталанний,
Проклятий Господом... де ж твій Ісус Навин.
Що поведе тебе у край обітований

І батьківщину нам відродить із руїн (Л. Жабко-Потапович).

ІСУС НАВИН, син Сираха — автор старозавітної книги «Премудрість», або «ЕККЛЕЗИЯСТ» (див.).

ІСУС ХРИСТОС — Син Божий, Спаситель Світу, основник християнської віри й Церкви. Месія, що Його провіщали старозавітні пророки. Народжений в 749 р. від оснування Риму в печері біля Вифлеєму в Палестині, від Марії Діви, за свідомством Євангелії, був зачатий від Св. Духа і не мав фізичного батька, хоча за такого перед законом уважалось св. Йосифа, теслю із Давидового дому, в родині якого проживав у Назареті, галилейському містечку. Ісус Христос почав проповідувати свою науку релігійного життя, яку назвав ЄВАНГЕЛІЄМ, коли Йому було 30 років і проповідував три роки. Перед тим Він був охрестився від Івана Хрестителя в Йордані і перебув в пустелі 40 днів у великому пості, де переміг спокуси диявола.

Ісус Христос навчав, що Його царство не з цього світу, і жидівська старшина, яка чекала Месію як могутнього земного царя, не тільки не прийняла Його за словіщеного Месію, але й засудила на смерть, як небезпечного еретика. Римський прокуратор Пилат затвердив присуд і Христа розп'яли на Голготі, біля Єрусалиму. Йосиф із Ариматеї поховав Його тіло в своїй гробниці. Спеціальна сторожа стерегла Його гріб, але Ісус Христос, як був прорік, — третього дня воскрес і по 40 днях вознісся на небо, доручивши своїм учням ширити в світі Його науку, яку, разом із Його життям, списано в чотирьох Євангеліях.

ІСХОД — вихід, — так називається друга книжка Мойсея в Біблії, що описує вихід жидів із Єгипту.

ІТАЛІЯ — південний так зв. Апенінський півострів Європи, що відіграв величезну роль в історії світу, бо на ньому розвинулася й поширилася могутня Римська імперія, з своїм римським правом що вплинуло на право всіх пізніших народів, і на ньому пізніше розвинулася світова духовна імперія Папства, що кермувала думкою й ділами численних католицьких країн, і на ньому ж розвинулося велике мистецтво що мало вплив на розвиток мистецтва в усьому світі.

Зв'язки української території з Італією сягають дуже давніх часів. Колишні грецькі колонії по берегах Чорного моря уже в I ст. до Р. Хр. зазнають впливів Риму, який, за Нерона, дуже енергійно втручається в чорноморські справи. Вже в I ст. по Р. Хр. Тіра (Аккерман) переходить під владу Риму, а з кінцем II ст. та ж доля випадає й Ольбії. Херсонес разом із Бос-

порським царством також дістався під римську зверхність, сліди якої подибуються в тих колоніях ще в III та IV ст. Дакію, що обіймала карпатські землі, здобув імператор Траян, але Рим утратив її в 274 році.

Торговельні зносини української території з римським світом засвідчуються знахідками римських монет на українських землях. Це переважно срібні монети I—III ст. по Р. Хр. Знайдено їх багато по середньому Подніпров'ю, на Волині, на Подністрів'ю і навіть далі на північ, і то не тільки окремими монетами, а цілими скарбами по кілька соток монет. Глибший вплив на наших предків виявився з часів так зв. Чорноморсько-Дунайської доби, в IV—IX ст., коли українські племена самі підійшли до берегів Чорного моря та нижнього Дунаю. Тоді позначився визначний вплив різних римських свят на українські звичаї й обряди, такі як КОЛЯДА, НОВИЙ РІК, тощо. Вже в XII ст. Святотроїцька неділя називається в нас РУСАЛЬНОЮ, від римського свята рож (РУСАЛІЯ).

По упадку давнього Риму, зв'язки України з Італією не переривалися. Вже в «Слові о Полку Ігоревім» згадуються в Києві купці з Венеції. Про італійських купців у Києві говорить і Пляно Карпіні, що застав їх тут під час своєї подорожі 1247 р.: він вичислив поіменно кілька купців з Генуї, Венеції та, може з Пізи, і додав, що було тих купців, як також і французьких, чимало. «Коли такий був їх з'їзд. — по свіжій погромі Києва 1240 р., серед паніки від Татар, — зазначає проф. Мих. Грушевський («Іст. У. Руси», II, 273), то тим численніші колонії цих купців мусимо припускати перед тим».

Італійська торгівля процвітала на берегах Чорного моря, де італійські колонії заступили колишні грецькі. З упадком політичної сили Візантії, її імператори Комнени шукали собі союзників серед італійських республік і зваблювали їх торговельними привілеями. Першим таким союзником була Венеція, що договором 1082 р. здобула собі широку участь у візантійській торгівлі. За нею пішла Піза (умова 1111 р.) і Генуя (1155 і 1169-70).

У XIII і XIV ст. головну роль на Чорному морі відігравали генуїці, які мали головним осередком своєї діяльності свою колонію Кафу, засновану у другій половині XIII ст. під номінальною зверхністю татарських ханів. Мали вони також свою колонію в Копі, на березі Озівської протоки, а також у Матрезі (колишня Тмутаракань), в Монкастро (Аккерман) і Олешню. Венеціанці мали головним містом своєї торгівлі Сурож (Сугдея, Судак) та Пантикапею (Фосфор). У другій половині XIV ст. набуває значення Тана (Азак, Озів), але після бійки між венеційцями та татарами в Тані, татари пішли походом на кримські колонії італійців, з котрих тільки одна Кафа оборонилася від на-

падів (1344 і 1345 рр.). Згоду відновлено в 1347 р. і венеціанці повернулися в кримські порти та в Тану, але її значення вже впало. Італійські колонії в Тані потерпіли ще кілька погромів від татар, і це сильно відбилося на торгівлі венеційців. Натомість вбиваються в силу генуїці і підбивають все південне побережжя Криму. У 1318 р. заключили вони угоду з татарами, задержуючи свої здобутки аж до Балаклави, під номінальною татарською зверхністю. Головою тої колоніальної держави став консул Кафи. Уся кримська торгівля дісталася в руки генуїців, але в 1453 р. султан Магомет здобуває Царгород, а в 1475 р. турки взяли й Кафу й вирізали всіх її мешканців. Також знищено було тоді й інші італійські колонії над Чорним морем. Щоб зрозуміти їх значення в житті тодішніх українських земель, треба зазначити що головним краном тої італійської торгівлі було українське збіжжя і — українські невольники. Українських невольниць зустрічаємо в Венеції вже в 1328 р., а в 1393—1491 рр. відбулося там 150 торгів живим товаром.

Та із знищенням італійських колоній в Криму не скінчилися торговельні та інші зв'язки України з Італією. Зах. Україна, більш захищена від степових наїзників, віддавна знаходилася в торговельних зв'язках із генуїськими колоніями над Чорним морем. Турецька небезпека що почала загрожувати морській торгівлі італійців, примусила їх шукати сухопутного торговельного шляху, і Львів вже в другій половині XIV ст. став посередником між італійськими чорноморськими колоніями і німецькою Нюрембергою. Першим італійцем, що прибув з Генуї через Кафу до Львова був торговець корінних товарів Ф. де Кантелльо, що 1409 р. прийняв тут міське право і мав власний дім на ринку. Як свідок колишніх зв'язків Львова з Італією залишається до останніх днів на львівському ринку кам'яниця, в якій містилося венецьке представництво. Італійські впливи в Польщі, в склад якої входила тоді Україна, збільшилися особливо з прибуттям королеви Бони 1518 р., але й уже сто літ перед тим вони були поважні.

З упадком політичного життя в Україні перериваються й безпосередні політичні зв'язки України з Італією, щоб відновитися знову в козацькі часи. (Див. ВІМІНА, ТІЄНОЛЬО).

Та не тільки італійці приїздили на Україну їздили й українці до Італії, і то не тільки, як купці, але й як спрагли науки студенти. У XV ст. пробував в Італії український учений ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (див.), що не тільки здобув у Римі ступінь магістра, але й видав там в 1483 р. першу свою книжку. З пізніших українців, що їздили до Італії по науку, треба особливо згадати Теофана ПРОКОПОВИЧА, Григорія СКИВИНСЬКОГО, Тарасія КАПЛОНСЬКОГО.

В наслідок усіх тих безпосередніх зносин помічається в Україні все більший вплив іта-

лійського мистецтва і взагалі культури. Не дурно ж чотирикутна вежа біля Холму нагадує сучасні їй зруйновані вежі в околицях Риму. Та й прегарні мозаїки в св. Софії київській зближують до мозаїк в Палермо й Монреале, зараховуючи їх до найкращих в Європі. Коли ж із XIV і XV ст. на зміну романському стилеві в Україні поширюється готицький стиль, то й цей український готик, як пише д-р Яр. Гординський в своїй розвідці «Україна й Італія» (ст. 29), зближується до італійського — в супротивності до європейського готику взагалі. Тодішні українські готичні церкви, як і італійські, мали великі стінні просторони, що покривалися декоративними фресками. Вікна в таких церквах були малі, але, без розмальованих вітражів, як на Заході, вони досить освітлювали стінну декорацію. Це й спричинило, що вітражне малярство не розвинулося так гарно в Україні і в Італії, як це сталося в Німеччині та Франції, — за те бачимо в нас гарний розвиток декоративного малярства, що підупало в тих країнах. Таку малярську декорацію любили в Україні більше, ніж скульптуру.

Однак замишування готиком не довго затрималося в Україні, і від першої половини XVI ст. бачимо вже в українському мистецтві впливи італійського ренесансу. Тоді зростають і в інших галузях культури впливи Італії: тоді, з кінцем XVI ст. занесли до Польщі італійські музики новий 14-струнний інструмент, подібний до лютні: була це так зв. ПАНДОРА, що, збагатившись короткими струнами на українському ґрунті, перемінилася в славну українську БАНДУРУ.

До Львова й до інших міст Галичини напливають уже в половині XVI ст. архітекти і різбари з Італії, головне з Тесинського кантону, з Ломбардії, з Тоскани, Ферари й Болонії. Вони відбудовують спалений 1527 р. Львів і замінюють його давній готицький стиль ренесансовим. Зі Львова розходяться вони по провінції, і їх сліди бачимо в Перемишлі, Глибокій, Ст. Самборі, Поморянах, Бережанах, Тернополі і т. д. Чисті ренесансові будівлі — братські церкви у Львові та Луцьку. Львівську братську (Волоську) церкву будували італійці — перше (1559) Петро Італієць з Люґано, але ця церква згоріла в 1576 р.; потім (від 1591 р.) Паоло Романо. Його тесть Клінос і Амброджо Прихильний. Вежу при цій церкві, коштом Константина Корнякта побудували італійці (від 1572 р. по 1580) Петро ді Барбона й Павло Домінічі. У Волоській церкві був і прегарно різблений іконостас з другої половини XVII ст. ренесансової архітектури, якого образи виявляли сильний італійський вплив. Чудову Трьохсвятительську каплицю при львівській Успенській церкві будували італійці Петро Красновський (1578). Петро з Барбони побудував ще й дім Корнякта на Львівському Рику «з гарними окрасами й статуями.» В ренесансових будівлях

України, навіть будованих італійцями, помітний також визначний український вплив, якому італійські майстри мусять робити уступки, з чого виходить оригінальний ренесансово-український стиль» (Я. Гординський).

Тип ренесансових домовин у стінних нішах із лежачими постатями покійників прийшов в Україну також із Італії. Відбулися впливи італійського мистецтва й на малярстві (див. ФЕДУШКО). Впливи італійського мистецтва виявляє й українська гравюра, особливо в виданнях Києво-Печерської Лаври (одноріжці й кентаври).

Бароковий стиль занесли в Україну також італійці: першу барокову церкву Богородиці в Києві на Подолі вибудував у 1613 р. італієць Себастьяно Браччі. У XVIII ст. барокко переходить у рококо, і тут знову бачимо значні італійські впливи: за проектами італійця графа Б. Растреллі вибудовано було в Києві прегарну церкву св. Андрія (почато 1744 р.)

А про тісний зв'язок українського мистецтва з італійським також і у XVIII ст. засвідчує й той факт, що в 1758 р. покликано було до київської Лаври італійського майстра Венґаміна Фредеріче, що працював у Бердичеві для монастиря Кармелітів. Італійські купці з Ломбардії мали біля київської Академії на Подолі постійну торгівлю зах.-європ. ілюстрованими виданнями й гравюрами та ріжним малярським і мистецьким знаряддям.

З кінцем XVIII ст., на зміну рококо, приходять класичний стиль. Вплив Італії позначається й цього разу. Кирило Розумовський, бажаючи вибудувати в Батурині пишну гетьманську палату, викликав італійського майстра Антонія Рінальді, а Джакомо Кваренті вважається за автора пляну розкішного ансамблю будівель в Ляличах, пів. Чернігівщини, що належали гр. Завадовському (див. ДЕ ЛЯ ФРІЗ). Славний різбар А. Канова мав серед своїх учнів талановитого українця скульптора Івана Мартоца, що учився також у римських малярів Рафаеля Менґа й Помпео Баттоні. Сам Канова залишив в Україні два свої твори — надгробник Кир. Розумовського в Батурині та грецького князя Іпсиланді в Києві.

Виявила Італія свої впливи в Україні й на музиці та співі (див. БЕРЕЗОВСЬКИЙ, С. ГУЛАК - АРТЕМОВСЬКИЙ, Дм. БОРТНЯНСЬКИЙ). Ширше про зв'язки України з Італією в уже згадуваній розвідці Яр. Гординського — «Україна й Італія», та в моїх «Записках Українського журналіста»; друкованих в Альманахах «Відродження» pp. 1949—1959.

ІТИЛЬ — столиця хозарського царства в X в. при вусті Волги, що посередничала в торгівлі між Україною та Сходом. Тут українські купці мали свої окремі оселі. Кн. Святослав зруйнував Ітиль 960 р., і з того часу це місто втратило своє значення.

ІФІГЕНІЯ — донька Агамемнона короля Мікен, та Клітемнестри, яку батько призначив — для успіху походу на Трою — в жертву богині Артеміді, чого мати ніколи не могла йому простити. Проте, богиня Артеміда рятує Іфігенію, заступивши її на жертівнику телицею, і уносить її в Тавріді, щоб вона там була жрицею при її святині. Грецький трагік Евріпід присвятив Іфігенії два свої твори «Іфігенія в Тавріді» і «Іфігенія в Ауліс». Наша Леся Українка також написала драматичну сцену «Іфігенія в Тавріді», в якій змалювала героїзм дівчини-патріотки, що сміливо приймає своє призначення померти на жертівнику «для слави Батьківщини», але повстає проти перспективи — на чужині, «в безслав'ї тихо гаснути». Вона хоче покінчити з собою, та думка, що Артеміда призначила їй таку службу, як окуп за поміч у поході проти Трої спиняє її від самогубства: адже, якщо вона не покориться, гнів богині може принести нещастя рідному народові:

Ні, це не варт нащадка Прометея!

Коли хто вмів одважно йти на страту,
Той мусить все одважно зустрічать.
Коли для слави рідної країни,
Така потрібна жертва Артеміді,
Щоб Іфігенія жила в сій стороні
Без слави, без родини, без імення, —
Хай буде так!

ІЖАК — тваринка, з видовженим рильцем вкрита зверху роговими колючками, а зі споду — попелястою шерстю. При небезпеці скупчується в кулю, наїжену колючками. На зиму засипає. Живиться комахами а також мишами та гадами, іноді овочами. Для українського народу, їжак був символом практичного розуму: «Їжак увосени йде в сад, вилизе на яблінку, натрусить яблук, а потім обкачається по тих яблуках, настромляє їх повно на свої шпички і несе до нори та й їсть їх у зимі.» (Ет. Зб. НТШ. У, 174). Латинці оповідали, що перше земля була така велика, що не вмщувалася під небом, — отже якраз їжак порадив Богові стягнути землю докупі. Від того й постали гори й горби, але земля стала менша, і Бог винагородив їжака шпичками, які боронять його від ворогів (В. Миллер «Матер.», II, 41).

Коли хотіли в нас відлучити теля від корови, вбивали їжака, здирали шкіру і прив'язували її теляті до чола. «Коли теля візьметься ссати корову й дупне її чолом у живіт, корову заболить, і вона відіпхне теля геть від себе.» (Етн. Зб. НТШ. У. 174). Знахарі вживали їжакові голки, коли надсилали комусь яку хворобу, або, навпаки, коли відчаровували хворобу: тут вони символізували внутрішні, «колючі» болі (там же. 46—48).

Їжак символізував також потульну, сумирну людину: «Казав їжак: хай буде так!» (Ів. Франко, «Припов.» II, 220).

ІР — праслов'янський та староукраїнський нівголосний «ь». Він відповідав індоєвропейському короткому «і» (порівняй: слов. «овьця» і лат. «овіс»). Тепер це — **М'ЯКИЙ ЗНАК**, що служить для пом'якшення приголосного в визвуку складу (бать-ко) та слова (день), а також перед «о» (нього).

ІРЄЧЕК ЙОЗЕФ (1825—88) — чеський науковий і культурний діяч, що був австрійським міністром освіти в 1871 р. і послом до пражського союму. Видавав шкільні читанки для народів Австрії, в тому й для українців, яких дуже добре знав народню мову. З доручення австрійського уряду склав був в 1859 р. перший систематичний проєкт латинки для українців, що дав почин для так званої «азбучної війни» в Галичині.

ІСТИ — акт щоденного життя, необхідний для підтримання сил. У пісенній народній символіці їсти — любити (Потебня «О некотр. символах...» 19). З цим актом зв'язуються деякі забобонні правила народнього галятею: «Не годиться їсти другому за плечима, щоб не з'їсти його сили» (Франко «Припов.» I, 370). «Не годиться їсти над розгорненою книжкою, бо людина пам'ять з'їсть» (там же). До самого акту їдження треба ставитися з повагою, як до урочистого акту, що від нього залежить здоров'я і сила людини, тому наші люди перед їжею і після неї коли не молилися, то бодай хрестилися, а під час їжі провадили хіба тільки поважні розмови, уникаючи жартів та співів: «Хто, їдячи, співає, буде мати дурну жінку» (Етн. Зб. НТШ. У. 255).

ЙОАКИМ — святий, чоловік св. Ганни, матері Пресвятої Діви Марії.

ЙОАКИМ — патріярх антиохійський, що в 1586 р. відвідав Львів і, скандалізований упадком церковної дисципліни та духовного життя яке він спостерігав у львівській єпархії, гаряче підтримав пляни львівського братства. В розмові з братчиками, як писав проф. Мих. Грушевський, «повіяло на нього ароматом християнської Церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принципах братська громада може послужити знярядом церковної реформи, моральною цензурою для розпущеного духовенства, контрольним апаратом Церкви, і, ігноруючи ту півторатисячну еволюцію, яка лежала між його часами й апостольською Церквою, він задумав приложити її принципи до сучасних відносин». В грамоті, виданій Братству, він надав йому такі права, що робили повний переворот у тодішніх церковних відносинах.

Він поручав у ній Братству всякий безпорядок із Церкви усувати, «Коли побачуть священика у корчмі п'яного, мають засвідчити то дво-

ма свідками й оповісти єпископові. Якби якому попові доведено було, що він чарівник, або ворожбит-чорнокнижник, або що він держить при церкві, або на селі, чарівницю або ворожку, або сам ходив до ворожки, або кого посилав, або давав у лихву, або вінчав ухоплену дівчину, або що він двождонець, або розпустник, треба поставити на нього двох або трьох свідків і оповістити єпископові, щоб зробив суд по законах св. отців. Коли б у яким місті або на селі знайшовся ворожбит, чи ворожка, чи чарівниця, то про їх зі свідками оповістити Братству й єпископові, щоб їх виключити з Церкви... Котрого братчика Братство відлучить від Церкви через свого священника, того й протопоп та єпископ не поблагословлять, поки не помириться з Братством. Коли б хто з Братства був оскаржений перед єпископом, єпископ не може судити його самого, але має стати при нім усе Братство і разом з єпископом має доходити вини оскарженого та судити його по законам св. отців. Коли ж би й єпископ став противитися законові правди, правив Церквою не по апостольським канонам і св. отців, зводячи праведних на неправду, підтримуючи руки беззаконних, — то єпископові противитися, як ворогові правди...»

З приводу цих прав, наданих Львівському Братству проф. Грушевський зазначав:

«Які б ідеальні мотиви не водили патр. Йоакимом, треба признати, що він поступив не дуже розважно, видвинувши так різко братську організацію проти єпископату й задумавши зробити з Львівського Успенського Братства — організації будь-що-будь досить випадкової своїм складом і добром — якийсь формально-начальний орган для всієї Галицької Русі, якийсь верховний ареопаг у справах релігії й моральности, піддавши під його контроль все духовенство й самий єпископат...» ("Іст. У. Русі", VI, ст. 514 і 516).

На думку М. Грушевського, саме таке підвищення Братства над єпископатом «погнало тодішню православну єрархію на уніятську дорогу». (Там же, ст. 516).

ЙОАКИМ САВЙОЛОВ (1620 - 1690) — московський патріарх в рр. 1673-1690, уславився своїм переслідуванням української культури, бо сам був ледве письменний, як сам говорив: — «Аз (себто я, прим. Є. О.), государь, не знаю ні стария вери, ні новия, но что велят начальници, то і готов творити і слухати їх во всьом...» Слухаючи наказів отих своїх «начальників», себто московського уряду, цей патріарх провів на московському соборі 1690 року постанову якою «боронилося нарід, православний» «от прелесті латинскія», що приносять київські книги і накладалося на них «проклятство і анафему не точію сугубую і тригубую, но і многогубую.» Так цей неук осудив і засудив книжки таких світочів науки й Церкви

того часу, як С. Полоцький, П. Могила, І. Галатовський та інші.

ЙОВ — старозавітній праведник, що про його незламну вірність і покору волі Божій оповідає в Біблії книга його імени. Бог дозволив Сатані випробувати Йова, наслати на нього всі можливі лиха, — і втратив Йов всі багатства свої, і семеро синів своїх і три дочки, і сам захворів на страшну хворобу, так що всі друзі й приятелі відцурались його, вважаючи, що мусів він бути страшний грішник, якщо впали на нього такі страшні кари Божі. Та не захиталася віра Йова, мужньо переніс він усі свої страждання, і Бог винагородив його, давши йому вдвічі більше від того, що перше мав, і знову народилися йому семеро синів і три доньки... «І не було в усій країні таких уродливих жінок, як Йовові були... І жив Йов ще 140 років, і бачив чотири роди своїх дітей і діти дітей своїх. І вмер Йов старим, нажившись на світі».

Але залишився вираз — «многострадальний Йов».

ЙОГАНСЕН МИХАЙЛО (МАЙК) (нар. 1895 — ?) — український поет шведського роду, народжений і зукраїнізований в Харкові. Був аспірантом при кафедрі мовознавства при харківському ІНО, — студіював говори Полтавщини. За ежовщини був заарештований і знищений. Були відомості, що після тортур був збожеволів, і його розстріляно, як непридатного до каторжної роботи на лісорубці.

ЙОЛОМ — смушева висока шапка з заокругленим верхом.

ЙОМ КІПУР — СУДНИЙ ДЕНЬ — жидівське свято, злучене з постом. До зруйнування Єрусалиму, цього дня приношувано в жертву Богові за гріхи всього народу козла.

ЙОРДАН — річка Палестини, що витікає в Гермоні, впадає до Мертвого моря. У ній Іван Хреститель хрестив нарід і охрестив також Ісуса Христа. — звідси в нас ЙОРДАН — свято на згадку про те хрещення.

Для українського народу Йордан — ідеальна річка, в якій не тільки Христос хрестився, а й Пречиста «ризи прала, свого Сина вповивала, на ялині колисала...» (Чубинський 441). «На Йордані тиха вода стояла, там Пречиста свого Сина купала...»

У величальних піснях, замість Пречистої з'являються вже звичайні люди, а Йордан іноді залишається, а іноді й заступається іншою ідеальною річкою — Дунаєм:

Ой на річці на Йордані
Там Мариня біль білила...

Або:

В гаю-Дунаю, чом на камені

Гречна газдиня більцю білила,
Богу на ризи, святим на хвалу.

Або ще:

Ой на водах на Йорданах
Там Маруся молодая біль білила,
Ручки мила, срібний перстінь загубила...
(Етн. ЗБ. НТШ. XXXVI, 225).

Як ідеальна річка, Йордан зустрічається часто і в замовляннях. Щоб спинити кров, примовляли: «Ішов Христос до Ордані, і янгол ішов. Христос став, і янгол став, і Ордан-ріка стала. А котра не стала, неблагословенна стала...» (М. Груш. "Іст. у. л." IV, 346).

Від гостця так примовляли: «Стала Пречиста Марія — мати Ісус Христова — зі святим Сином своїм на воді йорданській, на йорданським камені, і змієві голови спалив силою своєю і писаніє шатанське подер. Також силою і моцою божественною вселякий гостець, Господи, помози ми закласти і замкнути. Замикаю його до дне судного. Амінь.» (З Мармароша в «Жив. Стар.», 1891 р. IV).

«Писаніє шатанське», що тут згадується, фігурує і в народніх оповіданнях, що почерпнули цей мотив із апокрифів: це — Адамове рукописаніє, яке він дав Сатанайлові на себе й на рід людський. Сатанайл його сховав був під камінь в Йордані, а Христос, купаючись, знайшов рукопис і знищив зміїв, що його стерегли (див. ЗМІЙ).

ЙОРДАН — це також образок, який писали на Івана Хрестителя на стіні коло божника: посередині хрест, а по боках його по спису й початкові літери молитви (Зап. Юз. Отд. 1874, II, 140).

ЙОРДАН, ЙОРНАНД (прибл. 500-552) — історик готів, аляндський чернець. Він звав слов'ян венетами, а між венетами «найхоробрішим племенем» були АНТИ, себто наші предки. За Йорданом, анти ніби жили над Чорним морем, на просторах між Дніпром і Дністром.

ЙОРДАНСЬКА ВОДА — вода, освячена 6 січня на Водохрища на річці. Їй приписувано лікувальні властивості: «Дістав Йорданської води й звелів Насті, щоб нею натирала Марусі бік, де болять» (Квітка).

ЙОРЖ — велика риба (до 1/4 м. довга) з великим першим хребетним плавцем. Хоча м'ясо йоржа смашне, у нас чомусь уважали, що, коли при перших ловах ушіймається йорж, то рибна ловля в цілому не буде вдала (Ястребов у «Летоп.» III, 78).

Ів. Котляревський в своїй «Перелицьованій Енеїді» писав про п'яненських богів на Олімпі, що вони — «понадувались, мов йоржі...» (II, 29).

ЙОСАФАТОВА ДОЛИНА — долина між Єрусалимом та Оливною горою, де був гріб Йосафата, царя юдейського (915-891). За пророчством пророка Іоїла (IX ст. до Р. Хр.) тут має відбутися Страшний Суд над усіма народами. Так названо було також місцевість на Поділлі біля Жмеринки, де, сходилася в 1924 р. маса народу, ставлячи дерев'яні хрести та чекаючи страшного суду.

ЙОСИФ (1745-1675 до Р. Хр.) — старозавітній сновидець, що витолковував сни єгипетському фараонові; син патріярха Якова від Рахілі, був батьковим любленцем поміж 12 синами, чим викликав заздрість своїх братів, що схопили його й продали в рабство в Єгипет. Але тут він зумів вибитися нагору, став довіреним дорадником фараона, порятував Єгипет від голоду і спровадив батька і братів, яким усе простив, до Єгипту.

ЙОСИФ АРІМАТЕЙСЬКИЙ — член жидівського синадріону, потайний учень Христовий, що, разом із Никодимом, поховав тіло Ісуса Христа в своїм гробі, висіченім у скелі.

ЙОСИФ ОБРУЧНИК — законний чоловік Пресвятої Діви Марії, опікун Ісуса Христа і Богородиці. Він був із роду царя Давида, але як тесляр жив із праці рук своїх у Назареті. Папа Лев XIII проголосив його Покровителем Католицької Церкви. Як голова Святої Родини, він уважається хоронителем християнських родин.

ЙОТА — грецька літера «і», а тепер латинське довге «і». НІ НА ЙОТУ, — ані трохи, ані скільки: ДО ЙОТИ — цілком: вибонати все до йоти.

Se terminó la impresión de este libro en el mes de marzo
de 1959 en los Talleres Gráficos "Champion",
Mercedes 2163, Buenos Aires, Argentina.